

HISTORISK TIDSKRIFT

för Finland

HTF ÅRGÅNG 100

1700-TALETS KULTURHISTORIA

2015:4

Historisk Tidskrift för Finland

utgiven av Historiska föreningen r.f., Helsingfors

REDAKTIONEN

Ansvarig redaktör: Docent Lars-Folke Landgrén

Redaktionssekreterare: Fil.mag. Jens Grandell • Fil.dr Jennica Thylin-Klaus

Ekonom: Fil.mag. Michaela Bränn

REDAKTIONSRÅD

John Strömberg (ordförande) • Anders Ahlbäck • Annette Forsén
Johanna Ilmakunnas • Henrik Knif • Lars-Folke Landgrén
Jani Marjanen • Henrik Meinander • Eljas Orrman • Henrika Tandefelt
Nils Erik Villstrand • Holger Weiss • Charlotta Wolff

HISTORISKA

FÖRENINGEN

Grundad 1914

Utger sedan 1916
*Historisk Tidskrift för
Finland*

www.historisktidskrift.fi

TILL VÅRA LÄSARE

Meddelanden om prenumerationer och adressförändringar skall riktas till vår adress:

HTF / Michaela Bränn
Historisk Tidskrift för Finland
c/o Vetenskapernas hus
Kyrkogatan 6
00170 Helsingfors

Telefon 040-563 1492

E-post: michaela.brann@kolumbus.fi

Redaktionens kontaktuppgifter:
lars-folke.landgren@helsinki.fi
jens.grandell@sls.fi
jennica.thylin-klaus@sls.fi

Telefon +358 9 191 22997 (Lars-Folke Landgrén)

Historisk Tidskrift för Finland
trycks med bidrag av
Vetenskapliga samfundens delegation och
Svenska litteratursällskapet i Finland

Den sinnliga kulturhistorien

En inledning

Då *Historisk Tidskrift för Finland* i det sista numret av sin hundraåriga årgång uppmärksammar aktuell kulturhistorisk forskning kan det ses som något av en indikator på hur historieskrivningens utvecklats under de senaste årtionden och var tyngdpunkterna ligger inom forskningen i dag. Ser man till bokmarknaden inom historia på de stora västerländska språken är de kulturhistoriska ämnena starkt representerade. Genom tvärvetenskapliga tillvägagångssätt och innovativa ämneskombinationer förenar den forskare med mycket varierande metodologiska och epistemologiska utgångspunkter. Att reducera den kulturellt informerade historieforskningen till ”kulturhistoria” som ett autonomt fack för sig är dock en chimär. Dels är den kulturhistoriska forskningstraditionen främmande för sådana gränsdragningar, dels är de historiografiska faktorer som gett upphov till den kulturhistoriska boomen så övergripande att de påverkat också sådan forskning som inte bekänner sig som uttryckligen kulturhistorisk.

Kulturhistorien har långa rötter, som sträcker sig ända till det tidiga 1800-talets tyska idealism. Att den under senare år etablerat sig starkt som vetenskaplig trend också utanför historikerskrået beror dock snarast på den genomslagskraft som den ”nya kulturhistorien”, som uppkom efter 1970-talets kulturella vändning inom socialvetenskaperna, fick då den fördes i bräschen av framstående forskare vid prestigefyllda amerikanska lärosäten, såsom Robert Darnton, Keith M. Baker, Natalie Zemon Davis eller Lynn Hunt.¹ Med sin anknytning till

Texten anknyter till författarnas arbete som akademiforskare respektive forskardoktor vid Finlands Akademi, som finansierat Wolffs projekt *Comic Opera and Society in France and Northern Europe, ca. 1760–1790* (Helsingfors universitet 2013–2018, nr 273395) respektive Ilmakunnas *Diligent aristocracy: Nobility, service and work in Sweden, from the Great Northern War to the Napoleonic Wars* (Helsingfors universitet 2013–2016, nr 266059).

1. Av nämnda forskares omfattande produktion, se t.ex. Robert Darnton, *The Great Cat Massacre and Other Episodes in French Cultural History* (New York 1984); Robert Darnton, *The Kiss of Lamourette: Reflections in Cultural History* (New York & London 1990); Robert Darnton, *The Forbidden Best-Sellers of Pre-Revolutionary France* (New

modern kulturteori, lingvistik och Chicagoskolan gav 1980-talets *new cultural history* en förnyad vetenskaplig vigör åt den historieskrivning som intresserade sig för sociala strukturer, ritualer, gester, betydelsebärande symboler och identiteter.

Samtidigt gick historieskrivningen i Frankrike, det land som också många av de amerikanska forskarnas undersökningar rörde, från struktur till kultur. Den ”nya historien” (*la nouvelle histoire*) slog där upp ett totalhistoriskt perspektiv, som vid sidan om de sociala strukturerna kommit att omfatta även referensvärlden, de kollektiva föreställningarna, de kulturella praktikerna och manifestationer, artefakterna och den materiella kulturen. Den intellektuella skulden till annalisterna – Marc Bloch, Lucien Febvre, men även Fernand Braudel, Georges Duby och Jacques Le Goff, för att nämna några namn – är därmed mycket stor, och av deras verk gjordes nu också omfattande nyupplagor och även översättningar till engelska. Framför allt det förnyade intresset för mentalitetshistoria banade i Frankrike vägen för den nya kulturhistorien, som också intresserade sig för mikrohistoria, det intima, familjen och det privata, ämnen som populariserats genom Philippe Ariès och Emmanuel Le Roy Laduries bästsäljande verk och snart blev del av den etablerade historieskrivningen i Europa. Den nya kulturhistoriens filologiska dimensioner och kopplingar till den språkliga vändningen anammades också av forskare som Roger Chartier eller Jean-François Sirinelli, vilka intresserade sig för bl.a. läsandets och de intellektuella historia.²

York & London 1996); Keith M. Baker, *Inventing the French Revolution: Essays on French Political Culture in the Eighteenth Century* (Cambridge 1990); Natalie Zemon Davis, *The Return of Martin Guerre* (Cambridge, MA 1983); Lynn Hunt, *Politics, Culture, and Class in the French Revolution* (Berkeley, Los Angeles & London 1984); Lynn Hunt (ed.), *The New Cultural History* (Berkeley 1989).

2. Marc Bloch, *Les rois thaumaturges. Étude sur le caractère surnaturel attribué à la puissance royale particulièrement en France et en Angleterre*, nouvelle édition corrigée, préface de Jacques Le Goff (Paris 1983, första utg. 1924), engelsk övers. 1990; Marc Bloch, *La société féodale* (Paris 1939, ny utg. 1989); Marc Bloch, *Apologie pour l'histoire ou Métier d'historien*, préface de Jacques Le Goff (Paris 1993); Lucien Febvre, *Un destin: Martin Luther* (Paris 1928); Lucien Febvre, *Le problème de l'incroyance au XVIe siècle. La religion de Rabelais* (Paris 1942, ny utg. 1988); Fernand Braudel, *La Méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque de Philippe II* (Paris 1949, fjärde korrigerade utg. 1979); Georges Duby, *Le temps des cathédrales. L'art et la société 980–1420* (Paris 1976, andra utg.); Georges Duby, *Les Trois Ordres ou l'imaginaire du féodalisme* (Paris 1978); Jacques Le Goff, *La naissance du Purgatoire* (Paris 1981); Philippe Ariès, *L'enfant et la vie familiale sous l'Ancien Régime* (Paris 1960, ny utg. 1973); Emmanuel Le Roy Ladurie, *Montaillou, village occitan de 1294 à 1324* (Paris 1975);

Det ska noteras att största delen av denna banbrytande historieverk skrivning gällde medeltidens och nya tidens historia. Delvis har detta en förklaring i annalismens betoning av långa tidsperspektiv och intresse för det tusenåriga ståndssamhällets uppgång och fall. Därtill finns en annan, minst lika betydande orsak, som även förklarar varför den kulturhistoriska forskningen i hög grad gällt 1700-talet och särskilt dess senare hälft. Den marxistiska historiesynens kris efter 1970-talet ledde amerikanska och franska forskare att söka efter alternativa förklaringar till franska revolutionens ursprung vid sidan om de materialistiska som betonat ekonomiska och sociala faktorer. Franska revolutionens orsaker och kulturella aspekter, som begrundades av bl.a. Chartier och av Baker, Darnton och Hunt, hade relevans inte bara för franska forskare, utan också för nordamerikaner som i den kunde spegla ett gemensamt intellektuellt och ideologiskt arv från de filosofiska och politiska strömningar som låg bakom de två stora revolutionerna på bägge sidor om Atlanten i slutet av 1700-talet. Detta revolutionära arv var också något som äldre franska historiker av olika politisk övertygelse personligen hade engagerat sig för i mitten av 1900-talet i kampen mot fascism och totalitarism.³

Att den forskning som lyfts fram i detta nummer fokuserar på 1700-talet, den period av nyfikenhet och frigörelse då den moderna offentligheten uppstod och då konsumtionsvanorna demokratiserades, är därför inte endast en tillfällighet utan har också en vidare betydelse. En avsevärd del av den tvärvetenskapliga kulturhistoria som skrivs i dag befattar sig uttryckligen med denna period, av nämnda orsaker. Därtill lämnar 1700-talet som brytningstid mellan absolutism och borgerlighet, mellan den naturvetenskapliga revolutionen och de romantiska ideologiernas frammarsch ett tolkningsutrymme och en relativ metodologisk frihet åt forskaren, som inte är lika självklar då

Emmanuel Le Roy Ladurie, *Le Carnaval de Romans. De la Chandeleur au mercredi des Cendres 1579–1589* (Paris 1979); Carlo Ginzburg, *Il formaggio e i vermi: Il cosmo di un magnaio del '500* (Torino 1976), engelsk övers. 1980; Philippe Ariès & Georges Duby (dir.), *Histoire de la vie privée* (Paris 1985–1987, 5 vol.); Roger Chartier, *Les origines culturelles de la Révolution française* (Paris 1990), engelsk övers. 1991; Jean-Pierre Rioux & Jean-François Sirinelli, *Histoire culturelle de la France* (Paris 1997–1998, 4 vol.).

3. Se t.ex. Jean-Marie Goulemot, 'Politique des Lumières', Charlotta Wolff, Timo Kaitaro & Minna Ahokas (eds), *The Enlightenment: Critique, Myth, Utopia* (Frankfurt am Main 2011), s. 9–26; Marc Bloch, *L'étrange défaite. Témoignage écrit en 1940* (Paris 1990); Anthony Pagden, *The Enlightenment and Why It Still Matters* (Oxford 2013).

det gäller perioder präglade av stark ideologisk konsensus eller rigida politiska och sociala system.

Den nya kulturhistorien karakteriserades i ett tidigt skede av en sådan tvärvetenskaplig fördomsfrihet som hade efterlysts redan av Bloch och Febvre, inte bara demografiska, statistiska och ikonografiska inslag, utan snart även ännu bredare öppningar mot närliggande humanistiska discipliner såsom exempelvis språkvetenskap, konsthistoria, etnologi och musikologi. Det har kommit att innebära att också andra discipliner än den historiska tillägnat sig kulturhistorien och gör anspråk på att skriva sådan. Omvänt finns det kulturhistoriker som medvetet skriver en historia utanför den traditionella historiserande historien och som lägger fokus på de subjektiva upplevelsernas historia, på individen, det enskilda, exceptionella och personliga, på kön, kropp och känsla, inte sällan ur ett mikrohistoriskt perspektiv.

I dag uppvisar kulturhistorien som inriktning en så bred variation att det inte längre är möjligt att ge en entydig beskrivning av dess metoder och forskningsobjekt. Man kan med François Dosses ord tala om en ”historia i smulor”, som exploderat i tusentals olika underarter och domäner, från läsandets till kattens, nattens, trädets eller avträddets historia, för att nu bara nämna några exempel.⁴ En del forskare som upplever andra historiska fack som metodologiskt begränsande beskriver sin kulturhistoriska forskning – inte att förväxla med kulturarvsforskning eller etnologi – som det som ”inte är något annat”. Också mer traditionella fack inom historieskrivningen har dock påverkats av den nya kulturhistorien. Ett exempel på detta är de internationella relationernas historia där den nya diplomatiska historien, som i detta nummer presenteras i en översikt av My Helsing och Sophie Holm, uttryckligen gör anspråk på förnyelse genom kulturhistoriska infallsvinklar.

Sedan den kulturella vändningen och ”den nya historiens” genomslag har den kollektiva föreställningsvärldens historia utsträckt sig till att omfatta inte bara den materiella kulturen utan också de immateriella sinnesintryckens historia: betraktandets, men även dofternas,

4. François Dosse, *L'histoire en miettes. Des Annales à la "nouvelle histoire"* (Paris 1987); Alberto Manguel, *A History of Reading* (London 1996); Gunnar Broberg, *Kattens historia. Sverige speglat i djurets öga* (Stockholm 2004); Alain Cabantous, *Histoire de la nuit, XVIIe-XVIIIe siècle* (Paris 2009); Alain Corbin, *La Douceur de l'ombre. L'arbre, source d'émotions, de l'Antiquité à nos jours* (Paris 2013); Roger-Henri Guerrand, *Les lieux. Histoire des commodités* (Paris 1985).

ljudens och känslornas sfär. Det som gör sinnesintrycken, sinnenas skärpa eller människans känsloliv i sig till fascinerande och ytterst relevanta föremål för kulturhistorisk forskning är att de inte är historiska konstanter. Liksom begreppen och de narrationer med vilka vi skildrar verkligheten förändras över tiden, förändras också de sätt på vilka vi strukturerar våra sinnesförnimmelser och upplevelser och vilka betydelser vi tillmäter dem. Sinnenas och sinnesupplevelsernas kulturhistoria, som lanserats av bl.a. Alain Corbin, är därmed nära besläktad med den mentalitetshistoria som den omedelbart föregåtts av, men också med smakens och smakernas, den materiella världens och det ”banalas” och vardagligas historia.⁵

I detta nummer ingår två artiklar med fokus på den immateriella världen, den som skapas av upplevelser, sinnesintryck och föreställningar. Mikael Ahlund behandlar i artikeln ”Att se och bli sedd på 1700-talets konstscen. Nedslag i konstbetraktandets kulturhistoria” konstpublikens uppkomst, medan Charlotta Wolffs artikel ”Musikkultur och musiksmak i 1700-talets Sverige. Ett bidrag till lyssnandets historia” undersöker hur man lyssnade till musik. Lyssnandets historia är ett ännu föga utforskat område, som är särskilt relevant med tanke på de tidigmoderna uppfattningarna om hörseln som en väg att påverka människans själslandskap. Härtill kommer 1700-talets sensualistiska uppfattningar om sinnesintrycken som de klaraste källorna till kunskap och om konstupplevelsen som en väg till det sublima. Konstituerandet av en konst- och förströelsekonsumerande, men även kritisk och självmedveten publik, är därtill en central aspekt av den nya offentlighet som uppkom under 1700-talet. Konstproduktionerna och traderandet av melodier kan i detta sammanhang även betraktas som media för en nyhetsförmedling som nådde även mindre litterata segment av publiken.

Genom bildkonst och musik kultiverade en socialt växande krets av vakna medborgare nya sociala och halvoffentliga umgängesformer som gav amatörer och konnässörer, men även vanliga konsumenter, möjligheter att uppleva konsten och åskådliggöra sig själva i den. Konserter, opera och teater liksom även besök på offentliga konstutställ-

5. Alain Corbin, *Le miasme et la jonquille. L'odorat et l'imaginaire social XVIIIe–XIXe siècle* (Paris 1986); Daniel Roche, *Histoire des choses banales. Naissance de la consommation XVIIe–XIXe siècle* (Paris 1997); Amanda Vickery, *Behind Closed Doors: At Home in Georgian England* (New Haven & London 2007).

ningar som salongen i Paris eller Royal Academy i London skapade nya miljöer för socialt umgänge – salongerna, kaffehuset, teaterparterren, de litterära, vittra eller hemliga sällskapen – där diskussionerna om dessa upplevelser och konsten i sig också fick en politisk och social dimension. Dessa nya miljöer var i första hand urbana, trots att både musiken och bildkonsten kultiverades på herrgårdar och prästgårdar på landsbygden. Det var i städerna det fanns publik för konstupställningar och operaföreställningar, och det var i städerna som olika kulturella aspekter av offentligheten genom konst, sällskaplighet och tryckpress utvecklades.

Ann Öhrberg har i sin bok *Samtalets retorik. Belevade kulturer och offentlig kommunikation i svenskt 1700-tal* (2014) lyft fram de belevade idealen (som en svensk motsvarighet till engelskans och tyskans *polite culture* respektive *Geselligkeit*) och umgängesformernas (sociabilitetens) betydelse för nya medborgarskapsideal och en deltagande offentlighet. Denna typ av forskning visar på de kulturella aspekterna av den politiska idéhistorien, som traditionellt skrivits på betryggande avstånd från vardagligt trivia. Modern forskning kan kombinera dessa båda, vilket här illustreras av Markku Kekäläinens essä ”Upplevelser av teatraliskhet och autenticitet i 1700-talets London”. Den urbana kulturen och sociabiliteten i 1700-talets London väckte hos de samtida både beundran för autentiska gentlemän, som suveränt navigerade mellan storstadens skiftande scener, och moraliserande kritik mot vad som uppfattades som teatraliskhet och falskhet hos fördärvade urbana eliter. I denna värld sammanflätades idealen och verkligheten i skriftlig och visuell form, i tidningsartiklar, pamfletter och karikatyrer som tillfredsställde den växande läskunniga publikens nyhetsbegär.

Konstupplevelserna och umgängeskonsten fick också en sinnlig dimension då de kombinerades med gastronomiska njutningar eller mer vardagligt ätande och drickande. En del av den nya borgerliga offentligheten var de publika utskänkningsställena. Från och med slutet av 1700-talet, men ännu snabbare under tidigt 1800-tal blev restauranger lika betydande rum för eliternas sociala liv som konserthus, operahus, teaterhus, konstsalonger och museer. Maten och måltider kan också ses som kulturella och sociala resurser som syftade till att stärka människornas gemenskap, medan de användes som maktelemtent och tolkades som sådana av de samtida. Dessa frågeställningar tangeras här av Johanna Ilmakunnas i artikeln ”Måltidsupplevelser i 1700-talets Sverige och det tidiga 1800-talets Finland”.

Människans kroppslighet och grundläggande behov av vård, värme, mat och dryck hör till vardagens materiella betingelser, kring vilka det i alla kulturer har utvecklats komplexa uttryck för social status, identitet och makt. Sjukdomarnas historia, klädseln, inredningen, maten och drycken hör till det kulturhistoriska spektret på samma sätt som den materiella kulturen, konsumtionsvanorna och de vardagliga ritualerna och upplevelserna. Konsumtion har varit en starkt företrädd forskningsgren som förenat många olika aspekter av livet. Pernilla Rasmussens artikel "Återbruk i modegarderoben, ca 1790–1830" fokuserar liksom Ilmakunnas på materiell kultur och konsumtion men med ett dräkthistoriskt perspektiv. Mode är inte bara nya kläder och accessoarer. Under 1700-talet och i början av 1800-talet var materialen ännu dyra. Tyg som kanske hade sytts till en *robe* en gång på 1780-talet kunde användas för ett helt annat plagg på 1820-talet. Modegarderoben var en social och kulturell resurs som underhölls noggrant genom en persons livstid, ibland även efter döden i form av ärvda och möjligtvis ändrade klädesplagg.

Ett annat tema som sedan den språkliga och kulturella vändningen ständigt varit aktuellt inom historieskrivningen är den bokliga kulturen. Forskningen om läsning och litterarisering innefattar och vidgar den viktiga frågan om vem som utövar och därmed utformar kulturen och smaken. Exempelvis har scenkonsten liksom även samlandet av bildkonst och böcker alltid hört till eliternas sätt att uttrycka sina självbilder och definiera sociala gränser. Under 1700-talet ledde en större spridning av läskunnighet och böcker till att nya aktörer tillägnade sig en boklig kultur. I artikeln "Skrivande barnmorskor. Barnmorskeyrkets litterarisering under 1700-talet" presenterar Kirsi Vainio-Korhonen en rätt så exceptionell yrkeskår. Det bok- och läskunnighetshistoriska perspektivet sammanknyts här med andra stora kulturhistoriska frågor som gäller kön, auktoritet och medicinsk kultur.

Uppmärksammandet av den skriftliga kulturens utbredande på partiell bekostnad av den orala hör till de största mentala revolutionerna inom idéhistoriens kulturhistoria. Växelverkan mellan muntlig och skriftlig kultur samt de bokliga kulturernas popularisering genom andra medier som exempelvis teater och sång utgör också nya spännande domäner inom upplysningstidens kulturhistoria, som ingalunda begränsar sig till exklusiva eliter utan omfattar också de folkliga och rurala kulturerna. Här kan också artistiska källor utnyttjas av historieforskningen: exempelvis skillingtryck och folkvisor är inte enbart kul-

turhistoriska objekt i etnografisk betydelse, utan de återspeglar också samtida politiska händelser och debatter och är en viktig dimension av 1700-talets politiska offentlighet.

Böcker och läsning, musik och lyssnande, konstsamlade och konstbetraktande kan ses som andliga dimensioner av människornas dagliga liv, medan mat och måltider, mode och klädsel representerar mer materiella aspekter. Ändå förenas alla dessa ”nya historier” till en *histoire totale* i de artiklar som detta nummer av *Historisk Tidskrift för Finland* lyfter fram. Texterna pekar också på de sensoriska dimensionerna i det sinnliga och njutningslystna 1700-talets kulturhistoria: synen och hörseln, som tränades av den nya konstpubliken, förmågan att njuta av ett verk eller att spela eller lyssna till musik; smaken och luktsinnet, som var centrala för måltidsupplevelserna och för uppfattningar av mat och dryck; känselsinnet som uppväcktes av materialen i inredning och klädsel, känslan av tyg under fingrarna eller känslan av en viss mat i munnen. Samtliga texter i detta temanummer bidrar också till forskningen om hur det under 1700-talet skapades nya former för det sociala och urbana umgänget, som ledde till det ständsoverskridande medborgarskapets och den borgerliga offentlighetens tillkomst: läsning och utbildning, bildning och edukation genom konst och musik, restauranger och middagsbjudningar som sociala rum samt betydelsen av kläder och ett behagligt yttre i det nya publika rummet.

Även om forskningsartiklarna i numret i enlighet med tidskriftens linje har ett nordiskt och svensk-finskt perspektiv, är det omöjligt att skriva en kulturhistoria som inte påvisar en ständig växelverkan mellan Nordeuropa och resten av världen, om det så gäller konsumtion och varor, kulturell kosmopolitism och nätverk eller hur böcker, melodier och konstverk cirkulerar mellan länder och kontinenter. Det rumsliga, det globala och det transversala hör till de infallsvinklar som är mest omtalade just nu. Det står därmed redan nu klart att den nya, tvärvetenskapliga kulturhistorien håller på att utvidga 1700-talets borgerliga offentligheter med en kosmopolitisk och global dimension. Vilka nya forskningsfrågor detta kommer att ge upphov till återstår ännu att se.

Att se och bli sedd på 1700-talets svenska konstscen

Nedslag i konstbetraktandets kulturhistoria

I en gravyr av Richard Earlom framträder en interiör från den årliga utställningen på Royal Academy i London (fig. 1). Året är 1771 och väggarna är från golv till tak beklädda med målningar i olika genrer och storlekar. En blandad skara besökare trängs i salen – elegant ekiperade herrskap med promenadkäppar och solfjädrar rör sig bland mer modest klädda individer. I bakgrunden skymtar en prästkappa bland trikorner och sammetsrockar, och mitt i salen har en äldre kvinna med glasögon slagit sig ner för att studera den tryckta utställningskatalogen. Royal Academy hade instiftats 1768 och börja-

Fig. 1. Richard Earlom efter Michel-Vincent Brandoïn, "The Exhibition of the Royal Academy of Painting in the Year 1771", 1772. Etsning. I privat ägo. Foto: Nationalmuseum.

de omgående arrangera offentliga utställningar i London.¹ En viktig förebild var den årliga Salongen i Paris, konstutställningen med anor från Ludvig XIV:s tid som från 1730-talet arrangerats regelbundet.² Salongen förblev under hela 1700-talet Europas mest omtalade konstscen. Men även på andra håll växte, som Earloms gravyr visar, ett nytt slags konstliv fram. På olika platser i Europa började man mötas och samtala inför konstverken, och man läste kritik och skrev kommentarer i brev och dagböcker. Att betrakta målningar och skulpturer blev därmed under 1700-talet även en social handling. Interiören från Royal Academy får här illustrera de nya sätt att se på konst som följde av att konstlivet blev en del av tidens umgängeskultur.

Det fanns emellertid också andra sätt att förhålla sig till konsten under 1700-talet och andra miljöer än de offentliga salongerna där den kunde betraktas. De publika utställningarnas motpol var de stillsamma hemmen, där samlare och amatörer, liksom tidigare, i lugn och ro kunde meditera inför en målning, en skulptur eller ett grafiskt blad. I ett porträtt utfört i Paris 1740 har Jacques Aved framställt Carl Gustaf Tessin i just en sådan situation (fig. 2). Här sitter han informellt klädd omgiven av sina samlingar och blickar upp från den gravyr han håller i sina händer, ett kopparstick efter en målning av Rafael.³ Men också i de privata miljöerna kom konsten att få nya innebörder. Tidens tilltagande bildrikedom och konstens sociala spridning medförde att den även här kom att ingå i nya kulturmönster och betraktas med nya ögon.

De följande resonemangen kring konstbetraktandets villkor under 1700-talet kommer att röra sig mellan de olika sammanhang som framträder i de inledande exemplen, mellan de mer publika utställningarnas sociala rum och de privata kabinett där konsten avnjöts i ensamhet eller i en intimare krets. Blicken riktas mot de svenska förhållandena: även i norr förändrades konstscenens förutsättningar och även här införlivades den i tidens sällskapsliv. Utifrån olika källor kommer ett antal

1. Angående utställningarna på Royal Academy, se David H. Solkin (ed.), *Art on the Line: The Royal Academy Exhibitions 1780–1836* (New Haven & London 2001). Den första utställningen hölls 1769.
2. Angående Salongen och Louvren som publika konstmiljöer i 1700-talets Paris, se Thomas E. Crow, *Painters and Public Life in Eighteenth-Century Paris* (New Haven & London 1985); samt Andrew McClellan, *Inventing the Louvre: Art, Politics and the Origins of the Modern Museum in Eighteenth-Century Paris* (Cambridge, Mass. 1994).
3. Pontus Grate, *French Paintings: Eighteenth Century*, Nationalmuseum (Stockholm 1994), s. 38–39.

Fig. 2. Jacques-André-Joseph Aved, Carl Gustav Tessin, 1740. Olja på duk, 149 x 116 cm. Nationalmuseum, Stockholm. Foto: Nationalmuseum.

nedslag i det svenska konstbetraktandets historia att göras, där även jämförande glimtar från det europeiska konstlivet vävs in i framställningen. Det som här kommer att stå i centrum är således inte som så ofta konstnärens, utan publikens och brukarnas perspektiv.

Hur konst har betraktats är ett brett fält som sedan länge intresserat forskare med olika utgångspunkter och intressen. Blickar och se-

ende har uppmärksammats i samband med såväl den tidigmoderna konsten som i studier av modernitetens framväxt under 1800-talet.⁴ Också inom nyare forskning kring visuell kultur och performativitet har frågor om hur konstverken brukats och betraktats i specifika historiska miljöer varit av centralt intresse.⁵ Utgångspunkten för den här uppsatsen är dock en annan. De sätt att se konst som här står i centrum är ett konstbetraktande i bokstavlig bemärkelse. Frågor om hur, var och av vem konst kunde beskådas under 1700-talet har i det följande en mycket direkt koppling till konkreta kulturhistoriska sammanhang. Fenomenet konstbetraktande relateras här inte i första hand till försök att fördjupa förståelsen för epokens konstupplevelser eller för dess debatt kring konstbegreppet, utan till konkreta frågor rörande miljö, identitet, umgängeskultur och sociala ritualer.

Hur förändrades bildkonstens tillgänglighet under perioden? Hur såg den nya konstpublikens sociala sammansättning ut? Vilken roll hade konstbetraktandet inom tidens högreståndskultur? Och vilken betydelse hade samvaron kring konsten i olika identitetsskapande processer under perioden? Med utgångspunkt i dessa frågeställningar presenteras i det följande en översikt över konstbetraktandets kulturhistoria i

-
4. Centrala arbeten där olika aspekter av blickar och seende särskilt har uppmärksammats är: Norman Bryson, *Vision and Painting: The Logic of the Gaze* (London 1983); Jonathan Crary, *Techniques of the Observer: On Vision and Modernity in the Nineteenth Century* (Cambridge, Mass. 1990); samt Griselda Pollock, *Vision & Difference: Femininity, Feminism and the Histories of Art* (London & New York 1988). Crarys och Pollocks fokus är 1800-talet, med en tonvikt på hur tidens seende hängde samman med olika sociala, intellektuella och vetenskapliga processer som formade sätten att se inom en framväxande modernitet, modernism och visuell masskultur. Äldre epokers konstbetraktande har intresserat konsthistoriker som Michael Baxandall. Hans begrepp "period eye" avsåg att ringa in det särskilda sätt att se som varit kännetecknande för en viss kultur vid en viss tidpunkt och som präglade utformningen av dess konst. Se Michael Baxandall, *Painting and Experience in Fifteenth Century Italy: A Primer in the Social History of Pictorial Style* (Oxford 1972).
 5. Inom forskningsfältet visuella kulturstudier är seendet och dess koppling till bilder, bildbruk och bildkulturer ett centralt tema. Se t.ex. Lena Johannesson, 'Att studera konsthistoria och visuell kultur. Begrepp, metod och historiografi', Lena Johannesson (red.), *Konst och visuell kultur i Sverige. Före 1809* (Stockholm 2007), s. 12–21; samt Dan Karholm, 'Visuella kulturstudier. Betraktelser över ett expanderande forskningsfält', *Konsthistorisk tidskrift/Journal of Art History*, vol. 72 (2003), s. 186–203. Inom forskning kring performativitet och konst riktas uppmärksamheten mot bildkonstens och arkitekturens konkreta användning i formandet av identiteter och ideologier, t.ex. i samband med riter, ceremonier och högtidligheter. Se t.ex. Peter Gillgren & Mårten Snickare (eds), *Performativity and performance in Baroque Rome* (Farnham 2012).

Sverige under 1700-talet. Vad de svenska förhållandena beträffar har det nämligen hittills saknats en sammanställning av konstbetraktandets olika roller och förändrade villkor under 1700-talet. Att förena dessa olika fragment i ett gemensamt och överblickbart sammanhang är därför denna artikels främsta syfte.

Olika källor berättar om det svenska konstbetraktandets historia. Vid sidan av brev, dagböcker, reseskildringar och notiser i pressen förmedlar också samtida bilder information om tidens sätt att förhålla sig till målningar, skulpturer och gravyrer. Att utnyttja bildkonst som källor har naturligtvis sina problem: bilder är inte att betrakta som oproblematiskt dokumentära avspeglingar av verkligheten, utan måste tolkas utifrån sina specifika sammanhang och förutsättningar. När t.ex. Aved framställer Tessin i vad som förefaller vara hans privata hem måste man hålla i minnet att målningen utfördes i konstnärens ateljé och att de omgivande föremålen där arrangerats för att uppnå en effekt i porträttet. Andra bilder kan förmedla fantasifulla eller helt fiktiva framställningar av heminteriörer eller scener från publika miljöer. Men även om genretraditioner och bildkonventioner påverkar bildernas utformning är de ovärderliga källor som rätt använda kan berätta om de ideal och praktiker som omgav tidens konstbetraktande.

Under de senaste decennierna har forskningen kring kulturlivets sociala dimensioner hämtat sina utgångspunkter från olika håll. Habermas teorier om den borgerliga offentligheten har kompletterats med frågor rörande konsumtion, manifestation, genus och maktrelationer. I anglosaxiska studier av konstscenen i 1700-talets London är en sådan orientering mot social- och kulturhistoriska sammanhang tydlig.⁶ Också i Sverige har ny forskning om konstmarknaden och om en framväxande konstoffentlighet bidragit med nya perspektiv på 1700-talets visuella kultur och på de sociala praktiker och debatter som utvecklades kring tidens bildbruk.⁷ Avsikten är här att fortsätta på den

-
6. En rik litteratur har på detta område vuxit fram under de senaste decennierna. Se t.ex. Louise Lippincott, *Selling Art in Georgian London: The Rise of Arthur Pond* (New Haven & London 1983); David Solkin, *Painting for Money: The Visual Arts and the Public Sphere in Eighteenth-Century England* (New Haven & London 1993); Ann Bermingham & John Brewer (eds), *The Consumption of Culture: 1600–1800. Image, Object, Text* (London & New York 1995) samt David Solkin (ed.), *Art on the Line: The Royal Academy Exhibitions at Somerset House 1780–1836* (New Haven & London 2001).
 7. Framväxten av en offentlig konstscen och en ny konstmarknad i Sverige under 1700-talet har under de senaste åren behandlats av bl.a. Merit Laine & Carolina Brown,

vägen och med fokus riktat mot de svenska förhållandena presentera en översikt över de olika miljöer och ritualer som sammanhänge med tidens sätt att se och förhålla sig till bildkonst i olika former. Förhoppningsvis kan dessa nedslag i konstbetraktandets kulturhistoria komplettera den senaste forskningen och bidra till att öka förståelsen för den roll umgänget med bildkonsten spelade inom 1700-talets svenska högreståndskultur vid sidan av t.ex. läsande, maskerader eller teaterbesök.

Att besöka privata konstsamlingar

Hösten 1787 såg den sydamerikanske resenären och blivande revolutionshjälten Francisco de Miranda vid flera tillfällen Gustav III:s konstsamling på Stockholms slott. Tillsammans med bl.a. Johan Tobias Sergel och Elias Martin beundrades de antika skulpturerna i kungens ägo. Mirandas visiter på slottet är av särskilt intresse då hans dagbok ingående redogör för hur ett besök i en konstsamling kunde te sig i Stockholm under slutet av 1700-talet.⁸ Sällskapet var visserligen något speciellt med två av tidens ledande konstnärer ackompanjerande en långväga gäst på genomresa. Men likafullt ger Mirandas noteringar intressanta inblickar i tidens sätt att betrakta konstföremål och att umgås inför dem. Vid det andra besöket den 15 oktober var tidpunkten bestämd till kvällningen eftersom avsikten var att bese skulpturerna i fackelsken. I centrum för intresset stod samlingens huvudnummer – den sovande Endymion som Gustav III bara ett par år tidigare med påvligt tillstånd hade lyckats förvärva från Hadrianus villa utanför Rom. Miranda är mycket entusiastisk över vad han får se: ”Vilket underbart nöje att se denna berömda staty [...]. Att se Endymion och särskilt skuggornas

Gustaf Lundberg 1695–1786. En porträttmålare och hans tid (Stockholm 2006), s. 105–111; Merit Laine, '1720–1809', Lena Johannesson (red.), *Konst och visuell kultur i Sverige före 1809* (Stockholm 2007), s. 257–335; Per Widén, *Från kungligt galleri till nationellt museum. Aktörer, praktik och argument i svensk konstmuseal diskurs ca 1814–1845* (Hedemora 2009), särskilt s. 15–17, 28–31 och 41–42; Mikael Ahlund, *Landskapets röster. Studier i Elias Martins bildvärld* (Stockholm 2011), s. 203–239; samt Sonya Petersson, *Konst i omlopp. Mening, medier och marknad i Stockholm under 1700-talets senare hälft* (Stockholm 2014). Petersson har här ingående studerat olika aspekter av 1700-talets nya konstscen, och hennes forskning har haft stor betydelse för föreliggande uppsats.

8. Stig Rydén, *Miranda i Sverige och i Norge 1787. General Francesco de Mirandas dagbok från hans resa september–december 1787* (Stockholm 1950). Mirandas besök på slottet kommenteras även i Solfrid Söderlind, 'Den sovande ynglingens blick', Solfrid Söderlind (red.), *Kongl. Museum. Rum för ideal och bildning* (Stockholm 1993), s. 80–93.

lek i eldsljus är en upplevelse.”⁹ Efter att ha betraktat ytterligare verk i den kungliga samlingen kommer sällskapet tillbaka till Endymion, och Miranda summerar besöket med följande ord: ”Vi återvände till Endymion och efter mer än fyra timmars beundran lämnade vi den med saknad. Vi hade kunnat hålla oss kvar hela natten.”¹⁰

Flera anmärkningsvärda saker framträder i Mirandas anteckningar. Tilltaget att se skulpturerna i ljuset av facklor vittnar om att ett visst raffinemang i konstbetraktandet hade utvecklats under den gustavianska epoken. Också vid ett senare besök i Konstakademien, skriver Miranda, beskådades de antika gipserna i eldsken, vilket förhöjde den visuella upplevelsen av verken.¹¹ Sannolikt hade idén att utnyttja sådana subtila specialeffekter inspirerats av den tyske konsthistorikern och arkeologen Johann Joachim Winckelmann som några decennier tidigare i Rom etablerat maneret att betrakta skulpturer i fackelsken.¹² Mirandas redogörelse innehåller dessutom en annan intresseväckande upplysning, nämligen uppgiften att sällskapet tillbringade mer än fyra timmar framför Endymion. Denna minst sagt anmärkningsvärda tidsrymd vittnar inte bara om den fascination den berömda skulpturen väckte utan även om att någon form av umgängeskultur förefaller ha utvecklats i samband med konstbetraktandet. Rimligen innehöll besöket på slottet i oktober 1787 inte bara stunder av tyst kontemplation, utan även samtal och diskussioner. Vänskaplig samvaro förefaller därmed ha utgjort en väsentlig del av konstupplevelsen.

En tredje viktig upplysning som Miranda ger oss gäller konstens tillgänglighet. Sällskapets visiter på slottet visar att de kungliga samlingarna var åtkomliga för intresserade utanför hovkretsen redan innan Kungligt Museum etablerades på 1790-talet. Uppenbarligen var det möjligt för utomstående att på egen hand kvällstid tillbringa ett antal timmar i kungens samling. Mirandas besök på Stockholms slott vittnar därmed om att stadens olika konstskatter under 1700-talets senare hälft blev allt öppnare för besökare. Förutom de upprepade

9. Rydén, *Miranda i Sverige och i Norge 1787*, s. 131.

10. Rydén, *Miranda i Sverige och i Norge 1787*, s. 131.

11. Rydén, *Miranda i Sverige och i Norge 1787*, s. 140 och 145.

12. Se angående detta Francis Haskell & Nicholas Penny, *Taste and the Antique: The Lure of Classical Sculpture* (New Haven & London 1981), s. 102. Miranda berättar också i sin dagbok att han i oktober 1787 inköpt ”Winckelmanns konsthistoria” i Stockholm. Se Rydén, *Miranda i Sverige och i Norge 1787*, s. 134.

visiterna i Gustav III:s antiksamling såg Miranda även andra kungliga slott.¹³ Vid ett besök på Drottningholm den 7 oktober 1787 hade han fått tillfälle att i sällskap av en page vandra genom slottet då han plötsligt stötte samman med själve Gustav III i biblioteket.¹⁴ Efter att kungen frågat om vem besökaren var lät han nådigt meddela att gästen skulle ges möjlighet att se allt han behagade av slottets samlingar.

Liknande exempel på de kungliga miljöernas ökade tillgänglighet kan hämtas ur tidens dagböcker. Bland andra berättar Märta Helena Reenstierna om sina utflykter till olika kungliga slott där inte bara exteriörer och trädgårdar utan även interiörer beskådades.¹⁵ Förekomsten av tryckta vägledning är ytterligare tecken på hur vedertagna slotten blivit som resmål under 1700-talet. Carl Friedrich Ljungmans första vägledning till Gripsholm trycktes redan 1755 och utkom i en ny upplaga 1790, och genom Drottningholm och Kina slott kunde besökare ledsagas av Anders Björklunds detaljerade beskrivning utgiven 1796.¹⁶ Men det var inte bara de kungliga slotten med sina konstskatter som blev mer tillgängliga. Även privata samlingar besöktes och beskrevs i brev och i dagspressen. En av landets mest kända samlingar fanns på familjen De Geers Finspång i Östergötland. Bland de många resenärer som begav sig dit för att bese de berömda verken av framför allt holländska och flamländska mästare ingick en lång rad av tidens konstnärer och kulturpersonligheter. En bevarad Gästbok, noteringar i brev och olika tryckta källor visar att samlingen tidigt blivit ett mål för en gryende inhemsk högreståndsturism.¹⁷

13. Rydén, *Miranda i Sverige och i Norge 1787*, s. 140, 145 och 156.

14. Rydén, *Miranda i Sverige och i Norge 1787*, s. 114–115.

15. Märta Helena Reenstierna, *Årstadagboken, Journaler från åren 1793–1839*, red. Sigurd Erixon m.fl., del 1 (Stockholm 1993), s. 113–114. Hon redogör där för ett besök på Drottningholm och Svartsjö sommaren 1796. Angående den tilltagande tillgängligheten till de kungliga slotten, se även Widén, *Från kungligt galleri till nationellt museum*, s. 200–201.

16. Carl Fredrich Ljungman, *En kort beskrifning, om Gripsholms slott ...* (Stockholm 1755); Carl Fredrich Ljungman, *Beskrifning om Gripsholms slott ...* (Stockholm 1790); Anders Björklund, *Beskrifning öfver kongl. lust-slotten Drottningholm och China* (Stockholm 1796).

17. Bland 1700-talets besökare till Finspång återfanns bl.a. David Tilas, Carl Gustaf Tessin, Gustaf Philip Creutz, Carl Fredrik Fredenheim, Adolf Ulrik Wertmüller, Lucas von Breds d.y., Carl Fredrik von Breda, Jonas Carl Linnerhielm, Thor August Odenkrants och många fler. Till de träget återkommande gästerna på Finspång hörde också konstnärerna Pehr Hörberg, Johan Tobias Sergel och Carl August Ehrensvärd. Se angående detta Holger Frykenstedt, *Jean Jacques och Aurora Taube De Geer af Finspång och deras värld* (Stockholm 1987), s. 167–205.

Exemplet Finspång belyser den väv av samtal, kommentarer och skrivelser som sammanhängde med den besökskultur som utvecklades kring olika konstsamlingar under 1700-talet.¹⁸ En viktig del i den utvecklingen hade en serie artiklar som Lucas von Breda d.y. publicerade i *Stockholms Posten* 1791–1792, där han presenterade rikets främsta privatsamlingar.¹⁹ Besökskulturen var redan då väl etablerad, vilket framgår av ett genmäle till von Bredas beskrivning av Finspång som publicerades i samma tidning ett par dagar senare. Den anonyma författaren skriver att också han ”har haft den lyckan wara på stället” och framhåller åtskilliga konstverk som inte omnämns i von Bredas redogörelse.²⁰ Ytterligare en rad omdömen om konsten på Finspång publicerades under 1700-talet, och samlingen kommenterades i utländska och svenska reseskildringar.²¹ Ingående behandlas den av Jonas Carl Linnerhielm som i sina publicerade *Bref under resor i Sverige* redogör för två visiter på Finspång, 1788 och 1795.²² Angående det första besöket skriver han följande:

Klockan 10 hann jag till *Finspång* [...]. Herrskapet voro ej hemma, men fritt tillträde lämnades att se. Grefvinnans rum voro ljusa, glada och vackra. Det vackraste var dock hennes eget Portrait. Herr Baron *De Geers* egna rum åt andra sidan ägde så mycket mera mörker, emedan de ligga åt vägen och skyggas af de höga lummiga Alar, som där omgifva Åens bräddar. Detta mörker betager mycket af det intryck den sköna Samlingen af Målningar eljest skulle kunna göra. Flera rum äro dermed klädda: och bland Taflorna äro utsökt goda Originaler. Landskaps-stycken voro få, men desto större mängd Historiska. [...] med lika hastiga blickar såg jag i Billard-Salen en förträffelig och stor Tafla af *Jordaens*, målad med driftig pensel och mycken expression. Eljest är detta rum prytt med en mängd Portraiter, men som på intet sätt kunna disputera nyssnämnda Målning åskådarnes hela attention.²³

-
18. Angående framväxten av ett offentligt konstliv i Sverige och tillgängliggörandet av de privata konstsamlingarna under slutet av 1700-talet, se Solfrid Söderlind, *Porträttbruk i Sverige 1840–1865. En funktions- och interaktionsstudie* (Stockholm 1993), s. 55–59.
 19. Dessa artiklar publicerades anonymt under rubriken ”Om målningar” i *Stockholms Posten* 1791 (Nr 103, 110, 116, 122, 131, 134, 145, 154, 163, 181, 192, 201, 219, 233, 247, 272 och 286) samt 1792, (Nr 7, 38, 65, 102, 174 och 210). Utdrag ur Lucas von Bredas artiklar finns återgivna i Olof Granberg, *Svenska konstsamlingarnas historia*, del 3 (Stockholm 1931), s. 164–183.
 20. Citerat ur Frykenstedt, *Jean Jacques och Aurora Taube De Geer af Finspång och deras värld*, s. 194.
 21. Frykenstedt, *Jean Jacques och Aurora Taube De Geer af Finspång och deras värld*, s. 167–205.
 22. Jonas Carl Linnerhielm, *Bref under resor i Sverige* (Stockholm 1797), s. 61 och 83.
 23. Linnerhielm, *Bref under resor i Sverige*, s. 61.

Linnerhielms beskrivning av konstverken, deras placering och rummen som omgav dem ger antydningar om tidens sätt att se. Det intresse för kvalitet, hängning och ljusförhållanden som framskymtar i texten vittnar om att man inom den svenska högreståndskulturen nu mot slutet av 1700-talet utvecklat en ny vana att umgås med bilder och uppleva konstsamlingar. Linnerhielms framställning tar läsaren med på en guidad tur med 1700-talets blick, där ögat styrs till de detaljer, konstverk och arrangemang som för en gustaviansk besökare var de mest väsentliga.

Det svenska konstsamlandets historia följde de allmänna europeiska mönstren, där skulpturer och täta tavelarrangemang med framför allt 1600-talsmåleri hopbragts i ett antal slott och herresäten.²⁴ Flera av dessa äldre samlingar kvarstod under 1700-talet samtidigt som nya tillkom. Men även om hängningsprinciper, estetiska ideal och blandningen av motivkategorier i mycket levde kvar, förändrades ändå de privata samlingarnas roll i tidens konstliv. Som de här anförda exemplen visat fick nu fler medborgare tillgång till dessa bildrika miljöer som tidigare varit förbehållna den yppersta eliten. Men det var inte enbart inför de kungliga eller aristokratiska tavelksamlingarna som tidens konstinträsse fördjupades. Till framväxten av en ny konstscen bidrog under 1700-talets senare hälft också helt andra miljöer, och så småningom även nya institutioner, där medborgarna erbjöds nya möjligheter att betrakta konst och samtidigt ingå i nya sociala sammanhang.

Auktioner, affärer och ateljéer

En målning av Antoine Watteau visar en scen från Gersaints berömda konsthandel vid Pont Notre-Dame i Paris omkring år 1720.²⁵ En stor mängd målningar i utsirade ramar hänger längs väggarna för beskådande. Men det här är inget museum. Allt är till salu, och ytterligare verk lyfts fram och förevisas de eleganta kunder som besöker butiken. Blickar och leenden utväxlas, och roade kommentarer tycks åtfölja studiet av konsten, allt medan inköpta målningar packas i halmfyllda lårar. Den

24. En översikt över de svenska konstsamlingarnas historia presenteras i Fredrik Sander, *Nationalmuseum. Bidrag till taflegalleriets historia*, del 1–4 (Stockholm 1872–76); samt i Olof Granberg, *Svenska konstsamlingarnas historia*, del 1–3 (Stockholm 1929–1931). Konstsamlandet i Sverige under äldre tider behandlas även i Söderlind, *Porträttbruk i Sverige 1840–1865*.

25. Antoine Watteau, "Konsthandlaren Gersaints skylt", 1720. Olja på duk, 163 x 308 cm. Charlottenburg, Berlin.

Fig. 3. "Spectators at a Print Shop", Carington Bowles, London, 1774. Kolorerad etsning. British Museum, London. Copyright: The Trustees of the British Museum.

kommersialisering av konstlivet som präglade 1700-talet hängde samman med tidens sociala och ekonomiska förändringar. Under århundradet utvecklades relationerna mellan konstnärerna och den växande konstpubliken. Nya distributionskanaler, mellanhänder och marknadsstrategier växte fram. Watteaus målning kan illustrera hur utvecklingen av den europeiska konstmarknaden också skapade nya arenor för konstbetraktande. I Sverige gick det långsammare, men under århund-

radets senare hälft framträdde även här olika kommersiella miljöer där publiken fick nya möjligheter att se konst i offentliga sammanhang.

I Gersaints konsthandel var det målningar som bjöds ut till försäljning, men en viktig del av konstens kommersialisering under 1700-talet utgjordes av den expanderande gravyrmarknaden. De ofantliga mängder tryckta bilder som i olika prisklasser spreds över Europa nådde också ut till nya grupper av bildkonsumenter och bidrog till tidens bildrikedom.²⁶ I London hade under århundradet ett ständigt växande antal *Printshops* utökat möjligheterna att se konst i stadsrummet. Utanför skyltfönster fyllda av gravyrer samlades skaror av nyfikna betraktare, något som i sig blev ett återkommande motiv i etsningar och kopparstick, inte sällan med en satirisk underton (fig. 3). I Stockholm fanns inga motsvarande specialbutiker för tryckta bilder, men genom ett antal gravyrförsäljande boklädor gavs allmänheten möjlighet att betrakta grafiska blad runt om i staden.²⁷ Annonser i pressen försökte locka besökare till de olika försäljningsställen där bilderna fanns till beskådande. Till exempel kunde man i *Dagligt Allehanda* den 26 januari 1768 läsa att ”Uti Kongl. Tryckerie Boden är til Salu insatt et partie utländska kopparstycken af de bästa nyare Mästare, och til Billiga priser”. Under de följande decennierna fylldes pressen av liknande annonser där bokhandlare som Fyrberg, Gjørwell, Halldin, Holmberg och flera andra ständigt saluförde nyinkomna gravyrer som kunde betraktas i butiker och bodar på olika adresser.

Till de nya möjligheterna att beskåda bilder i det offentliga rummet bidrog även den övriga konstmarknaden. Stockholms Auktionsverk hade bedrivit sin verksamhet sedan 1674, och under 1700-talets lopp dök det upp ytterligare försäljningskanaler för allehanda konstföremål.²⁸ På 1780-talet hölls regelbundna utropsförsäljningar vid Casten-

26. En rik litteratur om 1700-talets europeiska gravyrmarknader har vuxit fram under de senaste åren. En sammanställning av denna litteratur finns i Petersson, *Konst i omlopp*, s. 212, not 445.

27. Se angående detta Petersson, *Konst i omlopp*, s. 212–221; samt Ahlund, *Landskapets röster*, s. 214–217.

28. Vid sidan av konstauktionerna har ny forskning påvisat den stora betydelse auktioner och andrahandsmarknad i allmänhet hade för det ekonomiska livet och den materiella kulturen under 1700-talet. Se Göran Ulväng, Sofia Murhem & Kristina Lilja, *Den glömda konsumtionen. Auktionshandel i Sverige under 1700- och 1800-talen* (Möklinta 2013). Konstauktionerna i Stockholm var en del av denna större konsumtionsfär.

Fig. 4. Elias Martin, Auktionsscenen från London, 1770-talet. Akvarellerad och laverad penn-teckning, 19 x 25,7 cm. Nationalmuseum. Foto: Nationalmuseum.

hof i Stockholm, där stora mängder målningar och gravyrer fann nya ägare och genom auktionsvisningarna skapades därmed ytterligare en arena där konst kunde betraktas i en publik miljö.²⁹ Den allmänhet som här hade tillgång till konsten uppvisade en påfallande stor bredd, och i protokollen från auktionerna framträder, som Sonya Petersson visat, ett vitt spektrum av köpare med skiftande social bakgrund.³⁰ Den nya forskningen om konstmarknaden kan därmed kasta ljus över ett fenomen som är centralt för den här uppsatsen, nämligen den sociala breddningen av konstscenen.

I en akvarell har Elias Martin fångat en scen från en konstauktion på 1770-talet (fig. 4). Den är visserligen tillkommen under konstnärens vistelse i London, men ger ändå en trovärdig bild av hur en konstauk-

29. Angående auktionerna och möjligheterna att där se konstföremål, se Petersson, *Konst i omlopp*, s. 137–139, 143–148 och 154. Där behandlas bl.a. de regelbundna utropsförsäljningar som hölls vid Castenhof vid början av 1780-talet. Den omfattande auktion av målningar som hölls där den 3 mars 1781 omnämns också i Granberg, *Svenska konstsamlingarnas historia*, del 3, s. 138–141. Se även Ahlund, *Landskapets röster*, s. 205–206.

30. Petersson, *Konst i omlopp*, s. 196–202.

tion kunde te sig. Till vänster syns auktionsutroparen med sin klubba och till höger håller en av hans assistenter fram en målning. Den publik som framträder i scenen ger ett blandat intryck; kvinnor och barn återfinns bland de med peruker och hattar försedda herrarna. En framskymtande värja markerar social ställning medan andra dräktdetaljer antyder mer anspråkslösa bärare. Den som mest aktivt intresserar sig för den förevisade målningen är en kvinna som framåtlutad granskar verket genom sin lornjett. Bilden framställer auktionerna som ett socialt evenemang där man umgicks, samtalade och kritiskt betraktade inte bara konstverken utan även sina medmänniskor. Medan kvinnan studerar målningen studerar de omgivande männen henne, samtidigt som de viskar, pekar och utbyter menande blickar. Den brokiga publik som framträder i de svenska auktionsprotokollen antyder att motsvarande scener också kunde utspela sig i Stockholm.

En annan miljö där konst kunde betraktas och diskuteras var konstnärernas ateljéer. Under 1700-talet blev dessa mer och mer tillgängliga för besökare, och många ögonvittnesskildringar från Paris och London vittnar om att konstnärernas hem och arbetsplatser i stigande grad började fungera som publika mötesplatser. En drivkraft bakom utvecklingen fanns i den tilltagande konkurrensen, som framtvängde nya kommersiella strategier bland konstnärerna. Särskilt tydlig var utvecklingen i England. Louise Lippincott ger i sin studie av 1700-talets brittiska konstmarknad exempel på hur konstnärer i takt med marknadens sociala expansion skuldsatte sig för att göra om sina ateljéer till eleganta affärer och till och med hänga skyltar ovanför ingångsdörren mot gatan.³¹ Med dessa ateljébutiker skapades därmed ytterligare en publik miljö inom konstlivet.

Denna praxis kom också att få direkta konsekvenser för svensk del. År 1774 flyttade den då i London verksamme Elias Martin sin ateljé till det välmående området vid Leicester Fields och de fashionabla kvarter där framgångsrika konstnärer som Joshua Reynolds höll till. Här följde Martin det engelska mönstret: i en broschyr som han lät trycka 1779 framkommer att hans ateljé stod öppen för allmänheten att besöka alla vardagar från klockan tio till klockan fyra på eftermiddagen.³² Martins ateljébutik i London har dessutom fångats i en teckning av Johan

31. Lippincott, *Selling Art in Georgian London*, s. 32–35.

32. Ahlund, *Landskapets röster*, s. 190–193.

Fig. 5. Johan Tobias Sergel, "Elias Martin. London. 1779", 1779. Laverad pennteckning, 20 x 24,8 cm. Nationalmuseum. Foto: Erik Cornelius, Nationalmuseum.

Tobias Sergel som besökte staden 1779 (fig. 5). Teckningen ger en unik och detaljerad skildring av hur en konstnärsateljé på 1700-talet kunde inrättas för förevisande och försäljande av konst. I det stora fönstret bjuds bilder ut. Här syns mängder av gravyrer, teckningar och akvareller vända ut mot gatan och ytterligare bilder hänger på blädderstället till höger. Det är uppenbart att Martin på engelskt vis ordnat sin ateljé vid Leicester Fields som en publikinriktad lokal, vars främsta uppgift var att förevisa konst för de besökare som likt Sergel klev in i butiken. Här kunde den intresserade allmänheten studera bilderna, kommentera motiven, jämföra priser och välja det som passade smak och börs.

Men Elias Martin var på inget sätt ensam om att öppna sin ateljé för presumtiva kunder. En särskilt tydlig roll som mötesplats tycks porträttateljéerna ha haft, och liksom hos porträttmålarna i Paris eller London blev pastellmålaren Gustaf Lundbergs ateljé i Stockholm en omtyckt träffpunkt för den mer välbeställda konstpubliken. Merit Laine, som kommenterat det sociala umgänget i Lundbergs ateljé, har noterat att

denne efter sin återkomst från kontinenten snabbt etablerade sig på den svenska konstscenen och skapade en ateljé dit tidens elit lockades av hans förmåga att roa, konversera och berätta anekdoter från sin tid i Paris.³³ Fredrik Sparre beskriver i sin dagbok hur han i februari 1761 fördrev en förmiddag i angenämt sällskap hos Lundberg och år 1764 redogör Clas Julius Ekeblad ingående för hur umgänget i samma ateljé kunde gå till. Han beskriver hur damerna i hans sällskap noga studerade de utställda porträtten, någon till och med mätte deras näsor, samtidigt som det fälldes sarkastiska kommentarer om de avporträtterade individerna.³⁴ Samtidigt har Laine i fallet Lundberg pekat på en tydlig social åtskillnad mellan konstnär och besökare. Lundberg må ha haft en förmåga att konversera, men det var sällskapet med personer av samma stånd som lockade den aristokratiska eliten till hans ateljé. Huvuddelen av Lundbergs klientel tillhörde adeln, men där fanns också, noterar Laine, ett begränsat borgerligt inslag. År 1771 rapporterar t.ex. publicisten Carl Christoffer Gjørwell om en visit i ateljén, där han studerat dansösen och skådespelerskan Charlotte Slotsbergs porträtt som blivit omtalat i staden.³⁵ Umgänget i porträttateljéerna kunde således ha ett tydligt inslag av underhållning och social nyfikenhet.

Även på andra adresser i Stockholm kunde stånds personer besöka konstnärer, beskåda målningar och umgås. I tidens memoarer och brev finns glimtar från en etablerad vana att involvera olika konstnärateljéer i stadens sällskapsliv.³⁶ Fredrik Sparre och Clas Julius Ekeblad, liksom Miranda, berättar om besök hos skulptörer, dekorationsmålare och porträttörer, och Malla Silfverstolpe minns med förtjusning de konstnärsbesök som hon i sin ungdom gjorde i Stockholm. Vid sekelskiftet 1800 avlade hon visit i Sergels ateljé och hon drar sig till minnes det angenäma umgänget mellan konstnär, modell och besökare när hon åtföljde olika väninnor som skulle avporträtteras av de i Stockholm verksamma miniatyrmålarna Jacob Axel Gillberg och Domenico Bossi.³⁷ Sällskapskonsten förefaller ha gjort ett minst lika starkt intryck som konstupplevelsen.

33. Laine, *Gustaf Lundberg 1695–1786*, s. 95–97.

34. Laine, *Gustaf Lundberg 1695–1786*, s. 96–97.

35. Laine, *Gustaf Lundberg 1695–1786*, s. 107–108.

36. Detta kommenteras bl.a. av Laine, *Gustaf Lundberg 1695–1786*, s. 96–97.

37. Malla Montgomery-Silfverstolpe, *Memoarer utgifna af Malla Grandinson*, Första delen 1782–1803 (Stockholm 1908), s. 186 och 303–305.

Kommersiella utställningar

Till den affärsmässiga sidan av det offentliga konstliv som utvecklades runt om i Europa under 1700-talet hörde dessutom diverse kommersiella utställningar som arrangerades vid sidan av de mer officiella expositionerna på Salongen eller vid Royal Academy. Till exempel skapades i London under århundradets senare del en rad utställningsformer där publiken mot entréavgift kunde beskåda ”museer” av de mest skilda slag. Anna Johanna Grills dagbok från en resa genom England 1788 skildrar hur konstupplevelser i privata slottsamlingar eller i Royal Academy varvades med besök på kommersiella utställningar där allehanda kuriositeter, vaxfigurer och illuminerade glasmålningar kunde beses mot betalning.³⁸ Till de stora publikframgångarna i London hörde den särskilda byggnad för panoramor som öppnade vid Leicester Square på 1790-talet.³⁹ I denna rotunda skapad av Robert Barker kunde stora åskådarskaror genom det cirkelformade utställningsrummets väldiga målningar betrakta engelska utsikter, delta i sjöslag eller förflytta sig till avlägsna orter som Konstantinopel. Den hisnande illusoriska effekten hänförde publiken, och Barkers panorama blev en ekonomisk succé som snart fick efterföljare på andra håll i Europa.

Det som hände i London och Paris fick också ekon på den svenska konstscenen, låt vara i mer anspråkslös omfattning. Någon rotunda av engelskt slag byggdes inte i Stockholm förrän långt senare, men Elias Martins stora panoramautsikt över staden från Mosebacke var under ett antal år, åtminstone i någon mån, tillgänglig för besökare på Stockholms slott.⁴⁰ Det var här emellertid inte frågan om något kommersiellt arrangemang på annat sätt än att Martin kunde sprida en graverad form av utsikten på marknaden. Men han låg också bakom

38. Anna Johanna Grill, *Resedagbok från England, 1788*, red. Catherine Lagercrantz (Stockholm 1997), s. 43, 52–54 och 90–92.

39. Se angående detta fenomen Bernard Comment, *The Panorama* (London 1999), s. 23 ff; samt Ann Bermingham, 'Landscape-O-Rama: The Exhibition Landscape at Somerset House and the Rise of Popular Landscape Entertainments', David Solkin (ed.), *Art on the Line: The Royal Academy Exhibitions at Somerset House 1780–1836* (New Haven & London 2001), s. 127–143.

40. Elias Martin, *Stockholm från Mosebacke, 1786–1787*. Olja på duk, 223 x 334 cm. Stockholms stadshus. Martins utsikt från Mosebacke sågs av bl.a. Miranda 1787, se Rydén, *Miranda i Sverige och i Norge 1787*, s. 118. Också Gjørwell har vittnat om samtidens uppskattning av målningen och dess popularitet avspeglas i de graverade versioner av utsikten som fick en stor spridning. Se Ahlund, *Landskapets röster*, s. 118.

en mer renodlat vinstinriktad utställning som innebar en innovation på den svenska konstscenen. I en rad annonser publicerade i *Dagligt Allehanda* under åren 1804–1809 försökte Martin med olika metoder och argument locka besökare till sin ateljé i Kungsbacken i Stockholm, där han arrangerat en omfattande och ambitiös ”Exposition af egne Arbeten”.⁴¹ I pressnotiserna fanns detaljerad information om adress, öppettider och entréavgift: ”Martins Exposition af egne Arbeten [...] continuerar alla Söknedagar från kl. 8 om morgonen till kl. 7 om aftonen i Huset N:o 19 i Kungsbacken. [...] Entréen till Exhibtion är 8 sk. Banko, då Catalog följer gratis.”⁴²

Utställningen var alltså öppen från tidig morgon till kväll, och med entréavgiften följde utan extra kostnad en liten katalog som Martin låtit trycka.⁴³ Enligt katalogen omfattade expositionen närmare 300 verk – oljemålningar i olika storlekar, akvareller, laverade teckningar och gravyrer – som visades i bostadens tre rum. På särskilda skärmar och till och med på två kakelugnar fanns bilder uppsatta. Utställningen vittnar om den marknadsmässiga flexibilitet som Martin tillägnat sig under de tolv åren i London och som han 1780 fört med sig till Sverige. Han var dock inte heller i Stockholm ensam om att utnyttja utställningsmediet som födkrok. Vid samma tid kunde allmänheten besöka två separata utställningar på Stora Nygatan, vilka båda förevisade vaxfigurer. Bakom dessa expositioner låg två konkurrerande konstnärer, Johan Ludvig Tenler från Strasbourg och en herre vid namn Lichen. Liksom Martin försökte de genom pressen locka besökare till sina spektakel. I annonserna meddelades öppettider och entréavgift samtidigt som allehanda sevärigheter utlovades – märkvärdiga vaxporträtt, mekaniska vaxfigurer i form av en talande ”Asiatisk Bramin”

41. Se angående dessa annonser Arthur Sjögren, *Ur anteckningsboken. Konst- och kulturhistoriska anteckningar* (Stockholm 1921), s. 55–59. Där citeras och omtalas annonser i *Dagligt Allehanda* från 1804, den 1 och 2 maj 1806; flera korta notiser i samma tidning under sommaren 1806; samt *Dagligt Allehanda* den 23 maj 1809. I Sjögrens framställning finns dock felaktigheter vad vissa datumangivelser beträffar. Denna utställning har också kommenterats i Ahlund, *Landskapets röster*, s. 217–220.

42. Citerat ur: Sjögren, *Ur anteckningsboken*, s. 55. Han uppger där att annonsen varit införd i *Dagligt Allehanda* den 26 januari 1804. Detta datum stämmer dock inte.

43. Elias Martin, *Förteckning på Martins arbeten, Som äro att bese i Huset N:o 19 uti Kungsbacken, längst inne på gården. Entréen är 16 Skillingar Riksg., då Katalog utan särskilt betalning medföljer* (Stockholm 1806). Exemplar i Kungl. biblioteket, Stockholm.

Fig. 6. Adolf Ulrik Wertmüller, Danaë och guldregnet, 1787. Olja på duk, 150 x 190 cm. Nationalmuseum. Foto: Nationalmuseum.

eller en piprökande ”turk” och mycket annat.⁴⁴ Även silhuettporträtt kunde studeras i utställningen. Enligt Tenler själv drog hans utställning ”en talrik samling Åskådare”, men samtidigt framför han i *Dagligt Allehanda* en vädjan om att herrskapen inte ska ”medtaga några hundar på Skåde-Platsen”.⁴⁵

Martins utställning i Kungsbacken var en affärsmässig innovation som utvecklade det etablerade ateljébesöket till en ny dimension av konstoffentlighet. Ett annat exempel där en svensk konstnär tog initiativ till nya utställningsformer med kommersiella förtecken utspelade sig på andra sidan Atlanten. Efter ett kringflackande liv i Europa anlände Adolf Ulrik Wertmüller 1794 till Philadelphia. Efter ett återbesök i Sverige bosatte han sig några år senare permanent i USA. Med sig till Amerika förde han sin monumentala målning *Danaë och guldregnet*, utförd i Paris 1787 (fig. 6). I konstnärens nya omgivning tycks verket

44. Dessa utställningar och annonser har kommenterats i Sjögren, *Ur anteckningsboken*, s. 35–41.

45. *Dagligt Allehanda*, den 17 januari 1804. Citerat ur Sjögren, *Ur anteckningsboken*, s. 37 och 39.

ha attraherat nyfikenhet, och Wertmüller var inte sen att utnyttja den kommersiella potentialen i detta intresse.⁴⁶ År 1795 anordnade han en publik utställning med denna enda målning i en hyrd lokal på Cherry Street i Philadelphia.⁴⁷ Mot en entréavgift på 25 cent kunde allmänheten beskåda det ryktbara verket och utställningen stod öppen alla dagar utom söndagar. Med assistans av den amerikanske konstnärkollegan Rembrandt Peale hade rummet fått ett visst raffineman.⁴⁸ Väggen och golvet kring målningen draperades i ett grönt tyg, och en sinnrik anordning med en spegel dramatiserade iscensättningen ytterligare. Till det effektfulla arrangemanget bidrog belysningen: ett ensamt fönster kastade ett sidoljus över målningen samtidigt som ett räcke höll besökarna på lämpligt avstånd från verket. Den innovativa expositionen förefaller enligt källorna ha blivit en publikframgång och en god inkomstkälla för konstnären.

Auktioner, ateljébesök, vinstinriktade utställningar och porträtt-sittningar med tillhörande sällskapsliv berikade sålunda möjligheterna att betrakta konst i såväl Sverige som på andra håll i världen under 1700-talet. De olika exempel från konstens kommersiella värld som här lyfts fram demonstrerar därmed hur allt vidare kretsar i samhället fick möjlighet att ta del av konstlivet, samtidigt som detta blev alltmer mångfacetterat. Sonya Petersson har i sin studie av marknad, medier och konstbegrepp under 1700-talet träffande använt ordet ”spektakel” för att karaktärisera konstutställningar och auktionsvisningar och för att samtidigt relatera dem till andra publika evenemang och nöjesinrättningar.⁴⁹ De här anförda exemplen belyser samma mönster, nämligen hur konstbetraktandet blev en del av tidens umgängeskultur. Detta samband gällde emellertid inte bara konstens kommersiella are-

46. Den mest detaljerade källan till dessa uppgifter är Rembrandt Peale, 'Reminiscences. Adolph Ulric Wertmüller', *The Crayon*, New York, vol. 2, nr 14, den 3 oktober 1855. Se angående Wertmüllers utställning i Philadelphia även Eva-Lena Bergström, 'Lusten som betraktare – en resa i tid och rum', Ulf Cederlöf & Ingrid Lindell (red.), *Lust och last*, Nationalmuseum (Stockholm 2011), s. 190–193; Beatrice B. Garvan, *Federal Philadelphia 1785–1825: The Athens of the Western World*, Philadelphia Museum of Art (Philadelphia 1987); Franklin D. Scott, *Wertmüller – Artist and Immigrant Farmer* (Chicago 1963).

47. Enligt vissa uppgifter skedde utställningen på Filbert Street i Philadelphia. I Peale, 'Reminiscences' anges dock adressen Cherry Street. Se föregående not.

48. Peale har själv berättat om dessa arrangemang, i Peale, 'Reminiscences'. Se även Bergström, 'Lusten som betraktare', s. 190–193.

49. Petersson, *Konst i omlopp*, s. 141–153.

nor. Även andra former av utställningar integrerades under slutet av århundradet i tidens sällskapsliv.

Konstakademien och Kungligt Museum – framväxten av offentliga institutioner

I Stockholm fick konstscenen på 1790-talet ytterligare två tillskott som kom att spela en stor roll för det gustavianska kulturlivet: de återkommande utställningarna på Konstakademien och det kungliga museum som instiftats 1792 och som två år senare öppnade sina portar i slottets norra Logårdsflygel. I *Kongl. Museum*, som institutionen ursprungligen benämndes, kunde besökarna betrakta Gustav III:s omfattande antiksamling som arrangerats i två långsmala gallerier, och i ett par närliggande rum visades målningar ur de kungliga samlingarna.⁵⁰ På Konstakademien hade frågan om utställningar diskuterats sedan 1770-talet. En första välbesökt elevutställning anordnades 1784 och upprepades under de tre följande åren.⁵¹ Ytterligare en elevutställning hölls 1793, och från och med 1794 etablerades en tradition med årligen återkommande utställningar där såväl ledamöternas som elevernas arbeten visades. På var sida om Strömmen öppnade därmed ungefär samtidigt två regelbundna utställningsevenemang. Kungligt Museum var ett av de första offentliga museerna i Europa, och med akademiens expositioner fick Stockholm äntligen en regelbunden utställningsverksamhet för samtida konst som kunde jämföras med Salongen i Paris eller Royal Academys expositioner i London.⁵²

Utställningarna på Konstakademien var på 1790-talet avgiftsfria och öppna för allmänheten. Visserligen diskuterades redan efter några år införandet av en inträdesavgift för att ”bättre folk” skulle slippa trängas med den bredare menigheten, men reformen genomfördes först år

-
50. Allmänt angående tillkomsten av Kungligt Museum, se Solfrid Söderlind (red.), *Kongl. Museum. Rum för ideal och bildning* (Stockholm 1993) samt Widén, *Från kungligt galleri till nationellt museum*.
51. Allmänt angående Konstakademiens utställningar, se Ludvig Looström, *Den svenska Konstakademien under första århundradet af hennes tillvaro 1735–1835. Ett bidrag till den svenska konstens historia* (Stockholm 1887), s. 236–237 och 268–273; Bo Lindwall, 'Konstakademien 1735–1835', Rolf Söderberg & Göran Söderström (red.), *De sköna konsternas akademi. Konstakademin 250 år* (Stockholm 1986), s. 29; samt Petersson, *Konst i omlopp*, kapitel 2, s. 135–205, särskilt s. 137–138.
52. Angående framväxten av konstmuseer i Europa under 1700-talet, se Per Bjurström, *The Genesis of the Art Museum in the 18th Century*, Nationalmuseum (Stockholm 1993).

1808.⁵³ Också Kungligt Museum var formellt öppet för allmänheten, men som Magnus Olausson påpekat är offentlighetsbegreppet här inte entydigt.⁵⁴ Snarare hängde graden av tillgänglighet samman med samhällsställning och rang i enlighet med ett socialt exkluderande mönster som också uppmärksammats på andra håll i 1700-talets framväxande offentliga miljöer.⁵⁵ Även om ordet offentlig här behöver nyanseras arrangerade båda dessa institutioner ändå i någon mening publika utställningar dit relativt vida kretsar av befolkningen hade tillträde.

Konstakademiens utställningar erbjöd ett nytt slags konstbetraktande i Stockholm. I salar där olika genrer och tekniker blandades kunde besökarna möta ett brett utbud av samtidskonst, hälsa på bekanta, konversera eller studera de tryckta katalogerna. Ytterligare en offentlig dimension av dessa evenemang var de recensioner och kommentarer i olika former som publicerades i pressen.⁵⁶ Thure Wennbergs mer ingående artiklar blandades med läsarbrev och mer allmänna betraktelser och meningsutbyten. I dessa texter framskymtar inte enbart omdömen om de utställda verken, utan även glimtar från livet och rörelsen i utställningsrummen. I en osignerad recension av elevutställningen 1793, sannolikt skriven av Wennberg, ges några inblickar i evenemangens sociala dimension. Författaren berättar hur han sett ”flere personer, som groupp-wis gingo in i Målare-Academien” och fortsätter: ”Jag följde dem och fann, så snart jag kom in i den första Salen at det war Exposition af Elevernes Ritningar.”⁵⁷ Vidare berättas att vaktmästare fanns till hands för att hjälpa allmänheten till rätta: ”En af Academiens Betjening, som hade wakt i Salen, wisade mig, på min begäran, de Ritningar som wunnit priser.”⁵⁸ Av texten framgår också

53. Looström 1887, s. 397. Se även Petersson, *Konst i omlopp*, s. 201–202.

54. Magnus Olausson, ’Offentlighetstanken och skapandet av ett museum’, Solfrid Söderlind (red.), *Kongl. Museum. Rum för ideal och bildning* (Stockholm 1993), s. 39–47. Se även Widén, *Från kungligt galleri till nationellt museum*, s. 114–116; samt Petersson, *Konst i omlopp*, s. 200–201.

55. Widén, *Från kungligt galleri till nationellt museum*, s. 114–115; Petersson, *Konst i omlopp*, s. 200.

56. Looström, *Den svenska Konstakademien*, s. 270; Petersson, *Konst i omlopp*, s. 140–143 och 174–177. Petersson diskuterar där ingående detta material.

57. ’Reflectioner öfwer Expositionen på Kongl. Målare och Bildhuggare-Academien, År 1793’, *Extra Posten*, nr 28, 2.2. 1793 samt fortsättning i *Extra Posten*, nr 30, 5.2.1793. Dessa texter kommenteras även i Petersson, *Konst i omlopp*, s. 142–143.

58. Motsvarande förhållande gällde också Royal Academy i London. En av utställningsvaktmästarna där har också förevigats i ett fantastiskt porträtt: John Russell, *A Porter*

att mängden besökare kunde upplevas som besvärande och mindre populära delar av utställningen emellanåt erbjuda välkommet andrum: ”I Academiens första Sal, som egentligen innefattar Elevernes Arbeten hade jag tillräckelig ledighet at bese hwarje Planche, ty här uppehålla sig icke längre de öfrige Åskådarne, som skynda til de inre rummen [...]”.⁵⁹ Samma författare noterar också att samtal och diskussioner besökare emellan utgjorde ett påtagligt inslag i utställningsupplevelsen och att man i vimlet kunde åhöra ”flere debatter” där skiftande åsikter om konstverken ventilerades.

Likartade erfarenheter av akademiutställningarna dyker upp på flera håll i samtida pressnotiser. I en artikel i *Stockholms Posten* beskriver en besökare sina intryck från utställningen 1799. Här framkommer att de tryckta förteckningar som åtföljde utställningarna spelade en viktig roll: ”Expositions-Rummen woro upfylde af åskådare, alla med det tryckta papperet i hand.” Redogörelsen fortsätter därefter med en passage som ånyo understryker det sällskapliga umgängets betydelse för publiken: ”En större sammanskockning på et ställe ådrog sig min upmärksamhet, emedan de personer, som den utgjorde, mindre selsattes med at se på taflorna, än at deltaga i en ifrig discours [...]”.⁶⁰ Trängseln och samtalen är också framträdande i andra ögonvittnesskildringar från akademiens utställningar. En återkommande besökare var Märta Helena Reenstierna som i sina dagböcker framhåller myllret av människor och namnger de många bekanta som råkades i vimlet. Den 7 februari 1800 noterar hon följande:

Mycket kall blåst. Vi furo klock: 10 f: m: hemifrån till Hr Vesterstråle, hvilken med oss for till Målareacademien att bese expositionerne, hvarföre förteckningen köptes. Trängseln var så stor, att man ej fick se hälften, en stor del voro ganska vackra. Bland mängden af menniskor träffades fru Björling, Öfver-Inspector Muhr samt en stor hop officerare af våra bekanta.⁶¹

at the Royal Academy, 1792, pastell, The Courtauld Institute Gallery, London. I den ena handen håller vaktmästaren upp en entrébiljett till utställningen med texten "Exhibition. Royal Academy", och i den andra en packe med tryckta utställningsförteckningar. Porträttet finns avbildat intill titelsidan i Art on the Line 2001.

59. 'Reflectioner öfwer Expositionen på Kongl. Målare och Bildhuggare-Academien, År 1793', *Extra Posten*, nr 28, 2.2.1793 samt fortsättning i *Extra Posten*, nr 30, 5.2.1793.
 60. Sig. "Dixi", 'Af Dagbladet för ...', *Stockholms Posten*, nr 44, den 21.2.1799. Citerat ur Petersson, *Konst i omlopp*, s. 142.
 61. Reenstierna, *Årstadagboken*, s. 218.

Fig. 7. Pehr Hilleström, Musernas galleri i Kungligt Museum, 1796. Olja på duk, 86 x 120 cm. Nationalmuseum. Foto: Erik Cornelius, Nationalmuseum.

Också vid andra tillfällen då besök i akademiens utställningar omnämns i hennes dagböcker noteras samma saker – vinterkylan, trängseln samt redogörelser för bekanta som träffas på.⁶² Säkerligen ägnade Märta Helena Reenstierna också konstverken ett stort intresse, men det som framför allt lämnat avtryck i hennes dagböcker är utställningarnas sociala dimension. Bland de bekanta som Årstafrun råkar i vimlet är påfallande många kvinnor. Även på andra håll framgår att den publik som trängdes och diskuterade framför de förevisade konstverken bestod av såväl män som kvinnor: bl.a. berättar också Malla Silfverstolpe entusiastiskt om besök i Konstakademien vid samma tid.⁶³ Det finns inga bilder som skildrar Konstakademiens publikfyllda salar under 1790-talet, men en jämförelse med framställningarna av Royal Academys utställningar kan ge en någorlunda rimlig uppfattning om hur akademiexpositionerna i Stockholm måste ha tett sig. Samma täta

62. Reenstierna *Årstadagboken*, s. 193, 218, 240 och 308.

63. Silfverstolpe, *Memoarer*, s. 161. Hon redogör här för ett besök i akademiens utställning 1797.

Fig. 8. Pehr Hilleström, Inre galleriet i Kungligt Museum, 1796. Olja på duk, 86 x 120 cm. Nationalmuseum. Foto: Hans Thorwid, Nationalmuseum.

hängning, folkvimmel och brokiga publik som skymtar i de svenska kommentarerna framträder i Richard Earloms gravyr föreställande utställningen på Royal Academy 1771 (fig. 1). Också här, liksom i Martins auktionsakvarell från London, framställs kvinnorna i aktiva roller, där de engagerat tycks betrakta och diskutera de utställda verken eller intresserat läsa i katalogerna (fig. 4).

I Pehr Hilleströms målningar av Kungligt Museum, tillkomna vid mitten av 1790-talet, framträder de nyöppnade salarna i den norra Logårdsflygeln (fig. 7 & 8). Den av Miranda några år tidigare beundrade Endymion är nu huvudnumret i det stora galleriet, där den omges av de nio muserna i marmor. Med detta arrangemang, skapat av institutionens första överintendent Carl Fredrik Fredenheim, var beteckning *museum* sålunda motiverad. I det inre galleriet syns reliefer, byster och olika dekorativa objekt och i ett par angränsande rum kunde delar av de kungliga tavelamlingarna beskådas.⁶⁴ I Hilleströms må-

64. Widén, *Från kungligt galleri till nationellt museum*, s. 106–107. Framför allt visades här holländskt och italienskt måleri.

lade visioner av museet träder den svenska konstpubliken oss till mötes. De är alla pryddigt klädda och uppvisar en provkarta på belevade poser. Man flanerar i rummen, bugar artigt, gestikulerar diskret med en solfjäder, stoppar handen mellan västens knappar eller stryker sig eftertänksamt över hakan. I Hilleströms framställning är känslorna återhållna och konversationen kultiverad. Här framträder konstbetraktandet som en social umgängeskunst.⁶⁵ Också här finns kvinnor bland besökarna: bland militärer och herrar i hovdräkt syns elegant ekiperade damer. Även om museet i princip stod öppet för allmänheten är det en påtagligt ståndsmässig del av publiken som rör sig på de svart-vitrutiga golven. Det intryck av trängsel och högljudda diskussioner som skymtar i de skriftliga kommentarerna till Konstakademins utställningar lyser här med sin frånvaro. Scenerna framstår som ett slags ideala publikvisioner snarare än dokumentära verklighetsskildringar. Men trots det berättar bilderna någonting väsentligt om de gustavianska museibesökarna och om den roll konstbetraktandet spelade inom tidens högreståndskultur, nämligen om hur viktigt det var att kunna uppföra sig inför konsten.

Konstbetraktandet som scen

Att betrakta konst och att röra sig på den offentliga konstscenen handlade om mer än bara förströelse och nöje. I en serie gravyrer från 1778 skapade den polsk-tyske konstnären Daniel Chodowiecki något som skulle kunna kallas en etikettbok i bilder. Serien som fick stor spridning över Europa består av ett antal bildpar som framställer ”rätt” respektive ”fel” sätt att uppföra sig i olika situationer.⁶⁶ Gravyrerna förmedlar en provkarta på ståndsmässiga beteenden, där elegans, belevat allvar och lagom stora gester markerar en plats i samhällets bildade övre skikt. Kroppshållning, handrörelser och klädedräkt är grundläggande element i denna socialt kodade koreografi. Staffagefigurerna i Hilleströms målningar från Kungligt Museum skulle alla kunna vara hämtade ur

65. Hilleströms målningar av dessa miljöer, och den information de förmedlar om tidens konstpublik, har också kommenterats i Laine, '1720–1809', s. 285; samt i Widén, *Från kungligt galleri till nationellt museum*, s. 8.

66. Denna bildserie tillkom på en idé av den tyske författaren och vetenskapsmannen Georg Christoph Lichtenberg, med vilken Chodowiecki understundom samarbetade. För själva utformningen av bilderna ansvarade dock konstnären själv. Se angående denna bildserie Willi Geismeier, *Daniel Chodowiecki* (Leipzig 1993), s. 141, 163 och 165.

Fig. 9. Pehr Hilleström, "Unge Carl Petter Hilleström gör konststudier", slutet av 1770-talet. Olja på koppar, 51 x 38,5 cm. Copyright: Kungl. Akademien för de fria konsterna, Stockholm.

Chodowieckis bildvärld. Konstverken betraktas och medbesökare konverseras samtidigt som alla nogsammt ger akt på sin hållning och sina gester. Tydligt framträder samma mönster i en målning från 1770-talet där konstnären avbildat sin son, den unge Carl Petter Hilleström, i färd med att studera en antik skulptur (fig. 9). Carl Petter är moderiktigt klädd och hans pose med spanskröret i handen är som hämtad

ur en av tidens modegravyrer. Med elegant utåtvinglad fot, svällande vader och med den ena handen innanför västen demonstrerar han sin förmåga att ge ett belevat intryck inför konsten. Carl Petters elaborerade hållning återkommer i många av de gravyrer och målningar där 1700-talets konstbetraktande publik skymtar fram.

Oavsett om alla de besökare som rörde sig genom Kungligt Museum på 1790-talet i verkligheten uppförde sig lika väl som Hilleströms staffagefigurer, förmedlar målningarna en ideal föreställning om hur det borde gå till. I hans visioner av museet framstår konstens offentliga rum som en scen där publiken har en benägenhet att betrakta varandra lika mycket som konstverken, och där samtal, gester eller ett diskret viskande inte bara antyder ett engagemang i konsten, utan även hierarkier och social kontroll.⁶⁷ Sjuttonhundratalet var ett århundrade av genomgripande samhällsförändringar, och tidens sociala dynamik handlade i hög utsträckning om hur grupper ur samhällets borgerligt präglade kretsar kom att inta mer framträdande positioner inom det politiska och ekonomiska livet. Därmed blev manifestationer av social identitet ett viktigt inslag i det kulturella livet: samtidigt som adeln slog vakt om sina positioner gjorde det högre borgerskapet anspråk på att tillhöra samhällets bildade elit.

Runt om i Europa är sådana identitetsskapande mönster framträdande i skildringarna av 1700-talets offentliga kulturmiljöer. Dessa processer har under de senaste decennierna intresserat forskare inom olika områden. Vad den brittiska konstscenen beträffar har bl.a. David Solkin studerat konstlivets roll i framväxten av en ny *polite culture* i 1700-talets England.⁶⁸ Att besöka konstutställningar, liksom konserter eller teaterföreställningar, formades till viktiga handlingar i manifestandet av en social identitet. Liknande tendenser kan avläsas även i Sverige, där de övre samhällsskikten markerade motsvarande anspråk på konstscenens olika arenor. Sonya Petersson har i sin studie av auktioner och akademiutställningar i det gustavianska Stockholm gjort samma observation: i dessa miljöer införlivades publiken i ett socialt spel där också åskådarna själva blev betraktade.⁶⁹

67. Konstscenens sociala dimension har också diskuterats i Laine, *Gustaf Lundberg 1695–1786*, s. 96–97 samt Petersson, *Konst i omlopp*, s. 141–148.

68. Solkin, *Painting for Money*.

69. Petersson, *Konst i omlopp*, s. 196–197.

Att inte uppföra sig korrekt i det offentliga konststrummet föranledde kommentarer, och i denna värld av social kontroll riktades särskilt kritiska blickar mot kvinnorna. På Salongen i Paris noterades alla brott mot *decorum* med höjda ögonbryn, och Melissa Hyde har noterat hur kvinnliga besökare som avvek från konstbetraktandets oskrivna umgängesregler fick utstå kritik.⁷⁰ Skälen till sådana anmärkningar kunde sammanhånga med en irritation gentemot kvinnor som tog för stor plats i det offentliga rummet eller med en känslighet inför erotiskt opassande situationer, som när Diderot 1765 noterar det anstötliga i att unga kvinnor på Salongen ägnade de sexuellt laddade motiven ett alltför ingående intresse.⁷¹ Liknande reaktioner förekom vid Wertmüllers utställning i Philadelphia, där hans explicita målning *Danaë och guldregnet* provocerade den amerikanska publiken. Det fick också konkreta konsekvenser för utställningens tillgänglighet: då det uppfattades som opassande att män och kvinnor betraktade målningen gemensamt reserverades måndagar för den kvinnliga delen av publiken.⁷² Också på utställningarna i London förekom i slutet av 1700-talet ett motstånd mot kvinnornas deltagande i konstlivet, där man från bl.a. kyrkligt håll såg deras närvaro som ett hot mot den patriarkala samhällsordningen.⁷³ Sådana exkluderande tendenser till trots förblev kvinnorna i högsta grad närvarande på konstscenen.⁷⁴ I Sverige markerar Årstafrens besök i Konstakademien och de eleganta kvinnorna i Hilleströms målningar från Kungligt Museum deras delaktighet i tidens offentliga konstliv.

De män och kvinnor som utgjorde 1700-talets konstpublik blev alltså aktörer i ett socialt drama, och för såväl adeln som för det uppåtgående borgerskapet gällde det att kunna föra sig i dessa publika miljöer där konsten nu tog plats. Genom de här anförda exemplen framstår

70. Melissa Hyde, *Making Up the Rococo: François Boucher and his Critics* (Los Angeles 2006), s. 67–72.

71. Hyde, *Making Up the Rococo*, s. 70–72.

72. Bergström, 'Lusten som betraktare', s. 190–193.

73. Denise Blake Oleksijczuk, 'Gender in perspective. The King and Queen's visit to the Panorama in 1793', Steven Adams & Anna Gruetzner Robins (eds), *Gendering Landscape Art* (Manchester 2000), s. 146–161, särskilt s. 152–153.

74. Se angående detta även Melissa Hyde, 'Ett annat perspektiv. Kvinnorna och konstlivet i Paris på 1700-talet', Eva-Lena Karlsson, Ingrid Lindell & Magnus Olausson (red.), *Stolthet och fördom. Kvinna och konstnär i Frankrike och Sverige 1750–1860*, Nationalmuseum (Stockholm 2012), s. 33–40.

denna sociala dimension, där gruppstillhörigheter manifesterades och samhällliga hierarkier tydliggjordes, som en av konstscenens viktigaste funktioner under den gustavianska epoken. Konstbetraktandet blev ett instrument för att demonstrera bildning och kulturell kompetens – egenskaper som såväl den gamla som den nya eliten gjorde anspråk på. Att bevista tidens utställningsrum kom därför lika mycket att handla om att bli betraktad som att själv se konstverken.

Det privata konstbetraktandet

Det var emellertid inte bara i det offentliga rummet som en umgängeskultur kring konsten utvecklades under 1700-talet. Också i mer slutna och privata sammanhang samlades man för att betrakta konst, umgås med konstnärer och samtala om målningar. I ett brev från Hans Henrik von Essen till Gustav Adolf Reuterholm i december 1780 redogörs för ett sådant tillfälle, då en vinterkväll på kungliga slottet fördrevs med konsten som divertissement. I brevet berättar von Essen att Elias Martin som nyligen kommit hem från sin långa vistelse i England två gånger kallats till slottet för att förevisa sina alster för kretsen kring kungen. Brevet redogör ingående för ett av dessa tillfällen:

En målare som heter Martin och är Svänsk, har nyligen kommit hem efter att hafva varit ute i åtskilliga år [...]. Du kan således dömma huru intressant denna person måste vara, och när man lägger ännu därtill, att han är något galen. Denna mannen har tvänne [...] aftnar varit oppe hos Kungen med sina portfeuilleer, och ha vi då alle samman sutat omkring ett stort bord, och sett hans målningar, som passerat från den ena till den andra kring bordet. Martin själf har då gjort explication på sina Stycken [...]. Karn är ganska qvick och full af imagination, satyriker tillika, så att hans supontioner är att skratta sig till döds åt.⁷⁵

Personerna kring bordet som skickar Martins bilder mellan sig förefaller uppenbarligen ha haft ganska trevligt – man studerar motiven, konverserar och skrattar åt konstnärens roligheter. Konstbetraktandet kunde således även fungera som ett nöje i ett trängre sällskap och behövde uppenbarligen inte nödvändigtvis sammanhånga med lärda och vittra samtal. Också på Årsta gård kunde konsten fungera som förströelse inom en intimare krets. Märta Helena Reenstierna berättar i sin

75. Brev från Hans Henrik von Essen till Gustav Adolf Reuterholm 6.12.1780, Brev till Gustav Adolf Reuterholm, Reuterholmska samlingen. E 5126, Riksarkivet, Stockholm. Detta dokument kommenteras även i Ahlund, *Landskapets röster*, s. 208–210.

Fig. 10. Daniel Chodowiecki, "Der Kupferstich Liebhaber", 1780. Kopperstick, 8,7 x 4,9 cm. British Museum. Copyright: The Trustees of the British Museum.

dagbok om hur hon och hennes gäster ägnade en söndagseftermiddag i augusti 1798 åt att gemensamt beundra och diskutera den målning av Årstaviken som hon fått som gåva av vännen och konstnären Pehr Estenberg: "Taflan beskådades länge och väl, som hon ock meriterade."⁷⁶ Därefter drack man kaffe och plockade bär och blommor i trädgården innan det var dags för middagen. Även som underhållning och tidsfördriv hade konsten en plats i tidens högre ståndskultur.

I de enskilda hemmen hade tidens konstbetraktande även privatare sidor. Genom det växande utbudet av bildkonst i olika tekniker och prisklasser skapades nya möjligheter att omge sig med bilder i de egna

76. Reenstierna, *Årstadagboken*, s. 174–175.

förmaken. En viktig del i den nya bildrikedomen hade den expanderande gravyrmarknaden, som lade grunden för att tryckta bilder i olika former började dyka upp i alla möjliga sammanhang. Det traditionella sättet att förvara gravyrerna i mappar och portföljer i biblioteksrummen levde vidare under hela 1700-talet. Men användandet av gravyrer fann också nya former och nya sätt att exponera dem i högre ståndshemmen började bli populära under slutet av århundradet. En bild av Daniel Chodowiecki från 1780 visar en samlare som likt Tessin syns försjunken i tankar inför ett kopparstick (fig. 10). Men i det här rummet förvaras bladen inte bara i lådor eller portföljer, utan en ansenlig mängd bilder klär också rummets väggar.

Fig. 11. Lorentz Sparrgren, Interiör från Stola med Claes Julius Ekeblad och hans maka Brita Horn, 1783. Akvarellerad och laverad pennteckning, 38,5 x 33 cm. Nationalmuseum. Foto: Alexis Daflos, Nationalmuseum.

Fig. 12. Axel Leonard Klinckowström, Gustaviansk familjeinteriör, 1792. Akvarellerad penn-teckning, 31,5 x 24 cm. I privat ägo. Foto: Stockholms Auktionsverk.

Idén att sätta upp gravyrer på väggarna, antingen inramade bakom glas eller klistrade direkt på väggfälten, revolutionerade det privata bildbruket under 1700-talet. Gravyrer hade förvisso prytt väggar tidigare, men omfattningen blev nu en helt annan. Detta mode utgick från engelska förebilder och blev under benämningen *Print Room* populärt runt om i Europa och nådde under århundradets två sista decennier även Sverige.⁷⁷ I en interiör från Stola utförd av Lorens Sparrgren 1783 är väggen bakom paret Ekeblad uppfylld av såväl målningar som inramade gravyrer och i en akvarell av Axel Leonard Klinckowström från 1792 framträder samma typ av arrangemang där graverade och akvarellerade landskap limmats på den vävspända väggen (fig. 11 & 12). Liknande *Print Rooms* skapades också på kungliga slott som Tullgarn och Rosersberg liksom på herrgårdar som Olivehult. Även inom borgerliga kretsar tilltog bruket av tryckta bilder. I Carl Christoffer Gjör-

77. Se angående detta Ahlund, *Landskapets röster*, s. 233–239; samt Petersson, *Konst i omlopp*, s. 221.

Fig. 13. Pehr Hilleström, "Tvänne fruentimmer som vid ljus granska en sydd tafla efter koppar stick", ca 1790. Olja på trä, 39,5 x 33 cm. Nationalmuseum. Foto: Åsa Lundén, Nationalmuseum.

wells hem pryddes väggarna av gravyrer och i ett brev från honom till dottern Stava Lindahl i Norrköping framkommer att graverade vyer över Stockholm även prydde "fru Stafvas vackra förmak".⁷⁸

Antalet gravyrer kunde i dessa miljöer skifta från enstaka blad till hela kollektioner och de kunde kombineras med en tilltagande mängd

78. Brev från Carl Christoffer Gjørwell till dottern Stava Lindahl 8.6.1798. Brevet återges i *Svenska memoarer och bref*, vol. 2, *Bibliotekarien C. C. Gjørwells familjebref*, utgivna av Oscar Levertin (Stockholm 1900), s. 169. Angående gravyrerna hemma hos Gjørwell, se Eva Nordenson, *Mitt förtjusta öga. J. C. Linnerhielms voyages pittoresques i Sverige 1787–1807* (Stockholm 2008), s. 18.

Fig. 14. Pehr Hilleström, "Ett fruent: sitter och ritar samt 2ne d:om so betractar en ritning", ca 1790. Olja på duk, 60 x 76 cm. Nationalmuseum. Foto: Nationalmuseum.

oljemålningar. Att betrakta konst blev en sysselsättning som oupplösligen vävdes samman med att överhuvudtaget vistas i dessa bildrika rum. Också om denna bildmässiga mångfald berättar Pehr Hilleström. Även om hans målningar sällan kan betraktas som dokumentära skildringar av specifika högreståndshem, visar de att bildrikedom i denna typ av miljöer var ett eftertraktat ideal i tidens medvetande. I en av hans målningar framträder två kvinnor i skenet från ett ensamt vaxljus (fig. 13). Bakom dem är väggarna klädda med bilder, men det som för tillfället fångat deras uppmärksamhet är det som ligger på bordet – en sybåge där en gravyr kopieras i ett broderi. I en annan av hans tavelfyllda interiörer omges en tecknande kvinna av kringströdda gravyrer och två väninnor som ingående studerar en kritteckning (fig. 14). Målningarna tillkom omkring 1790 och visar att lusten att omge sig med bilder också kunde kombineras med olika former av konstnärliga aktiviteter.

Att i hemmen studera bilder eller ägna sig åt eget bildskapande – om det så gällde att brodera, teckna eller måla akvarell – blev ett återkommande motiv i bildfloran. Här framträder återigen kvinnor som

engagerade i tidens konstliv. Dessa roller har intresserat Ann Bermingham, som särskilt framhållit tecknandets betydelse i olika manifestationer av 1700-talets bildningsideal.⁷⁹ I den uppfostringslitteratur som vände sig till unga kvinnor betonades ofta konststudiet och tecknandet som grundläggande sysselsättningar för danandet av sinnet och förfinandet av manéren.⁸⁰ I Hilleströms vardagligt trivsamma interiörer med tecknande eller broderande kvinnor omgivna av målningar eller gravyrer framträder därmed ytterligare en sida av kvinnornas förhållande till bildkonsten under 1700-talet. Under de senaste åren har flera forskare ägnat sig åt att lyfta fram de många kvinnliga konstnärer som faktiskt var verksamma under 1700-talet men som osynliggjorts i senare tiders konsthistorieskrivning.⁸¹ De olika exempel på kvinnligt deltagande i konstlivet som förekommit i den här uppsatsen kan komplettera denna revision: som konstnärer, publik och utövande amatörer intog kvinnor en framträdande plats i såväl hemmen som i det offentliga rummet. Även om deras ställning på konstscenen diskuterades och kritiserades, är deras roll i det sena 1700-talets bildskapande och bildkonsumerande kultur på intet sätt passiv.

Den kanske allra mest intima formen av bildbruk handlade annars om de minsta bilderna. Miniaturporträttens privata karaktär fanns inneboende i deras funktion som minnesgåvor eller ömhetsbevis mellan vänner, älskande eller familjemedlemmar, en roll miniaturporträtten haft i Europa sedan renässansen. Intimiteten i porträtten kunde dessutom förstärkas av personliga påskrifter eller flätade hårlockar fästade på bildernas baksidor. Miniaturerna som objekt för det mest privata bildbetraktandet framträder också i deras förvaring i hemmens innersta sfär eller genom att de kunde bäras nära kroppen, som armband eller knutna vid dräkten eller fästade i smycken och boetter, eller som Märta Helena Reenstiernas porträtt infällt i en guldring.⁸² Med miniaturerna

79. Ann Bermingham, *Learning to Draw: Studies in the Cultural History of a Polite and Useful Art* (New Haven & London 2000).

80. Till exempel ges handfasta råd att sätta sig in i den nya, pittoreska litteraturen och samtidigt förkovra sig i teckningskonsten i böcker som Erasmus Darwins *A Plan for the Conduct of Female Education, in Boarding Schools* (Derby 1797), s. 25–27.

81. Olika aspekter av detta behandlas i flera av artiklarna i utställningskatalogen *Stolthet och fördom. Kvinna och konstnär i Frankrike och Sverige 1750–1860*, red. Eva-Lena Karlsson, Ingrid Lindell & Magnus Olausson, Nationalmuseum (Stockholm 2012).

82. Årstafrun har själv i sin dagbok berättat om tillkomsten av sitt porträtt: Reenstierna, *Årstadagboken*, s. 123–124.

Fig. 15. Pehr Hilleström, "Ett fruentimmer beskådar ett litet portraitte, ett annat har ett bref i handen", slutet av 1790-talet. Olja på duk, 50 x 40 cm. I privat ägo.

följde en taktill sida av tidens bildbruk – till synintrycken fogades fingertopparnas eller till och med läpparnas beröring med målningarnas buktande glas eller sammetsklädda baksidor.

Det intima betraktandet av miniatyrporträtt är även det ett motiv som dyker upp i Hilleströms bildvärld. I en målning från slutet av 1790-talet, ungefär samtidigt som Årstafrun fick sitt ringinfattade porträtt utfört, har han framställt två kvinnor som tittar på en miniatyr (fig. 15). Scenens känsloladdade karaktär understryks av kvinnornas blickar mot det lilla porträttet och närvaron av ett brev. Blickar

och gester antyder en koppling mellan brevet och bilden – kanske handlar det om en frånvarande och saknad bror eller fästman. Motivet förmedlar känslan av ett konstbetraktande mycket avlägset det offentliga umgängeslivet i Konstakademiens salar eller i trängseln på stadens auktionsvisningar. Förvisso presenterar målningen en fiktiv scen, men ger ändå en antydning om miniatyrkonstens användning under perioden.

I dessa olika skildringar av ett privat bildbruk finns emellertid en inbyggd motsägelse som här är viktig att påpeka. Samtidigt som målningarna framhåller det ensamma kontemplerandet inför en gravyr eller ger uttryck åt ett förtroligt umgänge inför konstverken, får scenerna just genom att vara avbildade en paradoxal publik karaktär. När Jacques Aved målade Carl Gustaf Tessin begrundande ett kopparstick efter Rafael, omgiven av föremål ur sina samlingar, var det en tablå avsedd att visas upp offentligt, vilket också skedde när den färdiga målningen ställdes ut på Salongen i Paris 1740. Aveds framställning av Tessin i rollen som konnässör och kulturpersonlighet var en iscensättning av en privat pose för den publika scenen. På motsvarande vis var Hilleströms motiv med kvinnor, och understundom män, som i hemmets lugna vrå ägnar sig åt att betrakta konst, avsedda att ses av utomstående ögon. Konstnärens många variationer på temat var inte dokumentära framställningar av specifika individer, utan uttryck för en föreställning om en allmän livsstil. Man får tänka sig att i de miljöer där dessa målningar hängdes – sannolikt inte olika de avbildade interiörerna – hade de funktionen att inför besökande gäster markera tillhörighet med de ideal och borgerliga dygder som motiven manifesterade. Även i det privata konstbetraktandet var betraktaren avsedd att betraktas.

Dessa nedslag i det bildbruk som skedde i hemmens avskildhet skulle kunna utökas med ytterligare ett antal exempel av en helt annan karaktär, såsom det tilltagande användande av gravyrer i barnens uppfostran som sammanhänge med det sena 1700-talets växande intresse för bildpedagogik.⁸³ Ingenting har heller sagts om bruket av den mycket spridda religiösa grafiken – som Elias Martins bildsvit *Herrans*

83. Se angående detta fenomen Ann Öhrberg, 'En hjärtats pedagogik. Synen på barnet, lära och lärande inom svensk herrnhutism', *Sjuttonhundratals 2006/2007*, s. 128–145; samt Ahlund, *Landskapets röster*, s. 222–224.

Bön Fader Vår – avsedd för andakt eller fromma tankar i enskildhet.⁸⁴ Vid sidan av miniatyrmålningarna var också silhuettbilderna omtyckta i många högreståndshem, där de klipptes, klistrades och betraktades i kretsen av familj och vänner.⁸⁵ En annan form av bildanvändning som inte heller har kommenterats är den typ av konststudier Carl Gustaf Tessin kunde ägna sig åt i sitt privata toaletterum, där den lilla målningen av Martin van Meytens d.y. föreställande en bedjande nunna med naken stjärt hängde tillsammans med ett antal ekivoka gravyrer.⁸⁶ Dessa ytterligare former av privat bildbruk antyds här i förbigående bara för att komplettera den översikt som här presenterats. Hilleströms interiörer där gravyrer, skulpturer och miniatyrer granskas i ett suggettivt ljusdunkel får avrunda denna exposé över konstbetraktandets kulturhistoria i Sverige under 1700-talet.

Publiker, bildbruk och umgängesliv – sammanfattning och slutsatser

Att betrakta konst var en handling med många bottnar i 1700-talets Sverige. Mycket har här handlat om umgänget med konsten som ett sällskapsnöje eller som ett tillfälle att manifesteras sociala positioner. Men det fanns naturligtvis andra skäl att fästa blicken på en målning eller ett kopparstick, som exempelvis att i enskildhet studera ett konstverk för dess egen skull. En övergripande slutsats som kan dras utifrån de skiftande exempel som här lyfts fram är dock att konstbetraktandet under 1700-talet sällan var frikopplat från sociala sammanhang eller från sällskapslivets ritualer. Att uppleva konst kunde vara del av en vänskaps- och umgängeskultur, där man under förtroliga samtal tillbringade fyra timmar framför den i fackelsken upplysta Endymion. Eller så handlade umgänget inför konsten om att visa sig i det offentliga rummet, som när Årstafrun och hennes sällskap hälsade på bekanta i trängseln på Konstakademien.

Från det adliga klientelet i Lundbergs porträttateljé till de borgare ur medelklassen som trängdes i folkvimlet på auktionsvisningarna vid

84. Angående denna bildsvit och dess användning, se Ahlund, *Landskapets röster*, s. 160–165, 217 och 222–224.

85. Se angående silhuettkonstens betydelse i de svenska herrgårdshemmen: Carolina Brown, 'Bilder, sällskapsliv och herrgårdskultur. Maskeradporträtt, silhuetter och andra bilder från 1700-talets Tista', *Historisk Tidskrift för Finland* 98 (2013:2), s. 185–215.

86. Se Magnus Olausson, 'Nunnan i grevens lilla garderob', Ulf Cederlöf & Ingrid Lindell, *Lust och last*, Nationalmuseum (Stockholm 2011), s. 174–182.

Castenhof hade tämligen många tillträde till den konstscen som formades under 1700-talets senare hälft. Ett grundläggande förhållande som här åskådliggjorts är därmed att konstens tillgänglighet avsevärt ökade under 1700-talet, om det så gällde möjligheten att bese privata konstsamlingar, gå på auktioner eller besöka publika konstutställningar. På dessa konstlivets olika arenor framträdde en månghövdad publik. Att titta på konst i det gustavianska Sverige fick därmed en plats i det sociala umgänget vid sidan av teaterbesöken, maskeraderna eller de olika förlustelserna i Vauxhallen i Kungsträdgården.⁸⁷ En viktig slutsats som kan dras utifrån dessa observationer är därmed att konstscenen spelade en betydligt större roll i tidens sällskapsliv än vad den vedertagna bilden av den gustavianska högreståndskulturen vanligen förmedlar.

Med den expanderande konstscenen och med framväxten av en bredare konstmarknad följde en ny bildrikedom under slutet av 1700-talet. I en rad nya sammanhang kom en livaktig visuell kultur att omge den gustavianska tidens medel- och överklass, och med den utvecklades nya sätt att umgås inför konsten. De här anförda exemplen har också visat att den nya mångfalden av bilder även kom att prägla många av tidens mer ståndsmässiga hem, där gravyrklädda rum och växande tavelsamlingar gjorde 1700-talets välmående bostäder till viktiga miljöer för bildbetraktade, från Tullgarns kungliga slott i Södermanland till fru Lindahls borgerliga hem i Norrköping. Dessa observationer leder därmed till en viktig slutsats som kan dras utifrån denna exposé över konstbetraktandets historia, nämligen att den tilltagande spridningen av bildkonst i olika tekniker och miljöer i grunden förändrade förutsättningarna för konsumtionen av bilder.

Men även om konstpubliken breddades under 1700-talet är det viktigt att betona att alla rikets medborgare inte inkluderades i den växande skaran av bilkonsumenter. Auktionsvisningarna var sannolikt det tillfälle där den bredaste allmänheten hade möjlighet att betrakta konst, men att vara någorlunda välbeställd eller tillhöra kretsen av ståndspersoner var ofta en förutsättning för att få tillgång till de andra miljöer där konstsamlingar och konstverk kunde beskådas – i slotten, herrgårdarna, konstnärateljéerna och så småningom i olika former

87. Petersson, *Konst i omlopp*, s. 145–148 och 202–205.

av utställningar.⁸⁸ Visserligen kan tillgängligheten till de privata samlingarna förefalla relativt stor. Linnerhielm noterar vid sitt besök på Finspång 1788 att ”Herrskapet voro ej hemma, men fritt tillträdde lämnades att se”.⁸⁹ Men för att överhuvudtaget bli insläppt var det sannolikt nödvändigt att tillhöra den respektabla gruppen av ståndspersoner, liksom Miranda på Drottningholm. Man måste också ha råd att kunna betala för sig. Miranda berättar i sin dagbok om dryga drickspengar som slantades upp till betjäningen för att han skulle bli insläppt i de kungliga rummen, och till evenemang som Elias Martins utställning i Kungsbacken krävdes entréavgift.⁹⁰ Den var visserligen inte hög, men den uteslöt effektivt den stora huvuddelen av mindre välbeställda stockholmare. Diskussionerna på 1790-talet om att begränsa tillträdet till Kungligt Museum vittnar också om att det var adeln och den del av borgerskapet som hade positioner i samhället som angav tonen på konstscenen.

Samtidigt är det emellertid riskabelt att se denna växande skara av någorlunda välmående bilkonsumenter som alltför homogen. De senaste studierna av 1700-talets konstpublik har pekat på hur den ytligt sett enhetliga ståndskulturen vid närmare betraktande sönderfaller i skilda grupperingar.⁹¹ Olika kategorier av medborgare hade visserligen tillträde till i stort sett samma konstscen, men även om de delvis flöt samman, fanns mellan vissa grupper tydliga skillnader och spänningar. Adliga personer är t.ex. mindre frekvent representerade i auktionsprotokollen samtidigt som det borgerskap som ivrigast ropade in de konstföremål som gick under klubban uppvisar en relativt stor social spridning.⁹² Sådana tecken på en differentiering av konstscenen, också inom de mer välbeställda samhällsskikt som kunde ägna sig åt någon form av bildkonsumtion, framskymtar på flera håll. Under den gustavianska perioden började t.ex. flera driftiga konstnärer anpassa sig till en marknad bestående av olika kategorier potentiella kunder.

88. Se angående detta Laine, *Gustaf Lundberg 1695–1786*, s. 108; Widén, *Från kungligt galleri till nationellt museum*, s. 114–115; Petersson, *Konst i omlopp*, s. 200–201.

89. Linnerhielm, *Bref under resor i Sverige*, s. 61.

90. Rydén, *Miranda i Sverige och i Norge 1787*, s. 146; Ahlund, *Landskapets röster*, s. 218–219.

91. Se t.ex. Ahlund, *Landskapets röster*, s. 226–230; samt Petersson, *Konst i omlopp*, s. 196–202.

92. Petersson, *Konst i omlopp*, s. 196–200.

Samtidigt som de utförde påkostade uppdrag för kungahuset och den adliga eliten marknadsförde de bilder i olika storlekar, tekniker och prisklasser som kunde förväntas tilltala en bredare och något mindre penningstark publik.⁹³

Den här uppsatsen kan således bekräfta påståendet om att den gustavianska konstpubliken egentligen bestod av flera olika publikker.⁹⁴ Denna sociala differentiering av tidens konstliv komplicerar därmed den konstbetraktandets kulturhistoria som här presenterats. Samtidigt som en ny konstscen och en ny mångfacetterad visuell kultur växte fram började nya grupper göra anspråk på den domän av bildning och förfining som tidigare varit reserverad för adeln. Inom den förnyade och allt mer heterogena ståndskulturen fanns därtill även tendenser att definiera sig som grupp i opposition mot etablerade roller och förhållningssätt.⁹⁵ För den aristokrati som bevakade sina positioner, liksom för de grupper som ville erövra nya, tillhandahöll konstscenen en arena där alla dessa olika anspråk kunde hävdas i offentligheten, inför de konstverk som fanns utställda i Kungligt Museum eller på Konstakademiens expositioner. Med räta ryggar, utsvängda vader och elegant hållna solfjädrar speglade man sin egen förfining i konstens. Sådana manifestationer av belevad kultur kunde också ske i de egna hemmen, där konsten i samverkan med smakfulla inredningar, böcker och musikinstrument fick symbolisera bildning och estetisk fitness – i såväl Hilleströms interiörer som i de verkliga hemmen.

-
93. Tydligt är detta hos t.ex. Elias Martin och Pehr Hilleström. Se angående dessa sidor av deras konstnärskap: Ahlund, *Landskapets röster*, s. 172–173 och 203–233; samt Mikael Ahlund, *Pehr Hilleström. Att se vardagen*, Konstmuseet Sinebrychoff (Helsingfors 2014), s. 16–21.
94. Detta har tidigare påpekats av olika författare. Se t.ex. Ahlund, *Landskapets röster*, s. 204–207 och 226–233 samt Petersson, *Konst i omlopp*, s. 196–202 och 205. Petersson använder där den träffande formuleringen: ”Publiken bör med andra ord beskrivas som blandade publikker.” Ett motsvarande förhållande på den brittiska konstscenen har framhållits av David Solkin i *Richard Wilson: The Landscape of Reaction* (London 1982), s. 52. Författaren använder där formuleringen ”distinct but overlapping publics”. Se även Laine, *Gustaf Lundberg 1695–1786*, s. 106–107.
95. Se angående bildkonstens roll i den svenska aristokratins självbild och bildningsideal: Laine, *Gustaf Lundberg 1695–1786*, s. 97. De diskussioner och meningsutbyten som fördes i Stockholmspressen om ett borgerligt präglat bildningsideal belyser ytterligare de sociala spänningar som fanns under ytan i tidens umgängesliv. Sonya Petersson har ingående diskuterat detta material. Se Petersson, *Konst i omlopp*, s. 166–174 och 202.

Låt oss avslutningsvis återvända till Royal Academys utställning i London 1771 och till Richard Earloms gravyr (fig. 1). I folkvimlet framträder där många av de teman på konstbetraktandets område som diskuterats i den här artikeln. Mycket känns igen från de olika exempel som här berättat om den svenska konstscenen – publikens brokighet och vilja att med skiftande framgång manifesteras en elegant hållning inför konstverken, liksom tendensen att lika mycket betrakta varandra som de utställda målningarna. Att se och bli sedd framstår som oupplösliga storheter på tidens konstscen. Och med detta konstaterande sätts nu punkt för denna exposé över konstbetraktandets historia under 1700-talet.

Musikkultur och musiksmak i 1700-talets Sverige

Ett bidrag till lyssnandets historia

I de tidigmoderna samhällena, där en stor del av befolkningen inte var läs- och skrivkunnig, spelade musik och sång en betydande roll i traderingen av kollektiva föreställningar, identiteter och begrepp. Ur ett kulturhistoriskt perspektiv kan ljuden och musiken betraktas som en del av de sociala praktiker och föreställningar som strukturerar vardagen. Hur vi upplever ljud och musik är inte heller någon historisk konstant, utan påverkas av det omgivande ljudlandskapet och samtida uppfattningar om hur oljud och välljud påverkar människan. Det är dock först under de senaste årtiondena som den sonora världen blivit föremål för mer systematisk kulturhistorisk forskning.¹

Artikeln är producerad som en del av författarens arbete som forskare vid Finlands Akademi, som finansierat projektet *Comic Opera and Society in France and Northern Europe, ca. 1760–1790* (Helsingfors universitet 2013–2018, nr 273395).

1. Den kulturhistoriska forskningen om 1700-talets ljudlandskap lyfter bl.a. fram ljud och buller i en vardaglig, ofta urban kontext. Denna typ av ljudens kulturhistoria är besläktad med lukternas och andra störande sinnesintrycks historia. Exempelvis Emily Cockayne beskriver allehanda förargelser, stök och urbant tumult i 1700-talets London såsom skrikande försäljare och medelmåttiga gatumusikanter, skällande hundar, tjutande och bökande grisar, smuts, ojämna gator, trafikbuller, oljud från hantverkarbodnar, tiggare, larmande nattsvirare och högljudda grannar. Det tidigmoderna ljudlandskapet har också analyserats i en senannalistisk studie av Jean-Pierre Gutton, som påpekat sambandet mellan en stark muntlig kultur och hörselsinnet och de ljudliga, icke-visuella signalernas betydelse. Utöver arbetets och stadens buller lyfter Gutton fram det kontrollerade och samhällsstrukturerande ljudet från kyrkklockor och religiös sång. Emily Cockayne, *Hubbub: Filth, Noise & Stench in England 1600–1770* (Yale 2007), s. 106–130; Jean-Pierre Gutton, *Bruits et sons dans notre histoire. Essai sur la reconstitution du paysage sonore* (Paris 2000), s. 11, *passim*; se även Laure Gauthier & Mélanie Traversier (dir.), *Mémoires urbaines. La musique dans les villes d'Europe (XVIe–XIXe siècles)* (Paris 2008).

På 1700-talet hade musiken en central position inom de belevade umgängesformer ur vilka den offentliga sfären uppstod, och musiken var också föremål för såväl filosofiska avhandlingar som opinionsdebatt. Vid närmare granskning framstår musiken som ett konstant inslag i gatuliv, societetsnöjen och olika former av social och politisk gemenskapsbildning. De musikaliska salongerna, de musikaliska sällskapen och akademierna samt operasalen tillhör alla de publika eller semipublika rum ur vilka den s.k. borgerliga offentligheten anses ha uppstått.² Ändå har den historiska grundforskningen kring musikens politiska kulturhistoria länge varit överraskande begränsad till sin omfattning och mängd.

Denna artikel beskriver hur musiksmaken under den senare hälften av 1700-talet utvecklades inom en deltagande och lyssnande offentlighet präglad av spirande opinionsbildning och medborgarlighetsideal, där besök på konsert eller opera blev ett sätt att konstruera sitt medborgarskap i förhållande till andra, på basis av känsla och samhörighet.³ En av utgångspunkterna för resonemanget är den av James H. Johnson initierade frågan om det vid slutet av 1700-talet hade uppstått nya sätt att lyssna, eller om det snarare handlade om nya ideal för hur lyssnarna förväntades uppträda.⁴ Därtill tangerar artikeln frågan om hur smaken formades parallellt med publikens självbilder och vilka källor vi har för att känna den i Nordeuropa.

-
2. Se artiklarna i vol. 43 av *Dix-huitième siècle* (2011), som hade den sonora världen som tema, särskilt Georges Escoffier, 'L'émergence de l'espace musical public en France à travers l'écho des concerts relevé dans les *Affiches de Province (1752-1755)*', s. 30-31, 37; bland övriga publikationer exempelvis Gauthier & Traversier (dir.), *Mémoires urbaines*; Antoine Lilti, *Le monde des salons. Sociabilité et mondanité à Paris au XVIIIe siècle* (Paris 2005), s. 251-260; Steven Kale, *French Salons: High Society and Political Sociability from the Old Regime to the Revolution of 1848* (Baltimore & London 2004); Hans-Erich Bödeker & Patrice Veit & Michael Werner (dir.), *Organisation et formes d'organisation du concert en Europe, 1700-1920. Institutionnalisation et pratiques* (Berlin 2008); Ann Öhrberg, *Samtalets retorik. Belevade kulturer och offentlig kommunikation i svenskt 1700-tal* (Höör 2014).
 3. Om konstruerandet av medborgarskap jfr Karin Sennefeldt, *Politikens hjärta. Medborgarskap, manlighet och plats i frihetstidens Stockholm* (Stockholm s.d. [2010]), som dock inte behandlar musikens och de musikaliska praktikers betydelse; se även Öhrberg, *Samtalets retorik*.
 4. James H. Johnson, *Listening in Paris: A Cultural History* (Berkeley & Los Angeles & London 1995); se även Jeffrey S. Ravel, *The Contested Parterre: Public Theater and French Political Culture, 1680-1791* (Ithaca 1999), och Downing A. Thomas, *Aesthetics of Opera in the Ancien Régime, 1647-1785* (Cambridge 2002).

Anne Vallayer-Coster (1744–1818), Porträtt av en violinist, 1773. Målningen är särdeles intressant då den föreställer en kvinnlig violinist och är målad av en av tidens mest framstående kvinnliga konstnärer. Violinisten på bilden är framställd i négligé, d.v.s. hemmakläder, vilket skapar en intim och koncentrerad stämning som understryks av den sänkta blicken som fokuserar på nothäftet. Foto: Cecilia Heisser, Nationalmuseum, Stockholm. CC BY-SA.

Forskningen hittills har främst fokuserat på de stora musikaliska nationerna, Frankrike, Italien och Tyskland samt på England, men frågan om musikens andel av den offentliga sfären eller den offentliga kulturen gäller i minst lika hög grad samhällen med en till struktur eller volym mindre utvecklad tryckt offentlighet. Frågeställningarna rörande musikens sociala funktioner, kvaliteten på lyssnandet samt musiksmakens betydelser är lika intressanta då de tillämpas på en skandinavisk eller exempelvis rysk kontext. Undersökningen bakom denna artikel fokuserar på det sena 1700-talets Skandinavien, där operan utvecklades förhållandevis sent och konsertutbudet var mindre storskaligt än i de större europeiska metropolerna. Av arbetskonomiska skäl har denna studie avgränsats till det svenska riket, vilket också möjliggör en djupdykning i de miljöer som där främjade den musikaliska kulturen. Frågor om definitionsmässigt ”nationell” smak är i detta sammanhang av underordnad betydelse.

Vad lyssnade man då till? Satt man tyst och stilla på operan och konserten, eller väsnades den nordeuropeiska publiken liksom den franska eller den italienska? Skilde sig uppfattningarna om olika typer av musik och hur de skulle utövas och avnjutas? Eftersom all musik inte uppfördes offentligt och föreställningarna om den intima sfären hade betydelse för hur det tysta lyssnandet utvecklades i det offentliga rummet handlar det första avsnittet om musiken i det enskilda rummet. Därefter behandlas konsertväsendet och dess betydelse för förändringen i lyssnandets kultur. Det sista avsnittet fokuserar på musiken i teatersalongerna, operan och det musikaliska spektaklet, och återanknyter därmed till frågan om koncentrerat lyssnande.

Amatörmusiker och enskilt musicerande

Den svåra gränsdragningen mellan offentligt och privat i 1700-talets kulturliv är särskilt signifikant ur musikens perspektiv. Då musiken och de musikaliska praktikerna, d.v.s. uppförandet av musik på konsert, teater eller opera samt därmed förknippade sociala fenomen, ses som en del av den offentliga kulturen är utgångspunkten att musik liksom andra performativa konstformer förutsätter en publik. I minst lika stor utsträckning är dock utförandet och framför allt upplevelsen av musik något som sker i enskildhet, på privata tillställningar, i ett slutet rum eller utan någon publik. Liksom brevskrivandets, dagbokens

eller det förtroliga samtalets historia är lyssnandets historia en del av det privata, inre rummets historia, det som franska historiker kallar *le for privé*.⁵ Att musicera, med eller utan publik, innebär också för musikern och amatören en inre monolog, ett samtal med sig själv, eller rättare sagt med musiken och dess kompositör. Att låta sig beröras, ryckas med och bli en del av det musikaliska uttrycket är en annan viktig funktion hos musiken utöver den underhållande. Parallellt med den kommunikativa framträder denna emotionella funktion tydligt i 1700-talets teoretiska litteratur, där den introspektiva musikaliska upplevelsen under andra hälften av seklet blir ett sätt att nå det sublima.⁶

På 1700-talet ansågs sinnesintrycken ha en direkt inverkan på hälsan. Exempelvis menade man att fula ord och elaka röster kunde beflecka en ren själ, på samma sätt som skrämmande eller vedervärdiga bilder kunde leda till missfall och missfoster om de sågs av gravida.⁷ Uppfattningen att ljuden påverkade själslandskapet var därför desto starkare; enligt Herder var hörseln det sinne som låg närmast själen. Här fanns även en stark religiös aspekt: tungan och rösten var människan i första hand given för att lova Gud. Då buller associerades med oregerligt och oanständigt sladder, blev tystnaden en dygd. Den dygdiga tystnaden och en ökad vilja att dämpa rösten och begränsa larm och buller har kopplats samman med civilisationsprocessens framskridande, med en mer lågmäld intimitet och förtrolighet, där den inre upplysningen och upplevelsen av det sköna förutsatte stillhet. De nya sätt att lyssna till och njuta av musik som framträdde i slutet av 1700-talet kan också ses som sammanhörande med denna process, lika mycket som de hänger samman den ökade betoningen av det sköna och det sublima vid konstupplevelserna.⁸

5. Ang. begreppet *for privé* se Madeleine Foisl, 'L'écriture du for privé', Philippe Ariès, Georges Duby & Roger Chartier (dir.), *Histoire de la vie privée* 3. *De la Renaissance aux Lumières* (Paris 1999 [första uppl. 1985]), s. 319–357.

6. Martin Kaltenecker, *La rumeur des batailles. La musique au tournant des XVIIIe et XIXe siècles* (Paris 2000), s. 30–39; Martin Kaltenecker, 'Les Contrats d'écoute', *Dix-huitième siècle*, vol 43 (2011), s. 165–184; se även Edmund Burke, *A Philosophical Enquiry into the Origin of our Ideas of the Sublime and Beautiful*, second edition (1759), part III, section XXV.

7. Cockayne, *Hubbub*, s. 17.

8. Kaltenecker, *La rumeur des batailles*, s. 30–36; Gutton, *Bruits et sons de notre histoire*, s. 13–15, 24–27, 45–60; Johnson, *Listening in Paris*; Eva Helenius-Öberg, 'Musikålskare, mecenater och samlare', Leif Jonsson & Anna Ivarsdotter-Johnson (red.), *Musiken i Sverige II. Frihetstid och gustaviansk tid* (Stockholm 1993), s. 107.

I det tidigmoderna bildningsidealet ingick musiken som en av de fria och de sköna konsterna. Fram till 1900-talet hade musiken också en viktig allmänpedagogisk funktion liknande den som senare tillmätts gymnastiken och idrotten. Genom att utöva och lyssna till musik lärde man sig att behärska tiden, takten och sina impulser, och genom rytm och nyans att disciplinera den egna kroppens rörelser. Musiken hörde liksom dansen till en god uppfostran på 1700-talet och ända fram till början av 1900-talet, då pianot ännu ingick i standardmöblemang i välbärgade borgarhem. Målsättningen för att lära sig traktera ett instrument var inte nödvändigtvis att bli virtuos, utan social och moralisk: musiken utvecklade koncentrationsförmågan och musicerandet tillsammans stödde de sociala färdigheterna, som en blivande medborgare behövde. Detta gällde på 1700-talet såväl unga män som unga kvinnor. Inom exempelvis familjen Fersen, som för 1700-talets del studerats ingående av Johanna Ilmakunnas, lärde sig ”alla”, såväl söner som döttrar, att spela eller sjunga. Greve Carl Reinhold von Fersen (1716–1786), som var den mest engagerade, blev sedermera direktör för Gustav III:s opera.⁹

I en sådan kontext där musik inte utövades och producerades enbart av professionella, spelade amatörerna en väsentlig roll i det musikaliska livet. Liksom Carl von Fersen kunde de stå vid yrkesmusikerens sida och spela i orkestrar ”till sin ro och övning”.¹⁰ Vissa utmärkte sig även som kompositörer, liksom exempelvis generallöjtnanten, friherre Arvid Niklas von Höpken (1710–1778), som bl.a. komponerade två italienska operor, ett par kantater och åtminstone en sinfonia.¹¹ Det som skilde amatörmusikern från den professionella var inte kvaliteten på utförandet – många av 1700-talets amatörer var verkliga virtuoser, och några av exempelvis Mozarts pianokonsert är komponerade för amatörer – utan det att amatören i motsats till yrkesmusikern inte var

-
9. Martine Sonnet, 'Quelques échos des pratiques musicales dans l'éducation des filles au XVIIIe siècle', Catherine Deutsch & Caroline Giron-Panel (dir.), *Pratiques musicales féminines, discours, normes, représentations* (Lyon 2016, under utgivning); Johanna Ilmakunnas, *Ett ståndsmässigt liv. Familjen von Fersens livsstil på 1700-talet* (Helsingfors & Stockholm 2012), s. 173–174.
 10. Greger Andersson, 'Musikens miljöer', Jakob Christensson (red.), *Signums svenska kulturhistoria. Frihetstiden* (Lund 2006), s. 346.
 11. Lennart Hedwall, 'Hovmusik och konsert', Jonsson & Ivarsdotter-Johnson (red.), *Musiken i Sverige II*, s. 84; Lennart Hedwall, 'Teatermusik', Jonsson & Ivarsdotter-Johnson (red.), *Musiken i Sverige II*, s. 91.

beroende av musikutövandet för sitt leverne. Amatörerna är särskilt intressanta med tanke på lyssnandets och musiksmakens historia, eftersom de i första hand är konsumenter av musik och först i andra hand producenter. I Skandinavien, särskilt Norge och Sverige, blev deras roll desto mer betydande som kulturlivet, inklusive teater och konsertliv, ännu under 1700-talets första tredjedel var mindre utvecklat än på den europeiska kontinenten och yrkesmusikernas, framför allt sångarnas, antal begränsat. I det svenska riket var det i första hand privatpersoner som Höpken som stod bakom sällskapet *Utile Dulcis* musikaliska strävanden och det som blev Kungliga Musikaliska Akademien. Dessa amatörer tillhörde de bildade, världsvana och välbärgade kretsarna: militärer, ämbetsmän och hovfolk, prästsläkter, akademiker, handelsmän och sjökaptener.¹²

Musiken framträder i dagböcker och brev från 1700-talet som en lika självklar del av den sociala elitens vardag som läsandet eller promenerandet. Förekomsten av musikinstrument och noter i ståndspersoners bouppteckningar är inte ovanlig och sammanfaller ofta med förekomsten av bibliotek eller konstsamlingar. Vid sidan av den dyra och volyminösa cembalon eller dess efterträdare pianofortet var diverse continuoinstrument såsom gamba, violoncell eller basfiol omtyckta bland amatörerna och användes för att ackompanjera sångare eller soloinstrument då kammarmusik uppfördes i societetskretsarna. Andra, mindre instrument som ofta finns i bouppteckningar är violiner och flöjter i olika storlekar.¹³

Diplomaten och politikern greve Clas Ekeblad d.y. (1708–1771), som var svenskt sändebud i Paris åren 1742–1743 och sedermera blev riksråd och en av frihetstidens sista kanslipresidenter, hörde till ett läsande och samlande släkte och intresserade sig livligt för musik. Av hans kassabok från 1728–1730 framgår att han spelade viola da gamba redan under sina studier i Halle som tjuugoåring. Han fortsatte spela under sina lediga stunder hela livet, och gamban dyker med jämna mellanrum upp i hans brevväxling, liksom den gång då greven förargade sig över att instrumentet i en flytt

12. Helenius-Öberg, 'Musikälskare, mecenater och samlare', s. 110–112.

13. Helenius-Öberg, 'Musikälskare, mecenater och samlare', s. 114; se även Annick Pardailhé-Galabrun, *La naissance de l'intime : 3000 foyers parisiens, XVIIe–XVIIIe siècles* (Paris 1988); Charlotta Wolff, *Vänskap och makt. Den svenska politiska eliten och upplysningstidens Frankrike* (Helsingfors 2005), s. 264–265.

till landet packats i samma lass som en låda citroner och strängarna tagit skada av fukten. Under sin tjänstgöring i Paris musicerade Ekeblad med sina franska vänner och med sin unge svåger greve Fredrik Pontus De la Gardie, som i Frankrike lärt sig att spela cembalo.¹⁴ Markisinnan de Broglie, som hade haft Ekeblad på besök, skrev i oktober 1742 om deras musikaliska nöjen till friherre Carl Fredrik Scheffer:

Le Mesnil har under några stunder varit de mest högljudda nöjenas boning; bal, konsert, spel, allt förenades här. [...] [Greve Ekeblad] dansar en hel natt med en livlighet som jag aldrig hade föreställt mig hos honom, han sjunger, han spelar gamba, han talar moral, det är en universalmänniska.¹⁵

Efter sin återkomst till Stockholm framträdde Ekeblad som en av Johan Helmich Romans beskyddare, och år 1752 uruppfördes Johan Helmich Romans *Svenska mässan* i det Ekebladska palatset på Norrmalm.¹⁶

Att spela och sjunga var för den tidigmoderna aristokratin en del av konsten att behaga, tjusa och vinna. Både att musicera tillsammans och att lyssna till musik på enskilda fester eller i samband med andra sysslor var återkommande inslag i umgängeslivet. Den europeiska aristokrati till vilken Fersen, Höpken, Ekeblad eller markisinnan de Broglie tillhörde lät inrätta musikrum, musiksalonger och – liksom furst Esterházy på Eisenstadt för Haydn – konsertsalar i sina palats och intog sin middag till tonerna av taffelmusik. Musik kunde

14. Clas Ekeblads kassabok för 1728–1730, Ekebladska samlingen, vol. 5, Riksarkivet (RA), Stockholm; Clas Ekeblad d.y. till Clas Julius Ekeblad, Stola 12.11.1766, *apostille*, Engeströmska samlingen CXVII 1.6, Kungliga Biblioteket (KB), Stockholm; Clas Julius Ekeblad till Clas Ekeblad d.y., Paris 13.3.1768, Engeströmska samlingen CXVII 1.4, KB; Fredrik Pontus De la Gardie till Hedvig (Lillie) De la Gardie, Paris 28.11.1742, Ekebladska samlingen, vol. 7, RA; se även Wolff, *Vänskap och makt*, s. 264, 396.

15. "Le Mesnil vient d'être pendant quelques instans le séjour des plaisirs les plus bruiants, bal, concert, jeu, tout s'y trouvoit rassemblé. Je vois vôtre étonnement monsieur, mais n'augmentera-t-il point quand je vous dirai que c'est le comte d'Ekeblad, qui est en partie l'auteur de cette transformation. Il danse toute une nuit avec une vivacité dont je ne l'aurois jamais soupçonné, il chante, il jouë de la basse viole, il parle morale, c'est un homme universel." Markisinnan de Broglie till Carl Fredrik Scheffer, *s.l.*, 16.10.1742, cit. Jan Heidner (éd.), *Carl Reinhold Berch. Lettres parisiennes adressées à ses amis 1740–1746* (Stockholm 1997), s. 22. Ekeblads plötsliga uppsluppenhet kunde kanske delvis förklaras genom att han fått veta att han någon vecka tidigare blivit far.

16. Anna Ivarsdotter-Johnson, 'Johan Helmich Roman och hans tid', Jonsson & Ivarsdotter-Johnson (red.), *Musiken i Sverige II*, s. 54.

även ackompanjera handarbete eller till och med en konversation. Samtidigt ökade under senare hälften av 1700-talet produktionen av lättare och underhållande musik.¹⁷

Då musiken inom det aristokratiska sällskapslivet blev ett underhållande bakgrundsljud, som smälte samman med umgänget och nöjet i övrigt, är det berättigat att fråga sig i vilken mån vi kan tala om ett aktivt lyssnande. I ett berömt brev från Paris ondgjorde sig Mozart över den ringaktning med vilken hans musik bemöttes, då åhörarna fortsatte att rita och småprata medan han spelade för dem. Av allt att döma var han van vid en annan form av koncentrerat, tyst lyssnande från de konnässörskretsar han känt i det tyska och italienska Europa.¹⁸

Det tysta lyssnandet anses av vissa forskare ha utvecklats samtidigt som lättspelbar solomusik blev allt mer tillgänglig för amatörer genom den ökade produktionen av såväl graverade noter som förhållandevis billiga klaverinstrument såsom klavikord och i slutet av 1700-talet det fyrkantiga taffelpianofortet.¹⁹ Mot bakgrund av den mängd solistisk musik som komponerades redan under den tidiga barocken och musikinstrumentens plats i exempelvis den holländska guldålderns målningar vore det dock en förenkling att tro att inte också tidigare generationer hängett sig åt solistiskt musicerande i enskildhet. Det som förändrades var den offentliga tillgängligheten på och sociala spridningen av vissa typer av musik och därmed även musiksmaken.

Vad uppskattade då konnässörerna, och vad kan man ha lyssnat till i de svenska högreståndshemmen? Ett sätt att närma sig musiksmaka-

-
17. David Hennebelle, *De Lully à Mozart. Aristocratie, musique et musiciens à Paris (XVIIe–XVIIIe siècles)* (Seyssel 2009), s. 38–39; se även Lilti, *Le monde des salons*, s. 256–258; Antoine Lilti, 'Le concert au salon: musique et sociabilité à Paris au XVIIIe siècle', Hans Erich Bödeker & Patrice Veit & Michael Werner (dir.), *Espaces et lieux de concert en Europe, 1700–1920. Architecture, musique, société* (Berlin 2008); Gerhard Winkler, 'Joseph Haydn und die Fürsten Esterházy. Spiel-Räume der Musik', Bödeker & Veit & Werner (dir.), *Espaces et lieux de concert en Europe*; Lennart Hedwall, 'Hovmusik och konsert', Jonsson & Ivarsdotter-Johnson (red.), *Musiken i Sverige II*, s. 62–63.
 18. Wolfgang Amadé Mozart till Leopold Mozart, Paris 1.5.1778, cit. Nils-Olof Franzén (utg.), *Mozarts brev* (Stockholm 1991), s. 201–203; se även Lilti, *Le monde des salons*, s. 257–258; Hennebelle, *De Lully à Mozart*, s. 39.
 19. I Sverige började hammarklaver av detta slag produceras i större skala från och med 1770-talet. Se Eva Helenius-Öberg, 'Instrumentbygge', Jonsson & Ivarsdotter-Johnson (red.), *Musiken i Sverige II*, s. 181.

ken är att titta på innehållet i de privata notsamlingarna, varav vissa är mycket omfattande. Riksrådet, greve Adam Horn (1717–1778), direktör för hovkapellet, innehade en stor samling musikalier som vid hans död gick på auktion. Katalogen omfattande 12 band innehöll 421 sinfonior och Ouvertyrer, 35 ytterligare orkesterstycken, 1 624 kammarmusikverk och 50 vokalverk. Den anmärkningsvärda mängden kammarmusikverk säger något om den musikaliska kulturen i kretsarna kring hovet: det var musik för att musicera tillsammans och som skulle åhöras i liten krets. En annan samlare var den värmländske brukspatronen Henric Bratt d.ä., som omnämns i Abraham Hülphers *Historisk afhandling om musik och instrumenter* från 1773 som en betydande musikkännare som även ordnade konserter på landsorten. I sitt bibliotek hade han 108 sinfonior och lika många kammarmusikverk, de flesta från decenniet 1767–1777 och utgivna hos Hummel i Amsterdam.²⁰

En spindel i nätet för det sena 1700-talets musikliv i Nordeuropa var kommerserådet och sedermera friherren Patrick Alströmer (1733–1804), en av direktörerna för Alingsås textilmanufakturverk. Hans omfattande notsamling, sammanställd under årens lopp genom inköp från utlandet och genom vänners och bekantas hjälp, bevaras i dag i Statens musikverk i Stockholm och omfattar 6 hyllmeter, varav 231 tryckta verk (4 hm.) och 700 handskrifter (2 hm.). Samlingens tyngdpunkt är kammar- och mindre orkestermusik såsom sinfonior, kammarsonater och konserter för exempelvis cello, samt vokalmusik för scenen, d.v.s. lösryckta operaarior. Samlingen är mycket mångsidig. Bland scenmusiken noteras en del franska kompositörer såsom Charpentier och Grétry, men i övrigt dominerar de italienska barockkompositörerna såsom Corelli eller Galuppi och de tyska tonsättarna från den sentimentala perioden på 1760- och 1770-talet.²¹ Som initiativtagare och finansör för Kungliga musikaliska akademien 1771

-
20. Helenius-Öberg, 'Musikålskare, mecenater och samlare', s. 117–118. Sonen Henric Bratt d.y. (1758–1821) gjorde en dubbel karriär som violinist vid hovkapellet och som officer och deltog i Gustav III:s ryska krig i Finland. Han komponerade själv två violinkonserter och donerade sedermera faderns musikbibliotek till Skara stifts- och landsbibliotek; se Lennart Hedwall, 'Henric Bratt (1758–1821)', <http://levandemusikarv.se/composers/bratt-henric/> (hämtad 19.8.2015).
21. Helenius-Öberg, 'Musikålskare, mecenater och samlare', s. 117; arkivförteckning tillgänglig digitalt på <http://musikverket.se/musikochteaterbiblioteket/arkivregistret/> under Alströmer, Patrick (hämtad 19.8.2015). Samlingens tillkomst framgår av Alströmers omfattande brevväxling som bevaras i Uppsala universitetsbibliotek.

kom Patrick Alströmer, som hade viktiga kontakter utomlands, att få en avgörande betydelse också för det offentliga musiklivets, konsertväsendets och operans utveckling i Sverige.

Att gå på konsert

Sedan de första offentliga konserterna ägt rum i London och Leipzig på 1670- och 1680-talet utvecklades konsertväsendet i Europa och dess nordamerikanska förlängning kraftigt under det sekel som följde. Det avgörande i denna utveckling var att musiklyssnandet förflyttades från den begränsade, enskilda och exklusiva sfären till den offentliga och kommersiella och att en tydligare gräns drogs mellan utförare och publik. Till skillnad från den musikaliska underhållningen i hemmen, på privata fester i vänners och bekantas sällskap eller vid hovet, där åhörarna måste få nåden att bli inbjudna för att kunna delta, innebar de öppna konserterna, som annonserades i pressen, att musiken blev tillgänglig för en betalande publik, d.v.s. för i princip vem som helst som hade råd med biljettpriset och tid att sitta på konsert i någorlunda anständig klädsel. Även om adeln till en början var kraftigt företräd inom konsertpubliken kan konsertväsendet alltså med rätta betraktas som en central del av uppkomsten av en belevad och liberal borgerlig offentlighet. Till samma fenomen hörde även uppkomsten av musikkritiken som en del av den offentliga estetiska debatten i tidningspressen. I Sverige började recensioner av musikaliska framträdanden ingå i tidskriften *Posten* och i *Allmänna Tidningar*, *Stockholms Posten* och *Dagligt Allehanda* vid decennieskiftet 1770. För musikens utveckling som konstform hade konsertväsendets uppkomst också en stor betydelse, eftersom det innebar en utveckling och i viss mån även frigörelse av instrumentalmusiken och den symfoniska orkestern utanför hovens och operahusens aristokratiska och paternalistiska värld.²²

De första offentliga konserterna i Sverige ägde rum på 1730-talet. Med den franska Concert Spirituel som förebild tog hovkapellmästa-

22. Tim Blanning, *The Triumph of Music: Composers, Musicians and their Audiences, 1700 to the Present* (London, 2008), s. 85–89; Michael North, *Genuss und Glück des Lebens. Kulturkonsum im Zeitalter der Aufklärung* (Köln, 2003), s. 147–158, 163–170; Leif Jonsson, 'Mellan konsert och salong', Jonsson & Ivarsdotter-Johnson (red.), *Musiken i Sverige II*, s. 399; Hedwall, 'Hovmusik och konsert', s. 87; T. C. W. Blanning, *The Culture of Power and the Power of Culture: Old Regime Europe 1660–1789* (Oxford 2002), s. 161–182.

ren Johan Helmich Roman år 1731 initiativ till en serie öppna konserter på Ridarhuset. Liksom i Paris, där konsertserien Concert Spirituel startats år 1725 för att erbjuda musikalisk underhållning under den tid då teatrarerna av religiösa skäl var stängda, erbjöd hovkapellet musik under fastan och påsken. Den musik som först uppfördes var Händels Brockespassion i svensk anpassning. Under de följande åren fogades andra verk av Händel, såsom pastoralen *Acis och Galathea* samt oratoriet *Esther*, till repertoaren. Vinsten från konserterna gick till välgörande ändamål.²³

Några år senare, år 1738, beslöt sig ett antal högdliga unga män – bland dessa de tidigare nämnda Adam Horn och Carl von Fersen – att tillsammans med hovkapellet hålla regelbundna konserter under den talande benämningen *Académie de Musique*. Initiativet bekostades genom att de adliga medlemmarna i sammanslutningen bidrog med ett startkapital på 170 kopparmynt för att täcka utgifterna för hyra, ljus, värme, dörrvakt och musikernas arvoden. Konserterna hölls i det s.k. Löwenska huset, d.v.s. det Schönfeldtska palatset på Stora Nygatan, där sällskapet hyrde en stor sal. Enligt ämbetsmannen Axel Reuterholm bestod publiken av inbjudna gäster av bägge könen, men de var så många att han inte kände dem alla. Det är kännetecknande att amatörerna här betalade för att få spela tillsammans med de professionella musikerna från hovkapellet samt att konserten var endast halvt offentlig med en talrik men utvald publik: amatörerna uppträdde för varandra. Akademikonserterna fick en uppföljare i de abonnemangskonserter som under Per Brats ledning hölls på Stockholms rådhus varje onsdag under säsongen 1740–1741 samt under en kortare tid år 1743.²⁴

Den blivande kungen, Adolf Fredrik av Holstein-Gottorp och hans gemål Lovisa Ulrika av Preussen var mycket musik- och teaterintresserade, och deras ankomst till Sverige år 1744 medförde ett uppsving för musiklivet i Stockholm. Lovisa Ulrika, som till en början nedslags av den anspråkslösa nivån på kulturlivet där, beskrev i sina brev musiken

23. Anna Ivarsdotter-Johnson, 'Johan Helmich Roman och hans tid', Jonsson & Ivarsdotter-Johnson (red.), *Musiken i Sverige II*, s. 42–44; om Concert Spirituel, se t.ex. Blanning, *The Power of Culture and the Culture of Power*, s. 164–165, 173; Johnson, *Listening in Paris*, s. 71–72.

24. Ivarsdotter-Johnson, 'Johan Helmich Roman och hans tid', s. 44; Andersson, 'Musikens miljöer', s. 346–347; Ilmakunnas, *Ett ståndsmässigt liv*, s. 174.

François Dequevauviller (1745–ca. 1807), *L'assemblée au concert*. Denna gravyr efter en målning av Niclas Lafrensen föreställer en musikalisk salong i 1770–1780-talets Paris, där amatörer underhåller sig själva och varandra. Foto © RMN-Grand Palais (Musée du Louvre), Michel Urtado.

som sin största tröst och förströelse. Medan hon om kvällarna spelade cembalo, ackompanjerades hon på cello av Adolf Fredrik. Tronföljaren hade från Tyskland medfört ett eget kapell på 14 yrkesmusiker, bl.a. cembalisten och kompositören Hinrich Philip Johnsen och oboisten Johan David Zander, som bägge kom att inta en betydande roll inom Stockholms musik- och teaterliv.²⁵ I motsats till gamle kung Fredriks hovkapell uppträdde Adolf Fredriks hovkapell för den betalande allmänheten och gav i slutet av 1740-talet abonnemangskonserter på Ridarhuset om lördagarna. Före utgången av årtiondet hann det med ett tjugotal konserter. På repertoaren stod bl.a. stycken av Locatelli och

25. Ivarsdotter-Johnson, 'Johan Helmich Roman och hans tid', s. 58; Hedwall, 'Hovmusik och konsert', s. 65–67. Som drottning kom Lovisa Ulrika i sin tur att introducera den neapolitanska operan i Sverige; se Lennart Hedwall, 'Teatermusik', s. 90–92; Marie-Christine Skuncke, 'Teater och opera', Christensson (red.), *Signums svenska kulturhistoria. Frihetstiden*, s. 472.

kantater av Johnsen, med andra ord både utländsk instrumentalmusik och ny vokalmusik till svenska texter.²⁶

I slutet av 1750-talet och början av 1760-talet hade konsertutbudet utökats kraftigt. Medan traditionen med konserter på Riddarhuset fortsatte under hovkapellmästare Francesco Uttinis ledning, arrangerade sångläraren och librettisten Lars Lalin serier om tolv konserter med abonnemang i Stora Frimurarehuset på Söder. De fick snart konkurrens av organisten Ferdinand Zellbell d.y.s konserterier. I slutet av 1760-talet tillkom också de s.k. Kavalierskonserterna, där ett antal amatörer uppträdde tillsammans med medlemmar av hovkapellet i två serier om sex konserter i november–december 1769 och i mars–april 1770. Vid dessa konserter medverkade sopranen Elisabeth Olin (f. Lillström, 1740–1828), sedermera första sångerska vid operan, vilket tyder på att även arior uppfördes. Efter grundandet av Kungliga Musikaliska Akademien på bl.a. Patrick Alströmers och några andra amatörers initiativ år 1771 bidrog även denna institution till konsertutbudet. På konserterna uppträdde Akademiens ledamöter, såväl professionella som amatörer, och ibland även den Kungliga Teaterns, d.v.s. Operans, orkester.²⁷ Vi känner inte till publikens sammansättning, men sannolikt bestod den av ungefär samma urbana eliter som läste tidningar, köpte böcker, själva trakterade instrument eller intresserade sig för konst.

I slutet av 1790-talet hade även landsorten vaknat till konsertlivets nöjen. Så även i Finland, där Åbo likt andra nordeuropeiska universitetsstäder utgjorde ett centrum för musiklivet. En viktig roll här intogs av det s.k. akademiska kapellet, som uppträdde i samband med högtidligheter och från och med 1770-talet även offentligt. Den första egentliga orkesterkonserten i Finland anses vara den som Aurorasällskapet höll på årsdagen av Gustav III:s revolution, den 19 augusti 1773. Under sin korta tillvaro hade Aurorasällskapet också en egen orkester. Under 1770- och 1780-talet ökade antalet offentliga konserter i Åbo, bl.a. tack vare stadsmusikanten Johan Fredrik Jahn, teologen och blivande biskopen Jakob Tengström, lektor Isak Nordberg och studen-

26. Ivarsdotter-Johnson, 'Johan Helmich Roman och hans tid', s. 44; Hedwall, 'Hovmusik och konsert', s. 75–76.

27. Hedwall, 'Hovmusik och konsert', s. 76, 83; Leif Jonsson, 'Den "offentliga" konsertens förutsättningar', Jonsson & Ivarsdotter-Johnson (red.), *Musiken i Sverige II*, s. 402.

ten Erik Tulindberg som var en framstående violinist. De musikaliska strävandena ledde år 1790 till grundandet av Musikaliska sällskapet i Åbo, vilket leddes av amatören och lektorn vid akademien Isak Nordberg. Sällskapet hade vid sekelskiftet en av de största notsamlingarna i riket, vilket säger något om hur starkt intresset för musik vuxit sig vid akademien.²⁸

Universitetsstäderna är särdeles intressanta med tanke på hur lyssnandet och smaken formerades eftersom de var ställen där yngre män och lärda kunde träna sitt öra genom ett analytiskt förhållande till vad de hörde och de musikaliska utbytena ägde rum i en intellektuellt vaken omgivning. En av de få dagboksskribenter som kommenterade musikaliska tilldragelser mer ingående är friherre Gustaf Adolf Reuterholm (1756–1813). I november 1773 vistades han som student i Uppsala. Bland de tidsfördriv och händelser som han skrev utförligt om hör konserterna, vilket är desto intressantare som det offentliga konsertlivet i Uppsala enligt Leif Jonsson skall ha utvecklats först på 1780-talet.²⁹ Reuterholm beskriver om lördagarna återkommande konserter hos professorn i juridik Daniel Solander, som var *director musices* vid det akademiska kapellet och som dirigerade från cembalon. Reuterholm nämner bl.a. att trumpetarna spelade illa, varav vi kan dra slutsatsen att det handlade om en något större orkester, sannolikt just det akademiska kapellet. Liksom konserterna hos ”herrarna Jacobs-son”, där en stråkensemble enligt Reuterholm uppträdde, verkar det ha varit endast halvoffentliga tillställningar. Det bör observeras att ett regelbundet konsertväsen många gånger uppstod ur just denna form av informella sammankomster av amatörer och musiker, som samlades på en lämplig plats för att musicera – alltså utan kommersiella avsikter – och lockade till sig spontana åhörare och småningom även

-
28. Fabian Dahlström, 'Musiklivet i Finland', Jonsson & Ivarsdotter-Johnson (red.), *Musiken i Sverige II*, s. 422–427; se även Kimmo Korhonen, *Sävelten aika: Turun Soittanollinen Seura ja Turun filharmoninen orkesteri 1790–2015* (Helsinki 2015) Matti Vainio, 'Pre-history and history of the Turku Musical Society in the 17th and 18th centuries', Hans Erich Bødeker & Patrice Veit & Michael Werner (dir.), *Les sociétés de musique en Europe, 1700–1920. Structures, pratiques musicales, sociabilités* (Berlin 2007).
29. Dag-Journal pro A[nn]o MDCCLXXIII hållen af Gustaf Ad. Reuterholm, Reuterholm-Ädelgrenska samlingen, vol. 22, RA; jfr Leif Jonsson, 'Musik i svenska landsorten', Jonsson & Ivarsdotter-Johnson (red.), *Musiken i Sverige II*, s. 417.

en betalande publik. Ett exempel på det sistnämnda är i Reuterholms dagbok hovmusikus Christopher Pihlmans (1749–1780) solokonsert på cello, till vilken det såldes biljetterna vid ingången.³⁰

För att man skall kunna tala om konsertväsen i den betydelse vi i dag ger ordet bör konserterna vara öppna för den betalande allmänheten. Andra betydelsefulla faktorer är en viss regelbundenhet i utbudet samt den därmed sammanhängande, för 1700-talet karakteristiska möjligheten till abonnemang. Abonnemangskonserterna är ett betydande fenomen med tanke på konsertgåendets och lyssnandets historiska utveckling eftersom de innebär en trogen publik, som återkommer eller åtminstone förbinder sig att göra det genom en ekonomisk satsning. Att samma publik åhör två, tre, sex eller flera konserter innebär också en möjlighet att jämföra, träna örat och fördjupa sig i musiken på ett annat sätt än om konsertbesöken var mer sporadiska. Abonnemangen har också ett samband med en stark amatörkultur och med uppkomsten av en musikkonsumerande publik som gav sig förutsättningar till analytiskt och kritiskt lyssnande. Det kan alltså antas att abonnenterna gick på konserter för att njuta av ”ren” musik, d.v.s. för själva konstupplevelsens skull, utan andra programinslag. Ändå är det klart att abonnemangen särskilt understryker konsertens sociala funktion: att gå på konsert kunde bli en vana, en del av de socialiserande och distinktiva ritualer som formade det urbana sällskapslivet, på samma sätt som att gå på teater eller opera, oavsett om publiken lyssnade tyst eller mindre stilla.³¹

Samtidigt kunde det regelbundna konsertlivets uppkomst och det ökade utbudet på musik också ses som uttryck för ett konsumeristiskt och mer demokratiserat förhållande till musiken. En aspekt på den växande offentligheten är just den sociala: massans deltagande i opinions- och smakbildning, de omedelbara utbytena av tankar, känslor, intryck och impulser över stånd- och könsgrensarna. I det sammanhanget kunde musiken också bli ett uttryckligt distraktions- och för-

30. Dag-Journal pro A[nn]o MDCCLXXIII hållen af Gustaf Ad. Reuterholm, Reuterholm-Ädelgrenska samlingen, vol. 22, RA; om konserters uppkomst se Blanning, *The Culture of Power and the Power of Culture*, s. 169.

31. Herbert Lindenberger, 'On opera and society (assuming a relationship)', Victoria Johnson & Jane Fulcher & Thomas Ertman (eds), *Opera and Society in Italy and France from Monteverdi to Bourdieu* (Cambridge 2007), s. 304–305; Pierre Bourdieu, *La distinction. Critique sociale du jugement* (Paris 1979), *passim*.

ströelsemoment, som slutligen kommersialiserades. Alla regelbundet återkommande offentliga tillställningar där det spelades musik var ingalunda finstämda konserter för en tyst och stillasittande publik. I de europeiska storstäderna uppstod under andra hälften av 1700-talet också andra, kommersiella och lättsamma former av musikaliska nöjen såsom vauxhaller och danspaviljonger. Vauxhallen syftade under 1700- och 1800-talet som begrepp på en nöjespaviljong där det spelades musik, dansades och serverades förfriskningar inför en socialt blandad urban publik. Ursprungligen kommer termen från namnet Vauxhall Gardens, en nöjespark i Kennington strax utanför London söder om Thames. Parken öppnade redan omkring 1660 och rymde stora mängder folk. Inne på området kunde besökarna i olika paviljonger äta, dricka, lyssna till musik, titta på lindansare, fyrverkerier eller konstutställningar, förutsatt att de betalade för sig. Från och med 1730-talet ägdes Vauxhall av en entreprenör vid namn Jonathan Tyers, som gjorde parken särskilt känd för sina regelbundna kvällskonserter om sommaren, och år 1738 lät han även uppföra en staty över Händel i parken, vilket var symptomatiskt för den exceptionella popularitet kompositören redan då hade uppnått i England och säger något om musikens betydelse i den offentliga sfären och skapandet av självbilder.³²

Termen 'vauxhall' importerades snabbt till franskan och svenskan och användes där om mindre förtortspaviljonger med liknande nöjen. Samma form av musikaliska nöjen växte till stora proportioner i Paris under direktoriet (1795–1799). Det som attraherade publiken till dessa danspaviljonger var inte alltid så mycket musiken i sig, utan även det flyktiga (köns-)umgänget. I Stockholm verkade en vauxhall i Kungsträdgårdens orangeri åren 1793–1802. Dit kom en brokig publik som i väntan på att få dansa åt och drack till tonerna av en militärmusikkår. Vauxhallen i Stockholm hade på 1780-talet föregåtts av "assembléer", d.v.s. sällskapsnöjen, på Börshuset var och varannan vecka, där man dansade, lyssnade och intog förfriskningar. Intressant ur det perspektiv som intresserar oss här är att det på Kungsträdgårdens vauxhall spelades musikaliskt potpurri med stycken ur populära *opéras-comiques* och sångspel. Denna form av scenmusik – Ouvertyrer, arior och andra

32. Blanning, *The Culture of Power and the Power of Culture*, s. 278; se även David Coke & Alan Borg, *The Vauxhall Gardens: A History* (Yale 2011).

potentiella örhängen – nådde med andra ord också bredare lager av befolkningen än de som hade tid och råd att gå på teater.³³

Vauxhallen satte den lätta instrumentalmusiken i fokus. Det gjorde även de s.k. harmoniekonserterna för blåsensemble, som hertig Carls kapell började ge i Stockholm från och med år 1786. De nya konsertformerna gjorde det möjligt att avnjuta musik utan sådan sakkunskap som äldre kontrapunktisk musik förutsatte. Under 1700-talets sista tredjedel gick de estetiska idealen också inom musiksmaken i riktning mot enkel känslsamhet och sparsamhet i uttrycksformerna, vilket återspeglades inte bara i uppkomsten av den klassiska periodens kompositionsformer och stil utan också i hurdana ämnen som valdes för den lyriska scenen och hurdana verk som uppskattades i den offentliga debatten. I *Stockholms-Posten* uttryckte Johan Henrik Kellgren (1751–1795) sin beundran för Gluck samtidigt som Kungl. Musikaliska Akademiens sekreterare Per Friegel (1750–1842) ställde sig kritisk till ”tonernas mångfald”, italiensk ornamentering i vokalmusiken och till uppfattningen av musik som förströelse. Enligt den uppfattning Friegel företrädde skulle musiken ha en uppbyggande funktion: den formade medborgaren och skulle tjäna ett patriotiskt och andligt syfte.³⁴ En liknande tankegång kan observeras i de franska upplysningsfilosofernas syn på opera: publiken skulle låta sig beröras av skådespelets och sångens patos och låta inlevelsen forma smaken och inspirera till dygd.

Musik och buller i teatersalongen

Den tidiga operan associeras som konstform lätt med hovens kultur och aristokratiska nöjen. Mycket tidigt hade dock operan också en mer borgerlig dimension. Efter de första operahusens uppkomst i Venedig på 1630-talet hade operan snabbt blivit ett kommersiellt företag, där inte bara aristokratiska värderingar och sociala normer angav tonen utan där också den betalande publikens, d.v.s. det förmögna handelsborgerskapets smak måste beaktas. Under 1700-talet uppfördes opera på olika håll i Europa på såväl privat ägda kommersiella och icke-kommersiella scener som på offentliga stads- och nationalteatrar, furstliga teatrar och statliga kulturinstitutioner. En allmän uppfattning är att publiken under 1700-talet växte kvantitativt och kvalitativt, vilket dock

33. Jonsson, 'Den "offentliga" konsertens förutsättningar', s. 404.

34. Jonsson, 'Den "offentliga" konsertens förutsättningar', s. 400–401, 406.

kan vara svårt att påvisa i enskilda fall. Det som dock är säkert är att smaken utvidgades och att operan från att ha varit ett aristokratiskt nöje tidigt också blev ett populärt spektakel.

En kliché om 1700-talets opera är bilden av en publik tillställning där åhörarna är aktiva, högljudda och rör på sig i teatersalongen. James H. Johnson argumenterar i *Listening in Paris* för att publiken i Paris, dittills känd för sitt rastlösa och bullersamma beteende, mot slutet av 1700-talet stillade sig och började njuta av musiken samtidigt som musiksmaken utvecklades i en riktning som förutsatte tystnad och koncentration. Johnsons verk har kritiserats av bl.a. Jeffrey S. Ravel, som ifrågasatt Johnsons schematiska tes enligt vilken operapubliken i mitten av 1700-talet i första hand bestod av aristokratin, för vilken operan var en social förpliktelse. Ravel målar i stället upp en bild av en socialt diversifierad och allt annan en stillsam publik, som ännu år 1788 tillät sig att erövra scenen och kasta frukt på aktörerna på Comédie-Italienne vid uppförandet av Grétrys opera *Le prisonnier anglais*.³⁵

Ravel lägger tonvikten vid publikens sammansättning och beteende och inte vid lyssnandet som process. Problematiken rörande musiksmak och lyssnande lämnar han därmed öppen. Andra forskare har avgränsat sig till uttryckligen själva smaken, ofta inom en viss nationell kontext såsom i William Webers arbeten om fransk musiksmak och europeisk repertoar på bägge sidor av år 1800 eller Henrik Knifs undersökning om Londonpubliken under tidigt 1700-tal, för att inte nämna den oändliga mängd litteratur som utkommit om den berömda parisiska striden mellan anhängarna av italiensk *versus* fransk musik på 1750-talet.³⁶ Om diskussionen om kanon, genre och nationalitet kan framstå som akademiskt smal, finns det även en annan infallsvinkel på musiklyssnandets kollektiva dimension och dess sociala och politiska funktioner. Ett ledmotiv i Downing A. Thomas kulturhistoriska studie över operan i 1600- och 1700-talets Frankrike, som utgår från

35. Johnson, *Listening in Paris*, särsk. s. 9–34, 53–70; Ravel, *The Contested Parterre*, särsk. s. 184–190.

36. William Weber, *The Great Transformation of Musical Taste: Concert Programming from Haydn to Brahms* (Cambridge 2008); Henrik Knif, *Gentlemen and Spectators: Studies in Journals, Opera and the Social Scene in Late Stuart London* (Helsinki 1995); William Weber, 'Mentalité, tradition et origines du canon musical en France et en Angleterre au XVIIIe siècle', *Annales. Economies, Sociétés, Civilisations* 44 (1989), s. 849–873; William Weber, 'Learned and General Musical Taste in Eighteenth-Century France', *Past & Present* 89 (1980), s. 58–85.

betydelsen av patos i 1700-talets offentlighet, är att den kollektiva emotionella rörelse musiken gav upphov till skapade samhörighet hos publiken. Beröring kopplas här samman med identifikation, och smak med känsla och gemenskap.³⁷

Frågor om genre, repertoar och ”god smak” var på 1700-talet i hög grad politiska, inte minst då operan på många håll, inte bara i Nord-europa, var en av de furstliga och offentliga kulturinstitutionerna och därmed en del av den ideologiska arsenal som stod till staternas förfogande. På samma sätt som med annan konst och med de offentliga litterära debatterna, möttes filosofi, opinion och politik på scenen och i operasalongen. Samtidigt betraktades opera och teater hela tiden även som en form av privat och mondän sociabilitet, ett enskilt nöje som inom hemmets eller hovets krets kunde utövas av amatörer, eller som man gick till teatern för att njuta av. På samma gång visade man upp sig själv, träffade vänner, åt och drack med dem, spelade kort eller diskuterade affärer och politiskt känsliga frågor utom räckvidd för spioners öron och ögon, liksom då Sveriges sändebud greve Ekeblad träffade Ludvig XV:s blivande kansler Guillaume de Lamoignon i dennes operaloge i Paris.³⁸

Denna kosmopolitiska sociabilitet och dess nätverk hade också stor betydelse för hur olika musikformer och musiksmaker utvecklades och cirkulerade i Europa. Försök att introducera italiensk och fransk musikdramatik vid det svenska hovet hade gjorts redan under 1600-talets andra hälft.³⁹ Någon regelbunden operaverksamhet blev dock inte av före andra hälften av 1700-talet. Att följa med den musikaliska utvecklingen på kontinenten var därför desto viktigare för diplomater, resenärer och den läsande publiken. Under sin tid som svenskt sändebud i Paris 1742–1744 besökte greve Ekeblad nästan dagligen operan, teatern eller konserter och antecknade i sin dagbok vad han åhört. Han såg bl.a. Rameaus *Indes galantes* och *Dardanus* åtminstone

37. Thomas, *Aesthetics of Opera in the Ancien Régime*, s. 4; se även William Weber, 'L'institution et son public. L'Opéra à Paris et à Londres au XVIIIe siècle', *Annales. Économies, Sociétés, Civilisations* 48 (1993), s. 1519–1539.

38. Odaterade inbjudningar, Ekebladska samlingen, vol. 10, RA; Wolff, *Vänskap och makt*, s. 194; Johnson, *Listening in Paris*, s. 9–19, 28–31.

39. Erik Kjellberg, 'Stormaktstidens hovmusik', Leif Jonsson, Ann-Marie Nilsson & Greger Andersson (red.), *Musiken i Sverige I. Från forntid till stormaktstidens slut 1720* (Stockholm 1994), s. 328, 330, 351.

femton gånger vardera sommaren och hösten 1743 respektive våren 1744. Det stora antalet besök är signifikativt också med tanke på hur man lyssnade till opera: var det ett starkt intresse för musiken som låg bakom, eller handlade det om ett förstrött lyssnande, där man inte stannade för hela pjäsen, vilket skulle ha ansetts socialt opassande?⁴⁰ Följde denna lyssnandets kultur också med till Skandinavien?

Ekeblads återkomst till Stockholm sammanfaller kronologiskt med Adolf Fredriks och Lovisa Ulrikas ankomst. Kronprinsparets intresse för musik gällde även opera. Kort efter Adolf Fredriks tronbestigning 1751 lät de rekrytera en fransk skådespelartrupp för hovet. Truppens musikaliska resurser var dock begränsade, och den franska operan förlorade i början av 1750-talet mycket av sin prestige under den stora pamflettstrid som då rasade mellan den italienska respektive den franska musikens anhängare och som fått sin början då en italiensk trupp uppfört Pergolesis komiska intermezzo *La serva padrona* i neapolitansk *buffa*-stil på operan i Paris i augusti 1752. Hela det bildade Europa, inklusive Adolf Fredriks och Lovisa Ulrikas hov, följde med striden via nyhetsbrev och tidningar. Den franska s.k. lyriska tragedin, företrädd av kompositörer som Lully och Rameau, anklagades av bl.a. Jean-Jacques Rousseau, Friedrich Melchior von Grimm och andra filosofer för att vara stel, omusikalisk och av föga dramatiskt intresse. Drottning Lovisa Ulrika, som abonnerade på Grimms nyhetsbrev a *Correspondance littéraire* från och med 1760, tycks ha delat denna åsikt.⁴¹

Eftersom hovet ändå ville ha opera, rekryterades år 1754 ett italienskt operasällskap från Köpenhamn. Sällskapet leddes av Francesco Uttini och uppträdde ett par säsonger på Drottningholm. I samband med kungliga bemarkelsedagar uppförde det operor till texter av Metastasio och musik komponerad för tillfället av Uttini, såsom pastoralen *La Galatea* (uppförd på Lovisa Ulrikas födelsedag den 24 juli 1754), den exotiska kammaroperan *L'isola disabitata* (på Adolf Fredriks

40. Dagbok förd av Claes Ekeblad d.y. i Paris 1743–1744, Ekebladska samlingen, vol. 17, RA; om sociala konvenanser se Johnson, *Listening in Paris*, s. 31.

41. Andrea Fabiano (dir.), *La «Querelle des Bouffons» dans la vie culturelle française du XVIIIe siècle* (Paris 2005); Marie-Christine Skuncke, 'Lovisa Ulrikas korrespondens med utländska författare och lärda', Sten Åke Nilsson (red.), *Drottning Lovisa Ulrika och Vitterhetsakademien* (Stockholm 2003), s. 53; Marie-Christine Skuncke & Anna Ivarsdotter, *Svenska operans födelse. Studier i gustaviansk musikdramatik* (Stockholm 1998), s. 45.

födelsedag den 14 maj 1755), och de tre *opere serie Il re pastore* (Lovisa Ulrikas födelsedag 1755), *L'eroe cinese* (Adolf Fredriks födelsedag 1757) och *Adriano in Siria* (sannolikt Uttini, på Lovisa Ulrikas namnsdag den 25 augusti 1757).⁴²

Operasällskapet blev snart för dyrt och måste avskedas, men Uttini stannade. I stället för italiensk opera med många dyra sångare gick hovet in för lättare, fransk *opéra-comique*. I en situation där den franska kungliga musikaliska akademien hade monopol på opera och Comédie-Française på talpjäser hade *opéra-comiquen*, det franska sång- och lustspelet, uppstått som ett mellanting mellan talad och sjungen teater efter att Ludvig XIV bannlyst sina italienska skådespelare, vars reper-toar övertogs av de teatersällskap som uppträdde på marknaderna i Paris och dess förorter. Äldre *opéra-comique* visade därför inslag av fars och italiensk *commedia dell'arte* och kunde också vara parodier på seriösa operor. Ur en litterär synvinkel utvecklades det franska sångspelet kraftigt på 1740- och 1750-talet då dramatikern Favart utökade dess inslag av satir, parodi och pastisch med inspiration från den borgerliga sedekomedi som inom den talade teatern företrädde av författare som Marivaux och Goldoni. I Stockholm uppfördes sådana sångspel tidigt av de franska komedianterna.⁴³

De sjungna inslagen blev mycket snabbt ett konstant element i genren. Vid mitten av 1750-talet befann sig *opéra-comiquen* i en brytnings-tid och framstod allt tydligare som ett alternativ till den stela franska operan och som en kompromiss i tvisten mellan italiensk och fransk smak. Av kompositörer som Egidio Duni, Philidor och småningom Monsigny, Grétry och Dezède utvecklades *opéra-comiquen* med arior i italiensk stil – *comédie à ariettes* – till en underart av operan, vilken kom att bidra till uppkomsten av det tyska sångspelet såsom det senare odlades av exempelvis Mozart.⁴⁴

42. Hedwall, 'Teatermusik', s. 92; Marie-Christine Skuncke, 'Teater och opera', Christensson (red.), *Signums svenska kulturhistoria. Frihetstiden*, s. 472.

43. Maurice Barthélemy, 'L'opéra-comique des origines à la Querelle des Bouffons', Philippe Vendrix (dir.), *L'opéra-comique en France au XVIIIe siècle* (Liège 1992), s. 9–78; Raphaëlle Legrand & Nicole Wild, *Regards sur l'opéra-comique. Trois siècles de vie théâtrale* (Paris 2002), s. 11–44; Agne Beijer, *Les troupes françaises à Stockholm, 1699–1792. Listes de répertoire*, éd. Sven Björkman (Uppsala 1989), *passim*.

44. Legrand & Wild, *Regards sur l'opéra-comique*, s. 44–80; Karin Pendle, 'L'opéra-comique à Paris de 1762 à 1789', Vendrix (dir.), *L'opéra-comique en France au XVIIIe siècle*, s. 79–178.

I Sverige återspeglade teatermusiken på 1700-talet samma tendenser som i andra nordeuropeiska länder, inklusive det tyskspråkiga Europa: den italienska musiken uppskattades högt samtidigt som den franska dramatiska litteraturen överlägset dominerade bland talpjäserna. En av följderna var att de franska sångspelen till en början uppfördes med ny musik i italiensk stil. En bidragande orsak härtill kan ha varit att musiken inte alltid trycktes och att librettona var både billigare och snabbare att kopiera upp och memorera än de separat utgivna partituren. Det är dock ingen uttömmande förklaring, eftersom Uttini inte bara skrev ny musik till sångspel som Favarts *Cythere assiégée* (1748), La Junquières *Le Gui de chêne ou la fête des druides* (ursprunglig musik av Jean-Louis Laruelle, 1763), Desfontaines *L'aveugle de Palmyre* (urspr. Jean-Joseph Rodolphe, 1767) och Favarts *Les trois sultanes ou Soliman second* (urspr. Paul-César Gibert, 1762) åren 1768–1770, utan också till Sedaines och Monsignys stora opera *Aline, reine de Golconde* från 1766. Originalpartituret till denna fanns i bl.a. hertig Carls musikbibliotek sedan hertigens vän, greve Clas Julius Ekeblad (son till Clas Ekeblad d.y.) översänt det från Paris år 1767. Operan uppfördes på svenska med Uttinis musik under titeln *Aline drottning i Golconda* år 1776.⁴⁵ Att operor fick ny musik var vanligt även på andra håll, särskilt då de översattes, och liknande praxis förekom i exempelvis Danmark och Tyskland. Härav kan vi sluta oss till att det uttryckligen var en fråga om konvention och smak, på samma sätt som opera i vissa länder alltid uppfördes på ett visst språk.⁴⁶

Det förefaller alltså som om *opéra-comique* till en början emottogs i italiensk dräkt, innan följande generation av franska kompositörer, Grétry och Monsigny, slog igenom i Sverige. Den nyare typen av *opéra-comique*, d.v.s. korta ”komedier med arior”, uppskattades av bl.a. prinsessan Sofia Albertina och hertig Carl, som var den drivande kraften bakom dess introduktion på operan 1776.⁴⁷ I katalogen över hertigens musikbibliotek från 1784–1789 finns 58 franska sångspel varav

45. Hedwall, 'Teatermusik', s. 95; Charlotta Wolff, 'La musique des spectacles en Suède, 1770–1810 : opéra-comique et politique de l'appropriation', *Annales historiques de la Révolution française* 379 (2015:1), s. 16; Clas Julius Ekeblad till Clas Ekeblad d.y., 13.3.1767, Engeströmska samlingen CXVII 1.4, KB; U 253a Catalogue de la Musique de son Altesse Royale Monseigneur le Prince Charle par alphabet, KB.

46. Se t.ex. Torben Krogh, *Zur Geschichte des dänischen Singspiels im 18. Jahrhundert* (Berlin 1923); Thomas Bauman, *North German Opera in the Age of Goethe* (Cambridge 1985).

47. Skuncke & Ivarsdotter, *Svenska operans födelse*, s. 46.

elva av Duni, elva av Philidor, tio av Grétry och fem av Monsigny. Det stora antalet sångspel av Duni och Philidor, som representerade en något äldre generation, pekar på samma aristokratiska smak för satirisk parodi som även kan observeras vid det danska hovet.⁴⁸ Samma typ av musikalisk underhållning uppfördes av amatörer såväl vid hovet som inom högreståndsfamiljer, exempelvis hos Claes Alströmer i Göteborg i mitten av 1770-talet. Också i andra delar av Europa ingick *opéra-comique* i det aristokratiska sällskapslivet och amatörernas repertoar.⁴⁹ De lekfulla sedekomedierna var moderna och moderiktiga, och de formade självbilderna genom sina moraliska budskap och lättfattliga allusioner till större teman inom den samtida filosofiska och politiska debatten. Därtill var musiken inte så tekniskt krävande utan förhållandevis lätt att uppföra också med en mindre ensemble.

Den franska musikdramatiken inspirerade också den opera som grundades av Gustav III år 1773 som en del av kungens strävan att höja nivån på det svenska kulturlivet. Av 16 operor, operaballetter och sångspel uppförda i Kungliga Musikaliska Akademiens namn på Bollhuset i Stockholm före 1780 var hälften översatta från franskan, sex skrivna efter fransk förlaga (inklusive kungens ”original” *Birger Jarl*), en översatt från italienskan (Glucks *Orpheus och Euridice*) och en från engelskan (Händels *Acis och Galatea*). Tre franska sångspel uppfördes också under operans första årtionde: Grétrys *Lucile* (1776) och *Zemir och Azor* (1778–1780) samt Monsignys *Alexis eller desertören* (1777–1781).⁵⁰

Det var kanske kännetecknande för Gustav III att han enligt fransk modell kopplade ihop operan och Kungliga Musikaliska Akademien, i

48. U 253a Catalogue de la Musique de son Altesse Royale Monseigneur le Prince Charles par alphabet, KB; för en jämförelse med Danmark se Charlotta Wolff, ”Transferts culturels aux abords de l’espace germanique : la traduction d’opéras-comiques français au Danemark et en Suède 1760–1810”, Christophe Charle & Hans-Jürgen Lüsebrink & York-Gothart Mix (Hrsg.), *Transkulturalität nationaler Räume (18. bis 19. Jahrhundert). Übersetzungen, Kulturtransfer und Vermittlungsinstanzen / Traductions, transfert culturel et instances de médiations. La transculturalité des espaces nationaux en Europe (XVIIIe–XIXe siècle)* (Göttingen & Bonn 2016, under utgivning).

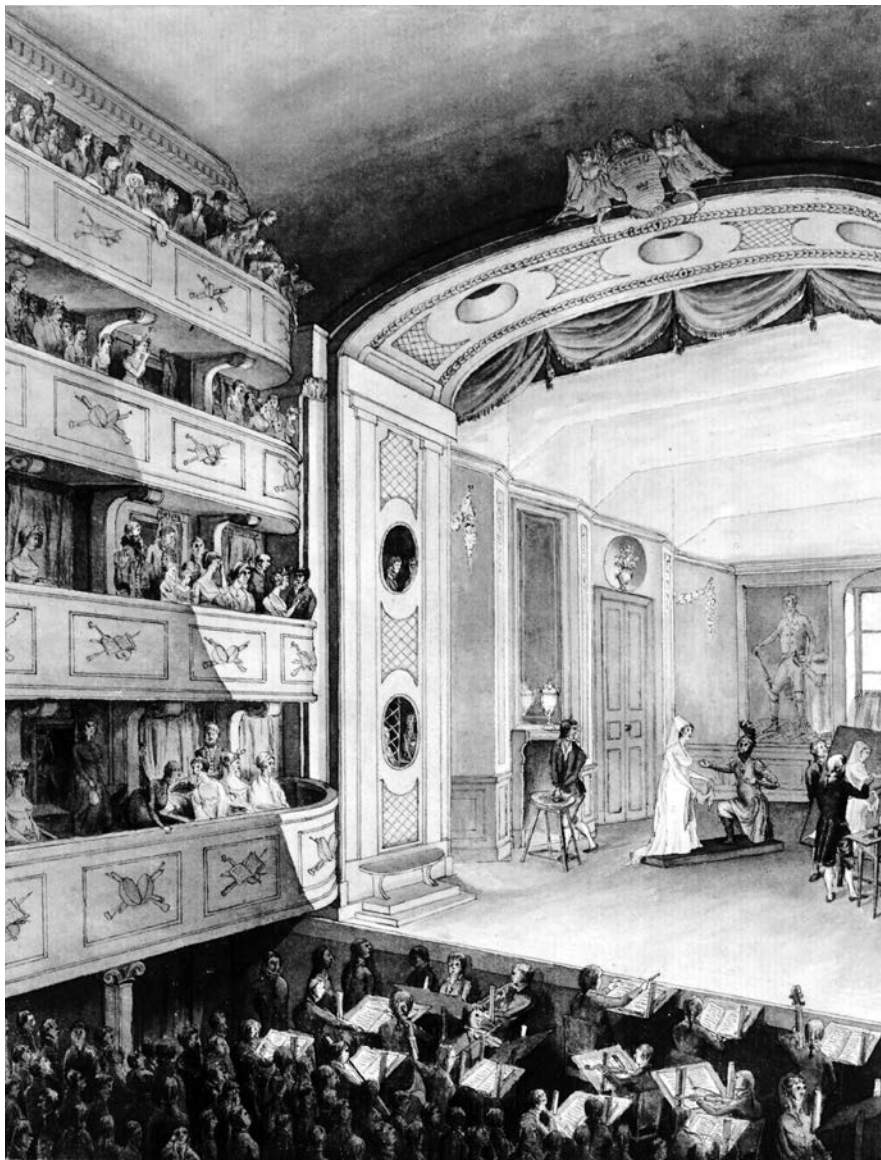
49. Patrick Alströmer till Carl Christoffer Gjörwell, Alingsås 6.1.1776, Ep G 7:3 Brev till Gjörwell 1763–75, KB; Marie-Emmanuelle Plagnol-Diéval, *Le théâtre de société, un autre théâtre?* (Paris 2003); Philippe Beaussant & Patricia Bouchenot-Déchin, *Les plaisirs de Versailles. Théâtre et musique* (Paris 1996), s. 226–230.

50. Ang. repertoar se Fredrik August Dahlgren, *Förteckning öfver svenska skådespel uppförda på Stockholms theatrar 1737–1863 och Kongl. Theatrarne personal 1773–1863* (Stockholm 1866).

vars namn pjäserna uppfördes. Framför allt ville han dock öka teaterutbudet på svenska: som en av sina första handlingar som regent hade han år 1771 avskedat de franska komedianterna. Teater och opera var starka media för opinionsbildning och attitydfostran, och Gustav III:s strävanden att låta uppföra moraliserande pjäser med motiv ur den nationella historien pekar på ett klart medvetande om detta. Samtidigt gav kungen sitt något halvhjärtade stöd åt teaterentreprenören Petter Stenborg, som 1773 började uppföra komedier på svenska i en rotunda i Humlegården.⁵¹

Bertil H. Van Boer Jr särskiljer tre typer av operor i det gustavianska Sverige: de som var inspirerade av den antika historien och mytologin (t.ex. Glucks operor), de som anspelade på ett nationellt förflutet (t.ex. *Frigga*, *Birger Jarl* eller *Gustaf Wasa*), och de sedelärande komedierna och pastoralerna (fransk *opéra-comique*). Om de två förstnämnda uppfattades som de ädlaste och föredrogs av kungen uppskattades de sistnämnda mest av publiken.⁵² De blev också snart den stenborgska teaterns varumärke. År 1780 övertog operans förste tenor Carl Stenborg driften av sin fars, Petter Stenborgs privatägda, kommersiella teater. Samma år övergav operan de franska sångspelen. I sin satsning på översatta sångspel och komedier blev Stenborgs teater, som arbetade med en stab av översättare ledd av dramaturgen Carl Envallsson, så framgångsrik att den fick söka större utrymmen, först i Ericsberg och från och med 1784 vid Munkbron i Stockholms centrum, där salongen inredd av Jean Eric Rehn hade en särskild kunglig loge. Mot slutet av 1780-talet framstod den som en seriös konkurrent för de kungliga teatrarna. Operan och Dramaten svarade efter Gustav III:s död med att återuppta de franska sångspelen på sin repertoar, vilket i sin tur innebar ett så hårt slag mot Stenborg att hans teater måste säljas med alla inventarier åt operan och stängas år 1799, varefter Stenborg själv gjorde konkurs.⁵³

-
51. Ang. grundandet av operan, se Skuncke & Ivarsdotter, *Svenska operans födelse*, s. 24, 26; ang. dess propagandapotential, *ibid.* s. 71 samt Erik Lönnroth, 'Prologue', [Inger Mattsson, red.], *Gustavian Opera: Swedish Opera, Dance and Theatre 1771–1809* (Stockholm 1991), s. 15–16; ang. den stenborgska teaterns födelse, se Skuncke, 'Teater och opera', s. 490–491; Johan Flodmark, *Stenborgska skådebanorna. Bidrag till Stockholms teaterhistoria* (Stockholm 1893), s. 1–56.
52. Bertil H. van Boer Jr, 'Gustavian Opera: An Overview', [Mattsson, red.], *Gustavian Opera*, s. 167–168.
53. Van Boer, 'Gustavian Opera', s. 168; Flodmark, *Stenborgska skådebanorna*, s. 503–505, 536.

Gustaf Nyblaeus (1783–1849), Interiör från Gustav III:s opera. Scen ur "Målaren och modellerna". Teckningen är från tidigt 1800-tal men ger en idé om hur det kan ha sett ut inne på operan i slutet av 1700-talet. Méhuls och Bouillys opéra-comique *Målaren och modellerna* (*Une folie*) från 1804 uppfördes på operan fr.o.m. 1811. Foto: Nationalmuseum, Stockholm. CC BY-SA.

Parallellt med att konsertlivet utvecklades och tillgången på musik ökade, breddades alltså också tillgången på den typ av musikdramatik som uppskattades högst i det samtida Europa. Bland de över hundra sångspel och operor som uppfördes i Stockholm mellan 1780 och 1799 var 14 stycken komponerade av Grétry, 10 stycken av Dalayrac (alla efter 1790), 9 av Dezède, 7 av Monsigny, 7 av den svenske violinisten och kompositören Johan David Zander, 5 av Duni och 5 av Piccinni. Andra kompositörer med åtminstone tre verk på repertoaren i Stockholm var Philidor, Gluck, Kraus, Cimarosa och Carl Stenborg själv. Under det första decenniet av 1800-talet tillkom ytterligare tio nya pjäser av Dalayrac och fem av Grétry samt fem av revolutionskompositören Méhul, medan de övriga kompositörerna stagnerade i statistiken. Mängden verk av Grétry, Dalayrac och Dezède pekar på ett starkt medvetande om tidens musikaliska trender och på en teaternas vilja att vinna den fashionabla publikens gunst. Ser vi till de överlägset mest uppskattade kompositörerna i antalet uppförda pjäser, Grétry och Dalayrac, kan vi konstatera att de mest spelade operorna eller sångspelen för deras del från och med 1780-talet framåt kunde uppnå över femtio föreställningar, vilket är mycket med tanke på att en pjäs på 1770-talets opera ofta uppfördes bara någon enstaka gång. Exempelvis Grétrys och Marmonfels orientaliska saga *Zemir och Azor* uppfördes fem gånger på operan 1778–1780 och 62 gånger på Stenborgs teater 1787–1799, Grétrys och Sedaines historiska *Konung Rikhard Lejonhjärta, eller Kärleken och troheten* 76 gånger på Stenborgs 1791–1799 (och därefter ännu 49 gånger på Operan fram till 1833), och Grétrys och Anseaumes fantastiska *Den talande taflan* i Envallssons översättning 62 gånger på Stenborgs 1782–1798, medan Dalayracs och Marsolliers *Nina, eller den af kärlek svagsinta* spelades 52 gånger på Stenborgs 1792–1799 och Dalayracs och Poisson de La Chabeaussières *Azemia eller vildarne* spelades 46 gånger på samma teater 1793–1799.⁵⁴

Den stora plats som upptas av det franska sångspelet, som musikdramatiskt föregick den tyska melodramen och *Sturm und Drang*-teatern, är signifikativ med tanke på smakens historia. Det fanns en uppenbar efterfrågan på denna typ av spektakel hos den modemed-

54. Wolff, 'La musique des spectacles en Suède', s. 31–32; Dahlgren, *Förteckning öfver svenska skådespel uppförda på Stockholms theatrar*.

vetna, kulturkonsumerande och kosmopolitiskt bildade stadspubliken. Liksom traditionell *opera seria* och *tragédie lyrique* bjöd det franska sångspelet på universalmänskliga teman som kärlek, dygd och frågor om individens plikter och lojaliteter, men den avvek från dem genom sedekomedins lätta ton eller den moraliserande dramens tårdrypande patos samt genom att lyfta fram moderna hjältar: ofrälse huvudpersoner med ekonomiska bekymmer i stället för mytologiska eller historiska gestalter, samt komiska och satiriska figurer inlånade från den italienska *buffan*, placerade i pastorala och lantligt burleska omgivning. I den filosofiska diskussionen kring den komiska operan framhölls att librettisterna och musikerna skulle undervisa publiken genom att få den att identifiera sig med vad den såg, genom känsla, igenkänneelse och sympati.⁵⁵ Samtidigt fortsatte man att gå på teater för att underhålla sig. De mest spelade pjäserna var alla sådana som förutsatte en visuellt och musikaliskt tilltalande iscensättning: räddningsoperor med dramatiska koreografier, operor om kärlek och vansinne, eller sådana som tillmötesgick en traditionell och halvt folklig, halvt hövisk smak för trolleri och exotiska fantasilandskap, med märkliga blommor, magiska speglar och talande tavlor.

I och med att sångspelet i princip också talade till en mindre litterat publik och den teaterbesökande allmänheten under senare delen av 1700-talet växte, har sångspelets popularitet ett visst samband med demokratiseringen av smaken. Ändå utgjorde den sociala eliten en betydande del av teaterpubliken. I slutet av 1780-talet, då den stenborgska teatern stod på höjden av sin publikframgång, var detta smakfenomen påtagligt inom aristokratin. Möjligen framstod det galanta sångspelet inom adliga kretsar, särskilt den runt hertig Carl, som en motvikt till den högtidligt undervisande och nationellt färgade gustavianska musikdramatiken. Att vara fashionabel hade också i andra sammanhang en politisk dimension, och vice versa färgade politiken av sig på kulturkonsumenternas val. Att gå på teater eller inte göra det kunde vara ett indirekt politiskt ställningstagande, som då hovets damer, med hertiginnan Hedvig Elisabeth Charlotta och kungens syster Sofia Albertina i spetsen, demonstrerade sitt missnöje med den kungliga politiken och sin sympati med adelsoppositionen genom att inte alls

55. Thomas, *Aesthetics of Opera in the Ancien Régime*, s. 201–264.

besöka teatrarna under riksdagen 1789 då Förenings- och säkerhetsakten drevs igenom.⁵⁶

Vem var det då slutligen som gick på operan eller som lyssnade på sångspelen? Med stöd av de kungliga teatrarnas abonnemangsräkenskaper har Marie-Christine Skuncke och senare My Hellsing visat att loge innehavarna på Operan och Bollhuset, där såväl (före 1784) den tidiga operans som (efter 1781) Monvels franska teatertrupps föreställningar ägde rum, var diplomater, hovmän, höga ämbetsmän och officerare, hovleverantörer, grosshandlare och personer vars anknytning till teatern berättigade dem till gratis abonnemang.⁵⁷ Därtill kom kungafamiljen, som regelbundet besökte premiärerna. Allt detta avviker föga från situationen i exempelvis Paris. Den största svårigheten är emellertid inte att konstatera hovets närvaro utan att uppskatta storleken och sammansättningen på den egentliga ”publiken”, d.v.s. de som fick tillträde till spektaklen genom att köpa en anonym ståplats på parterren. Även om denna publik inte nödvändigtvis angav tonen för vad som betraktades som god smak hade den stort inflytande på hur teater- och operaproduktioner lyckades och emottogs.

Undersökningar av samtida beskrivningar av teaterpubliken i större europeiska städer har visat att den utöver hovaristokratin, den diplomatiska kåren, högre ämbetsmän och förmögna handelsmän även omfattade det lägre borgerskapet, lägre tjänstemän, bokhållare, hantverkare, butiksbiträden, lärlingar, studenter, intellektuella och soldater, vilka trängdes och väsnades på parterren. Ravel har för Paris del analyserat polisens arkiv över personer som arresterats p.g.a. osakligt beteende i teatersalongen, och bland dessa funnit män ur alla urbana samhällsgrupper utom arbetarna, som inte hade möjlighet att gå på teater under vardagarna eftersom spektaklen började tidigt på eftermiddagen medan arbetsdagen ännu pågick.⁵⁸

-
56. My Hellsing, 'Hertiginnan & hovpolitiken', Leif Runefelt & Oskar Sjöström (red.), *Förmoderna offentligheter. Arenor och uttryck för politisk debatt 1550–1830* (Lund 2014), s. 4–5; My Hellsing, 'Hertiginnan, hovet och staden i det gustavianska Stockholm', *Sjuttonhundratals. Nordic Yearbook for Eighteenth-Century Studies* (2013), s. 111, 123; My Hellsing, *Hovpolitik. Hedvig Elisabeth Charlotte som politisk aktör vid det gustavianska hovet* (Örebro 2013), s. 73–74.
57. Skuncke & Ivarsdotter, *Svenska operans födelse*, s. 30–31; Hellsing, 'Hertiginnan, hovet och staden i det gustavianska Stockholm', s. 113–116.
58. Skuncke & Ivarsdotter, *Svenska operans födelse*, s. 30–32; Ravel, *The Contested Parterre*, s. 14–16, 229–237; jfr North, *Genuss und Glück des Lebens*, s. 190–191.

I sin dagbok från oktober 1773 beskriver den unge Reuterholm hur han med ett gäng unga adelsmän trängde sig ända fram till scenen på den nyligen öppnade Petter Stenborgs teater, där det visades lantliga komedier och farsor blandade med uppträdanden av lindansare, trots att salongen sades vara så full att inga fler åskådare kunde tas in. Logerna beskrev han som till över brädden fulla och skämten i pjäsen som så grova att damerna i salongen rodnade. Av dagboken att döma verkar efterfrågan på underhållning i början av 1770-talet ha varit så stor att kvaliteten var av underordnad betydelse. Det är också intressant att notera hur grova och sexuellt explicita skämt åtminstone ännu år 1773 uppfattades som något publiken, inklusive hovets och adelns damer, ville höra.⁵⁹ Tjugo år senare, 1793, noterade hertiginnan Hedvig Elisabeth Charlotta att unga köpmän och bodbetjänter närvarade vid teaterföreställningarna och att de applåderade varje gång friheten nämndes. Hertiginnans kommentar är belysande då den samtidigt understryker att inte bara hovfolk och högre ståndspersoner utan också personer ur det lägre borgerskapet gick på teatern och att scenkonsten hade en uppenbar politisk och opinionsbildande dimension.⁶⁰

Biljettpriserna på Stockholms teatrar var rätt höga, men inte oöverkomliga. På såväl de kungliga teatrarna som Stenborgs teater kostade de billigaste biljetterna 8 skilling, vilket kan jämföras med dagslönen för en okvalificerad arbetare på dryga 9 skilling. För den som ville hålla i pengarna men gärna lyssnade på opera fanns det också ett annat alternativ, nämligen att bevista generalrepetitionerna. Det hade också Reuterholm gjort i maj 1773, då han gick på både repetitionen och föreställningarna av Händels *Acis och Galatea*, som han fann ”rätt vacker” och mindre långtråkig än Gustav III:s och Uttinis *Thetis och Pelée*.⁶¹

När det gäller lyssnandets kultur och operans sociala dimension är publikens beteende något som väckt både de samtidas och historikernas uppmärksamhet. Opera- och teaterdebatten i franskspråkig

59. Dag-Journal pro A[nn]o MDCCLXXIII hällen af Gustaf Ad. Reuterholm, Reuterholm-Ädelgrenska samlingen, vol. 22, RA.

60. Skuncke & Ivarsdotter, *Svenska operans födelse*, s. 32.

61. Flodmark, *Stenborgska skådebanorna*, s. 166, 402; Skuncke & Ivarsdotter, *Svenska operans födelse*, s. 31–33; Johan Söderberg, 'Daily wages of unskilled labourers in Stockholm, 1501–1850', tillgänglig under www.riksbank.se, senast uppdaterad 30.9.2011, hämtad 7.4.2014; Dag-Journal pro A[nn]o MDCCLXXIII hällen af Gustaf Ad. Reuterholm, Reuterholm-Ädelgrenska samlingen, vol. 22, RA.

press under 1700-talets senare hälft handlade mycket om vilka faror publikens trängsel innebar med ficktjuvar, kvävningssrisk, brandfara och så högljudda åhörare att det var omöjligt att höra musiken. Teatersalongen framstod i dessa debatter som ett samhälle i miniatyr, vilket enligt förespråkarna av lag och ordning behövde sin egen *police*, alltså inrättad ordning. Behovet av bänkar påtalades upprepade gånger som ett sätt att undvika våldsamma uppträdanden och rikta publikens impulser på det väsentliga, d.v.s. föreställningen. Oron över publikens uppträdande understryker teaterns betydelse som en mötesplats och ett forum och föremål för offentlig debatt.⁶²

I Johnsons och Ravels diskussion om den oregerliga eller tysta publiken handlar det inte heller bara om hur man lyssnade till opera, utan om vem som bestämde smaken och med vilka motiv, alltså om målsättningarna för själva konsten, och om vad historikern uppfattar som mer betydelsefullt, den sociala eller den estetiska upplevelsen i den mån dessa överhuvudtaget kan åtskiljas. Teater och opera kan ses som ett publikt spektakel där det är naturligt och i viss mån rent av önskvärt att publiken är aktiv, högljudd och rör på sig i salongen, eftersom operans funktion är samhällsbärande och opinionsbildande och den kollektiva upplevelsen blir en väg till sublim inre upplysning. En tyst och stillasittande publik förutsätter en annan kollektiv disciplinering av impulserna, där åskådarna blir delaktiga i ett pedagogiskt, nästan andligt moment.⁶³ Liksom i musiken överlag var kontrasten och samverkan mellan den sociala och den estetiska funktionen inbyggd i det sena 1700-talets komiska opera, där kompositörerna spelade på åhörarnas hjärtesträngar genom patos och finstämda nyanser.

Avslutning

På operan och konserten, och i många fall även i det privata musicerandet i enskild kammare, är lyssnandet en övergripande subjektiv och kollektiv upplevelse, större än det omedelbara sinnesintrycket. Kompositören, librettisten och artisten styr lyssnarens uppmärksamhet och riktar in den på de väsentliga meddelandena i konstverket. Därför är

62. Lindenberger, 'On opera and society (assuming a relationship)', s. 306–307; Ravel, *The Contested Parterre*, s. 133–190; se även exempelvis *Mercure de France, dédié au Roi* för perioden 1760–1791.

63. Lindenberger, 'On opera and society (assuming a relationship)', s. 308–310.

lyssnandets historia en politisk idéhistoria lika mycket som en estetisk, filosofisk och kulturell fråga. Konstsmakens och kulturkonsumtionens historia handlar också om identitet, då individen med hjälp av konsten konstruerar, speglar och uttrycker sin självbild i förhållande till de kollektiva föreställningar och förväntningar som strukturerar den sociala gemenskapen.

Den musikaliska amatörismen, samlandet av musikalier eller att gå på konserter och opera, är medel för sådan identitetskonstruktion: av 1700-talets diplomat eller hovdam förväntades det att han eller hon skulle visa sig på teater, och av adelsmannen och adelskvinnan att han och hon kunde traktera ett instrument. Samtidigt var musiken, såväl utövandet, stödandet som det publika uppskattandet av den, på 1700-talet en väsentlig del av den deltagande, diskuterande och lyssnande offentligheten. Genom musikutövning skapades arenor för sociala möten, ämnen för estetisk och filosofisk debatt, och medier för politisk diskussion i form av exempelvis operor, kantater och sånger. Att uttrycka sin smak var ett sätt att delta i den offentliga diskussionen, och grupper företrädande olika musikaliska smaker behandlades också i offentligheten som veritabla ”partier” i ordets tidigmoderna betydelse. Uppkomsten av musikaliska sällskap och abonnemangskonserter utgör en väsentlig dimension av den offentliga sfär som uppstod under 1700-talet.

Det skandinaviska musiklivet och konsertväsendet utvecklades i detta hänseende kraftigt från och med 1740-talet och den musikaliska teatern på folkspråket från och med 1770-talet. Utvecklingen av musiksmaken följde allmänna nordeuropeiska mönster, med en stark förkärlek för först italiensk musik och sedan även fransk *opéra-comique*. Under seklets sista tredjedel skedde särskilt inom musikdramatiken en förskjutning från en aristokratisk norm mot en mer emanciperad smak med förkärlek för patos och känsla, samtidigt som känslan blev ett medel för de med filosoferna förbundna librettisterna att påverka publiken och därmed opinionen.

I vilken mån förväntades det att publiken skulle lyssna och förstå vad den hörde? Liksom röstanvändningen är tystnaden kulturellt och socialt betingad. Olika typer av musik innebär också olika former av lyssnande, beroende på musikens primära funktion i sammanhanget: den kan vara avsedd som underhållning eller en del av ett medryckande spektakel, den kan vara diskuterande, monologisk eller kräva en

koncentrerad insats av lyssnaren. Vi bör därför inte dra alltför långt gående slutsatser av publikens eventuella högljuddhet och distraktion. I avsaknad av tekniska möjligheter till ljudupptagningar var den musikaliska tolkningens ögonblickliga och efemära karaktär uppenbar. Hørseln och det auditiva minnet kan emellertid i samhällen med hög grad av muntlighet antas ha varit skarpare. Det koncentrerade lyssnande till ”ren musik” som kom i fokus i instrumentalmusiken under den sista tredjedelen av 1700-talet torde därför ha inneburit desto intensivare och sublimare upplevelser än vi kan föreställa oss: de samtida vittnesmålen om hur musiken påverkade publiken rent fysiskt – åhörare som brast i gråt eller som svimmade till det mannheimiska *crescendots* stegringar – är kända.

Det vokala minnet och gehöret var också avgörande för traderingen av visor och melodier via den orala traditionen. Samtidigt hade noter, sånghäften, spelmansböcker, melodiangivelser (s.k. *timbres*) och transkriptioner av det hörda en stor betydelse för konnässören, amatören och samlaren, vilket underströk nyttan av att behärska notskrift. Musiken, särskilt konstmusiken, karakteriseras av paradoxen att den samtidigt är öppen för alla och svårtillgänglig för vissa: alla kan tradera melodier, men alla kan inte läsa noter, vilket är en specialiserad form av bildning. För att uppskatta musik behövdes ingen formell musikalisk utbildning, men kunskap i musikens teori var fortsättningsvis en förutsättning för att kunna delta i de lärda debatterna om musik och smak. Under 1700-talet skedde i detta avseende en kluven utveckling, då tillgången på ”lätt” musik ökade och den nådde nya publiksegment, samtidigt som betonandet av den koncentrerade, sublimes upplevelsen av konstmusik fastställde nya sociala konventioner för det moderna konsertgåendet: själva lyssnandet blev en konst med sina egna sociala normer. På sikt lade detta grunden till den moderna splittringen mellan glada amatörer och exklusiva konnässörer.

Måltidsupplevelser i 1700-talets Sverige och det tidiga 1800-talets Finland

I alla kulturer och genom alla tider har gemensamma måltider varit hörnstenar för mänsklig samvaro, kultur och vardag. Ätande är mycket mera än att tillgodose människans kroppsliga energibehov; det är också att tillfredsställa hennes andliga behov, behov att vara tillsammans och diskutera med andra, men också att visa sin tillgivenhet gentemot andra. I det tidigmoderna Europa var den dagliga kosten emellertid ett allvarligt och konkret bekymmer för en stor del av människorna. Rädslan för missväxt och hunger var konstant. Samtidigt blev 1700-talet en period av välstånd då den agrara revolutionen och den internationella handelns expansion ledde till ökade möjligheter till bättre och näringsrikare kost för många. Att äta och dricka är vardagliga behov men också kulturella praktiker med socioekonomiska, politiska, kulturella och klimatmässiga dimensioner som nyanserar vår bild av måltider förr och nu. Fokus i denna uppsats ligger uttryckligen på dessa sociala och kulturella aspekter samt på eliternas måltidsupplevelser.

De moderiktiga matvarornas sociala dimension är särskilt tydlig i bruket av drycker som kaffe och te i 1700-talets Europa. Lägre priser på matvaror som tidigare enbart hade varit tillgängliga för de högre stånden ledde under 1700-talet till att kaffe, te, kakao och socker blev vardagliga för individer ur bredare sociala lager. Samtidigt med den ökade spridningen av matvaror utvecklades nya sociala praktiker kring mat och dryck liksom nya kärl för att servera och inta dessa läcker-

Artikelns har tillkommit som en del av författarens arbete som forskardoktor vid Finlands Akademi, som finansierat projektet *Diligent aristocracy: Nobility, service and work in Sweden, from the Great Northern War to the Napoleonic Wars* (Helsingfors universitet 2013–2016, nr 266059).

heter.¹ Te och socker blev så vitt spridda att även de allra fattigaste hushållen i exempelvis Amsterdam, en av Europas centrala knutpunkter för global handel, kunde konsumera dessa kolonialvaror dagligen.² Måltiderna, ätandet och drickandet hänger alltså ihop även med den globala handeln under 1700-talet.

Syftet med denna uppsats är att skapa en bättre förståelse av högreståndsmåltidernas funktion samt de materiella, sensoriska och taktila aspekterna inom elitkulturen i 1700-talets svenska rike och det tidiga 1800-talets Finland. Flera olika teman belyser matkulturens och måltidernas centrala plats inom elitkulturen, från vardagskost till festmåltider, på alla nivåer av livet, från umgängesformer till politisk maktutövning. Givetvis var de sociala eliterna, adeln och de ofrälse ståndspersonerna, inte en homogen grupp som delade uppfattningar och livsstil, utan det fanns olika måltidspraktiker och måltidsupplevelser, som varierade i tid och rum. I den här uppsatsen undersöker jag hur de samtida uppfattade måltider och hurdana deras måltidsupplevelser var, samt hur man typologiserade måltider, när man åt och hur man uppfattade måltidernas plats i dygnsrytmen. Att utgå från hur högreståndspersoner deltog i de praktiska aspekterna av matlagningen, anskaffningen av olika ingredienser och råvaror samt tillredningen av maten ger oss en ny bild av eliternas liv i tidigmodern tid. Husmödrarnas ansvar för köket och betydelsen av kvinnornas arbete för matkulturen oberoende av familjens sociala ställning är väl kända. Däremot önskar jag belysa även männens roll i matlagningen, både vad gäller uppköp av matvaror och rekrytering av kökspersonal. Ett

-
1. Forskningen kring te och kaffe har varit livlig under de senaste decennierna. Om forskningen om de ”varma dryckerna”, som te, kaffe och kakao kallades, se Markman Ellis, Richard Coulton & Matthew Mauger, *Empire of Tea: The Asian Leaf that Conquered the World* (London 2015); Michael North, *Genuss und Glück des Lebens. Kulturkonsum im Zeitalter der Aufklärung* (Köln 2003), s. 195–215; Wolfgang Schivelbusch, *Das Paradies der Geschmack und die Vernunft. Eine Geschichte der Genussmittel* (Ullstein 1983); Woodruff D. Smith, *Consumption and the Making of Respectability 1600–1800* (Routledge 2002); Timo Voipio, *Tropiikin lahjat. Kahvin, teen ja kaakaon talous- ja sosiaali-historia* (Helsinki 1993).
 2. Anne E. C. McCants, 'Exotic goods, popular consumption, and the standard of living. Thinking about globalization in the early modern world', *Journal of World History* 18 (2007), s. 433–462; se även Martin Bruegel, 'A bourgeois good? Sugar, norms of consumption and the labouring classes in nineteenth-century France', Peter Scholliers (ed.), *Food, Drink and Identity: Cooking, Eating and Drinking in Europe Since the Middle Ages* (Oxford & New York 2001), s. 99–118.

annat centralt tema är måltidernas socialiserande funktioner inom högreståndskulturen. Därtill kan måltider betraktas som representation och manifestation av makt. Ståndspersoner var föremål för maktutövning genom mat, dryck och måltider särskilt vid hoven, men de använde även själva måltider mycket medvetet för att uppnå sina sociala och politiska mål.

Ifall författare har beskrivit måltider i brev, dagböcker eller memoarer kan sådana citat ge röst åt individer och deras egna mat- och måltidsupplevelser. Därtill är visuella källor viktiga utgångspunkter för denna studie. Genom seklerna har måltider som maktmedel avbildats på otaliga målningar och gravyrer, medan genremålningar i synnerhet avbildar nya seder och bruk kring föremål som under 1700-talet blev allt viktigare för måltidsupplevelserna. Historikerna har använt inventarieförteckningar, bouppteckningar, kontoböcker och hushållsböcker för att kartlägga matkulturen.³ Däremot är kokböcker, som är en central källa för gastronomins och måltidernas historia, mindre viktiga för upplevelserna. Det bör dock noteras att det ibland har varit viktigare för dagboksskribenter och brevskrivare att notera var och med vem man åt, inte *vad* man åt. Att äta är nödvändigt för människans överlevnad, men att notera denna vardagliga sak i skriftlig form var inte alltid viktigt. Därför är det vanligare att källor berättar om festmåltider än om vardagskost, eller om vilka matgästerna var i stället för vad som serverades. I t.ex. resedagböcker, som följde ett bestämt format, var det viktigast att nedteckna värdens namn och rang, vilket säger något om måltidernas betydelse för eliternas sällskapsliv och maktutövning. Börd och härkomst hade inte enbart stor betydelse för hurdana umgängeskretsar man hade eller hurdan mat man förväntades ha på bordet, utan också för hur matkulturen beskrevs i skriftligt material. Även ålder kunde inverka på hur och vad man skrev om mat. Den unge greven Johan Gabriel Oxenstierna (1750–1818) skrev under 1760- och 1770-talen sällan om vad han åt. När han 1805 skrev om sin och sin sons resa till familjeherrgården Skenäs skildrade han däremot måltiderna

3. Jfr Gudrun Andersson, *Stadens dignitärer. Den lokala elitens statuskonsumtion & maktmanifestation i Arboga 1650–1770* (Stockholm 2009), s. 186–188; Ulla Ijäs, *Talo, kartano, puutarha. Kauppahuoneen omistaja Marie Hackman ja hänen kulutusvalintansa varhaismodernissa Viipurissa* (Turku 2015), s. 161–177; Johanna Ilmakunnas, *Ett ständsmässigt liv. Familjen von Fersens livsstil på 1700-talet* (Helsingfors & Stockholm 2012), s. 156–161.

noggrant.⁴ Dessutom finns det individer som ofta skrev om måltider och ätande, t.ex. amiral Carl Tersmeden (1715–1797),⁵ eller lärarinnan och memoarförfattaren Sara Wacklin (1790–1846), som skildrade det österbottniska herrskapets matvanor.⁶

Allt sedan Jean Flandrins banbrytande forskning om matkulturens och gastronomins historia i Frankrike samt publiceringen av antologin *Histoire de l'alimentation* (1996), har matens, måltidernas och ätandets samt kokböckernas historia rönt ett växande intresse bland forskarna.⁷ Redan på 1960-talet uppmärksammade emellertid Fernand Braudel matens kulturella dimensioner.⁸ Jeffrey M. Pilcher anser dock att det var först under 1990-talet som matens kulturhistoria blev ett erkänt och etablerat forskningsämne.⁹ Under de senaste decennierna har forskningen kring matens kulturhistoria från antiken till 1900-talet upplevt en blomstring. Forskningen om mat och dryck under tidigmodern tid sträcker sig från kungliga festmåltider eller aristokratiska picknicks i naturen till vinets historia, matvarornas anskaffning och leverans, från köksredskap till porslin- och silverserviser, från vardagskost till matens symboliska innebörder i filosofiska och politiska texter eller i konstverk.¹⁰ I Tours finns ett forskningscentrum som är specialiserat

-
4. Johan Gabriel Oxenstierna, *Dagboks-anteckningar, åren 1769–1771*. Utg. av Gustaf Stjernström (Upsala 1881); Johan Gabriel Oxenstierna, *Journal. Skenäs 1805*. Red. av Holger Frykenstedt (Stockholm 1964).
 5. *Amiral Carl Tersmedens memoarer I–VI*, utg. av Nils Sjöberg (I) & Nils Erdmann (II–VI) (Stockholm 1912–1919).
 6. Sara Wacklin, *Hundra minnen från Österbotten jämte Österbottniska anekdoter* (Helsingfors 1919).
 7. Jean-Louis Flandrin, *Pour une histoire du goût* (Liège 1982); Jean-Louis Flandrin & Massimo Montanari (dir.), *Histoire de l'alimentation* (Paris 1996); se även Hans J. Teuterberg (ed.), *European food history: A research review* (Leicester, London & New York 1992), som ger en bild av det ökade intresset för mathistoria i Europa under 1980-talet.
 8. Fernand Braudel, *Civilisation matérielle et capitalisme (XVe–XVIIIe siècle)*, I (Paris 1967), s. 134–196.
 9. Jeffrey M. Pilcher, 'Cultural histories of food', Jeffrey M. Pilcher (ed.), *The Oxford Handbook of Food History* (Oxford 2012), s. 41–60.
 10. Jean-Claude Bonnet, *La Gourmandise et la faim. Histoire et symbolique de l'aliment (1730–1830)* (Paris 2015); *Dix-huitième siècle. Le Vin* 29 (1997); Beat Kümin (ed.), *A Cultural History of Food (IV) in the Early Modern Age* (London & New York 2012); Philippe Meyzie, *L'alimentation en Europe à l'époque moderne* (Paris 2010); Anthony Rowley, *Une histoire mondiale de la table* (Paris 2006); Jon Stobart, *Sugar and Spice: Grocers and Groceries in Provincial England, 1650–1830* (Oxford 2012); Joan Thirsk, *Food in Early Modern England: Phases, Fads, Fashions, 1500–1760* (London 2007);

på matens historia, det finns vetenskapliga tidskrifter ägnade åt matens kulturhistoria och det ordnas stora vetenskapliga konferenser på temat.¹¹

Medan forskningen om matens medeltida och tidigmoderna kulturhistoria har florerat i Europa, har etnologer i Finland och Sverige intresserat sig för matens, måltidernas och traditionernas betydelse i människornas vardag.¹² Historikernas intresse för matkulturen har emellertid ökat under de senaste åren, och maten har betraktats som en del av statuskonsumtion, identitetsskapande, sällskapliv och makt.¹³ Dock har maten och måltiderna fått större plats i kulturhistoriska samlingsverk än inom den akademiska historieforskningen. Praktfulla böcker om mat och dukande presenterar matkulturens materiella dimension ur ett mer allmänt perspektiv med fokus på recept, föremål och läckra anekdoter.¹⁴

Daniëlle de Vooght (ed.), *Royal Taste: Food, Power and Status at the European Courts after 1789* (Farnham 2011); se även Michelle DiMeo & Sara Pennell (eds), *Reading and Writing Recipe Books, 1550–1800* (Manchester 2013).

11. Se tidskriften *Food & History* och Institut européen d'histoire et des cultures de l'alimentation, http://www.iehca.eu/IEHCA_v4/ (hämtad 26.6.2015).
12. Nils-Arvid Bringéus (red.), *Mat och miljö. En bok om svenska kostvanor* (Lund 1970); Bo Lönnqvist, *Bakelser. En studie i lyxens kulturella formspråk* (Esbo 1997); Bo Lönnqvist, 'Måltid och minne', Gun de la Chapelle, *Bord – duka dig! Herrgårdsmat i Finland* (Esbo 1993); Jan-Öjvind Swahn, *Boken om kryddor. Historien om kryddornas ursprung, bruk & egenskaper* (Göteborg 1991); Jan-Öjvind Swahn, *Fil, fläsk och falukorv. Svenska mattraditioner genom tiderna* (Lund 2000); Jan-Öjvind Swahn, *Mathistorisk uppslagsbok*, 2. upplagan (Bromma 2003).
13. Andersson, *Stadens dignitärer*, s. 186–188; Charlotte Bellamy, 'L'art culinaire français dans la Suède gustavienne', working paper, June 2015, European University Institute; Ijäs, *Talo, kartano, puutarha*, s. 161–177; Ilmakunnas, *Ett ståndsmässigt liv*, s. 156–161; Charlotta Wolff, *Vänskap och makt. Den svenska politiska eliten och upplysningstidens Frankrike* (Helsingfors 2005), s. 129–144, 193–196; se även Kustaa H. J. Vilkkunen, *Juomareiden valtakunta 1500–1850. Suomalaisten känni ja kulttuuri* (Helsinki 2015).
14. Dick Harrison & Eva Helen Ulvros, *Historiebok för kakälskare* (Lund 2003); Ewa Kewenter & Gustaf Trolle-Bonde, ... *hava äran inbjuda. Om bordets konsthantverk från flera sekel* (Stockholm 2009); de la Chapelle, *Bord – duka dig!*; Jouni Kuurne (suom. & toim.), *Louhisaaren limnan taloureseptit (n. 1770–1850)* (Helsinki 2008); Fredrika Runeberg, *Receptbok* (Helsingfors 2003); se även Ilkka Mäntylä, *Viinissä totuus. Viinin historia Suomessa* (Helsinki 1998); Marketta Tamminen ger en gedigen bild, baserad bl.a. på ett rikt dagboks-material, av herrskapets matkultur på 1700- och 1800-talen i 'Herrasväen keittiö ja ruokapöytä', Kai Häggman *et al.* (toim.), *Suomalaisen arjen historia. Säätyjen Suomi* (Helsinki 2007), s. 197–211; Elisabeth Mansén skriver relativt kortfattat och något luddigt om mat och dryck i *Nordsteds Sveriges historia 1721–1830* (Stockholm 2011), s. 226–239; Johanna Mäkelä skriver kortfattat om maten i Finland under 1700- och 1800-talen i 'Pettua ja baakkelsia', Rainer Knapas & Nils Erik Forsgård (toim.), *Suomen kulttuurihistoria 2. Tunne ja tieto* (Helsinki 2002), s. 189–195; däremot ägnar *Signums svenska kulturhistoria* inte en enda artikel åt ämnet matkultur, se

Måltidernas typologi

Frankrike har sedan århundraden tillbaka betraktats som smakens och gastronomins hemland. Frankrikes starka inflytande på Europas, inte minst Sveriges, gastronomi, kulturliv och politik under 1600- och 1700-talen är väl känt. Vid eliternas matbord i det tidigmoderna Europa serverades maträtter *à la française*. Detta innebar att flera olika maträtter dukades upp samtidigt och matgästerna åt dem de ville ha eller som var närmast. Vanan att servera en rätt åt gången, *à la russe*, blev allt vanligare från början av 1800-talet, och är den servering vi i dag oftast kopplar till fin gastronomi.¹⁵

Frankrikes och det franska kökets dominans inom gastronomin genom seklerna ger anledning till att studera hur måltiderna var typologiserade där. I Frankrike reglerades dagen av fyra måltider, frukost, middag, mellanmål och supé (*déjeuner, dîner, goûter, souper*), vars tidpunkter varierade.¹⁶ I Sverige och andra europeiska länder följde hovet, adeln och högreståndspersonerna i stort sett samma ordning. Under 1700-talet och i början av 1800-talet kunde tidpunkten för måltiderna variera avsevärt beroende på ort och land. Både frukost och middag kunde betyda dagens första måltid, som intogs mitt på dagen (den måltid som i dag kallas lunch). Denna dubbelbetydelse varade långt in på 1900-talet.¹⁷

Tillsammans med de olika måltidernas olika funktioner skapades det i 1700-talets Europa nya seder kring mat, dryck och föremål. Bestick, glas, tallrikar och servetter blev personliga, och så småningom övergav man helt och hållet vanan att äta med fingrarna.¹⁸ Detta gäll-

Jakob Christensson (red.), *Signums svenska kulturhistoria. Frihetstiden* (Lund 2006), *Gustavianska tiden* (Lund 2007), *Karl Johantiden* (Stockholm 2008).

15. Susan Pinkard, *A Revolution in Taste: The Rise of French Cuisine* (Cambridge 2009), s. 233.
16. Sandrine Krikorian, *À la table des élites. Les repas privés en France de la Régence à la Révolution* (Aix-en-Provence 2013), s. 23–28; Antoine Lilti, *Le monde des salons. Sociabilité et mondanité à Paris au XVIIIe siècle* (Paris 2005), s. 226–227.
17. Swahn, *Mathistorisk uppslagsbok*, s. 199–200; jfr Jim Chevallier, 'The Queen's coffee and Casanova's chocolate: The early modern breakfast in France', Tamara S. Wagner & Narin Hassan (eds), *Consuming Culture in the Long Nineteenth Century: Narratives of Consumption* (Langam 2007), s. 191–208 och Rafaella Sarti, *Europe at Home: Family and Material Culture, 1500–1800* (New Haven & London 2002), s. 167–169.
18. Norbert Elias, *La civilisation des mœurs* (Paris 1976), s. 138–144, 150–156, 163, 166–167, 177–183; Jean-Louis Flandrin, 'La distinction par le goût', Philippe Ariès, Georges Duby & Roger Chartier (dir.), *Histoire de la vie privée III. De la Renaissance aux Lumières*

François Boucher, *Le déjeuner*, 1739. Olja på duk. Foto © RMN-Grand Palais (Musée du Louvre), Angèle Dequier.

de dock inte bröd, som bröts med händerna som ett tecken på aristokratisk enkelhet.¹⁹ François Bouchers (1703–1770) genremålning *Le déjeuner* illustrerar på ett bra sätt nydanande seder kring måltider och eliternas livsstil.²⁰ Målningen avbildar två moderiktigt klädda kvinnor

(Paris 1986), s. 267–274, 302–309; Michel Figeac, *La douceur des Lumières. Noblesse et art de vivre en Guyenne au XVIIIe siècle* (Bordeaux 2001), s. 158–160.

19. Elias, *La civilisation*, s. 151; Flandrin, 'La distinction par le goût', s. 305.

20. François Boucher, *Le déjeuner*, 1739. Olja på duk, 81 x 65 cm. Musée du Louvre, RF 926.

som dricker kaffe eller choklad i en förmögen rokokointeriör. En man klädd i ett förkläde, sannolikt en betjänt, står redo att hälla upp mer av den heta modedrycken. Kvinnorna håller skedar i händerna i beredskap för att låta två små barn smaka på drycken. Rokokointeriörens föremål, färger och material påminner alla om den bekväma och eleganta livsstilen hemma hos de franska eliterna.²¹ Den här typens genremålningar, som ofta spreds som gravyrer, hade sannolikt stor betydelse för ändringar i seder och bordsskick. Nya maträtter, drycker och föremål förutsatte kunskap om hur man hanterade porslinsköpp och silverkanna eller tillredde och intog mat och dryck. När tidigare lyxvaror som kaffe och choklad blev åtkomliga för allt bredare sociala skikt, var det genom luxuösa föremål och förfinade seder som eliterna försökte skilja sig från andra grupper. Givetvis fanns det stora skillnader även bland ståndspersonerna: bordsskicket hos aristokratin eller storborgarna i Stockholm eller Göteborg var inte detsamma som hos den obetitlade adeln på landsorten.

Kammarherren, friherre Gustaf Johan Ehrensvärd (1746–1783) noterade i sin dagbok att ingen middagsmåltid serverades vid det svenska hovet den 29 augusti 1776, utan i stället en stor *déjeuné* klockan elva, så att man kunde börja ett stort tornerspel tidigare på dagen och således undvika aftonkylan.²² När Carl Tersmeden var i Lissabon 1734, vaknade han vanligtvis klockan sex på morgonen och skrev i sin dagbok. Klockan åtta bytte han kläder och därefter serverade en svart betjänt honom choklad, kaffe och engelsk toast. I fall Tersmeden gick på besök på morgonen och ”dejeunerade” hos någon annan, gjorde han det något senare, mot halv tio på morgonen.²³ Under julhelgen 1763, hos herrskapet Tersmeden på Alberga gård i Esbo, efter flera dagars julfirande, visiter, middagar och baler, sov gästerna så länge att man fick äta middag så sent att natten hade fallit på och ljus tändes när man satte sig vid bordet vid halvfemtiden på eftermiddagen.²⁴ På 1750-talet

-
21. Alastair Laing, 'Catalogue des peintures', Alastair Laing, J. Patrice Marandel & Pierre Rosemberg (dir.), *François Boucher 1703–1770* (Paris 1986), s. 182–185; se även Colin B. Bailey, "Details that surreptitiously explain" Boucher as a genre painter', Melissa Hyde & Mark Ledbury (eds), *Rethinking Boucher* (Los Angeles 2006), s. 39.
 22. Gustaf Johan Ehrensvärd, *Dagboksanteckningar förda vid Gustaf III:s hof I*, utg. E. V. Montan (Stockholm 1877), s. 124, 129.
 23. *Tersmedens memoarer I*, s. 169, 191.
 24. *Tersmedens memoarer IV*, s. 194.

skrev den nyländske löjtnanten Carl Johan Aminoff (1733–1809) hur man, efter intensivt firande och vindrickande, sov till middagen. Han syftade här på den måltid som äts strax efter att Aminoff och hans officerskamrater hade stigit upp.²⁵

På svenska herrgårdar åt man *gouté* enligt fransk praxis på eftermiddagen, mellan middag och supé.²⁶ *Goutén* kunde även vara en festlig måltid, som serverades gårdsfolket på herrgårdar. På Skenäs gård i Södermanland ordnade grevinnan Sara Gyllenborg (1726–1824) under sommaren 1805 en överraskningsfest på sin son Johan Gabriel Oxenstiernas födelsedag. Till festligheterna hörde en *gouté*, och hela gårdsfolket var inbjudet.²⁷

Benämningarna på olika måltider varierar alltså i olika källor, olika tider, olika regioner och olika sociala grupperingar. De måltider som intogs på kvällen vid hovet eller inom societeten kallades supé. Aftonmåltid kallades på herrgårdarna något enklare måltider på kvällen, oberoende av om man åt hemma, var gäst eller hade gäster.²⁸ Ibland kunde middagen kallas *diné*. Tidpunkten för den varierade, beroende på land, från femtiden till tiotiden på kvällen. Vid hovets vardag under Gustav III serverades klockan två ”ett stort bord för hela hovet tillsammans”, och supé från klockan elva på kvällen ända till ett eller två på natten.²⁹ Det svenska hovets sena vanor liknade i hög grad den franska societetens seder.³⁰

Trots denna variation i tidpunkter och namn på måltider var livet i societeten och på herrgårdarna runtom i Europa rytmiserat efter måltiderna. Givetvis intogs de senaste måltiderna vid hoven och den höga societeten långt efter att högreståndspersonerna på herrgårdarna och i de mindre städerna hade lagt sig. Även de som mera sällan skrev om måltider, mat och ätande i sina dagböcker och brev uppfattade dagens struktur utgående från middagstiden som en tidpunkt för måltid.

25. Aminoff, *Vardagsslit och sjuårskrig*, s. 294.

26. Märta Helena Reenstierna, *Årstadagboken. Journaler från åren 1793–1839*, I 1793–1812, utg. av Sigurd Erixon, Arvid Stålhane & Sigurd Wallin (Stockholm 1946), s. 69.

27. Oxenstierna, *Journal*, s. 26.

28. Se t.ex. Oxenstierna, *Dagboks-anteckningar*, s. 2, 4–7; Anna-Maria Åström, 'Sockenboarne'. *Herrgårdskultur i Savolax 1790–1850* (Helsingfors 1993), s. 190–192.

29. Ehrensverd, *Dagboksanteckningar* I, s. 13, 16–17.

30. Lilti, *Le monde des salons*, s. 226–227.

Memoarförfattaren Sara Wacklin beskriver ett överflödigt frukostbord hos en äldre kvinna, ”gamla farmor, som hon av hela släkten kallades”. Denna gamla farmor dukade ett dignande frukostbord åt några kvinnliga släktingar, som en sommarafton oväntat hade kommit på besök från Brahestad till Uleåborg.³¹ Wacklin beskriver frukosten som en förgången praktik, som innebar att frukosten var dagens huvudmåltid. Gamla farmor hade stigit upp före gryningen för att låta slakta, baka och steka för sina gäster. Hennes frukostbord var ett gästtabud som uttryckte hennes gästfrihet och kunskap som matmor. Borgerlig bekvämlighet, gästfrihet och flitighet samt matglädje återspeglas i Wacklins skildringar av de österbottniska ståndspersonernas liv. Hennes skildring av frukosten och de olika rätterna som gamla farmor dukade fram är snudd på poetisk:

Ett fat med rykande vofflor, högt radade, stod mitt på bordet. Fyra karotter med grav, inlagd, rökt och stekt lax stodo i hörnen. En stekt gris med persilja i mun och örön låg på ett fat vid ena ändan av bordet; en späckad renstek på den andra, bredvid två sköna filbunkar av det vitaste trä. Den gula grädden låg så tjock och läckert bjudande över den lent sura mjölken, som liknade sommarhimlens ljusa skyar. Friskt öl skummade i blanka silverbägare, som svettas för kylan och för dem som behagade smaka härav.³²

På Tavastby gård i östra Nyland beskrev den trettonåriga Jacobina Charlotta Munsterhjelm (1786–1842) i sin dagbok familjens frukost i sparsammare ordalag. I november 1799 skrev hon: ”åt vi til til [sic] frukost blod korf, som smakte rett bra”. I maj 1800 skrev hon: ”til frukost fick vi slekta [sic] löjor [sannolikt siklöjor (mujkor)] som smakte rett bra”.³³ Skillnaden jämfört med Sara Wacklins beskrivning är påfallande, men egentligen handlar dessa citat om samma vana: i stället för en kopp moderiktigt kaffe, te eller choklad och en bit toast var frukosten hos österbottniska borgarfamiljer och nyländska adelsfamiljer en mättande och riklig måltid som inte avnjöts genast efter uppvaknandet, utan mot middagen. Som konstaterats varierade tidpunkten för måltiderna inom högreståndskulturen under 1700-talet så att det inte var ovanligt att äta frukost mitt på dagen och middag på kvällen.

31. Wacklin, *Hundraå minnen*, s. 98.

32. Wacklin, *Hundraå minnen*, s. 99.

33. *Jacobina Charlotta Munsterhjelm's dagböcker 1799–1801*, utg. av Bo Lönnqvist (Helsingfors & København 1970), s. 41, 58.

Supén förekom endast i de högsta societetskretsarna och vid hovet. Den intogs sent på kvällen eller efter midnatt. För övrigt var det inte särskilt vanligt att äta när man steg upp. Tillsammans med te-, kaffe- och chokladdrickandets utbredning blev det dock allt vanligare att göra som Carl Tersmeden, som på morgnarna först arbetade och sedan intog choklad eller kaffe till rostat bröd.

Måltiderna gav således dagarna struktur, fastän både tidpunkten och sammansättningen på måltiden varierade. Inte ens förmögna adelspersoner åt alltid en måltid på kvällen, utan lade sig ofta hungriga. Följaktligen var hungern en lika vardaglig upplevelse för adeln som ymniga måltider. Friherre Gustaf Mauritz Armfelts (1757–1814) dagbok under Gustav III:s resa till Italien 1783–1784 avslöjar att det var allt annat än ovanligt att Armfelt och andra adelsmän åt endast middag under dagens lopp. Att hitta god mat hörde till resornas besvärligheter. Det var lätt att finna krogar, tavernor och värdshus både i städer och på landsbygden. Under tidigmodern tid saknade en stor del av människorna möjlighet att laga mat i sina hem, varför de åt ute och således utgjorde en naturlig kundkrets för olika restauratörer eller kokerskor som serverade varm eller kall mat. Mathistorikern Beat Kümin menar att de som före det tidiga 1800-talet åt ute mestadels var enkla daglönare och arbetare, som bodde så trångt att de inte hade möjlighet att tillreda mat i sina hem. Mer välbärgade människor hade både kök och kökspersonal, minst ett par pigor, som kunde laga mat eller åtminstone delta i den dagliga matlagningen.³⁴ Men matens och lokalernas kvalitet uppfyllde inte alltid gästernas krav, och det var mycket vanligt att maten och betjäningen beskrevs i reseskildringar. Den 26 oktober 1783 reste Armfelt i kungens svit över Brennerpasset. Han noterade inte de majestätiska vyer som senare så ofta beskrevs som sublima landskap. Möjligtvis irriterade de bristfälliga praktiska arrangemangen och hungern Armfelt, som i stället för att skriva om vyer och andliga upplevelser skrev om måltider under dagen, som hade börjat redan klockan sex på morgonen: ”Baron Essen och jag hafva intet smakat annat än frugt på 36 timmar.”³⁵

34. Beat Kümin, 'Eating out in early modern Europe', Beat Kümin (ed.), *A Cultural History of Food (IV) in the Early Modern Age* (London & New York 2012), s. 87–101.

35. Armfelt, *Resan till Italien*, s. 42.

Ingredienser och råvaror

Hur och var skaffades ingredienser för måltiderna? Alla högreståndshushåll var inte så självförsörjande som tidigare forskning har låtit förstå. Anna-Maria Åström har visat hur herrgårdar i Savolax under 1700-talet blev en del av de globala konsumtionsmarknaderna. Många kolonialvaror var, om inte alldeles vardagliga, åtminstone relativt vanliga. Ris, kryddor, rödvin, torkade frukter, kaffe, te och kakao inhandlades från städer som Uleåborg, Helsingfors, Lovisa eller Åbo.³⁶ Högreståndshem i större städer eller trakter nära centrala marknadsstäder och stapelstäder kunde snabbare och lättare skaffa sig olika sorters varor, medan det redan på 1700-talet var ett faktum att även mindre och mer avlägsna herrgårdar hörde till det globala konsumtionssamhälle där eliterna dagligen njöt av mat och dryck som femtio eller hundra år tidigare hade brukats enbart av det absolut högsta skiktet i samhället.

För de ståndspersoner som bodde i städer var trädgårdar och malmgårdar utanför stadens gränser eller herrgårdar längre bort viktiga när det gällde att skaffa färska matvaror. I trädgårdar och orangerier odlades frukt och grönsaker för vardag och fest. På varje herrgård och prästgård fanns köksträdgård, fruktträd och bärbuskar, som erbjöd färska produkter. Malmgårdar, som grundades fr.o.m. 1600-talets slut utanför Stockholms tullar, och andra ställen där det fanns trädgårdar var särskilt viktiga för det förmögna borgerskap som inte alltid ägde herrgårdar med stora trädgårdsanläggningar eller odlingslägenheter. Även adelsfamiljer grundade malmgårdar ifall deras egendomar låg långt ifrån Stockholm. Särskilt Stockholms malmgårdar kan beskrivas som urbana herrgårdar: de låg nära staden och var byggda och inredda för ett bekvämt liv för det förmögna borgerskapet och adeln så att de slapp stadens buller och lukter men ändå så nära att de kunde sköta sina ekonomiska och politiska angelägenheter. Därtill var herrgårdarna och de matvaror som de producerade avgörande för hushållets livsmedelsförsörjning hos den urbana adeln. I mitten av 1700-talet kom en stor del av matvarorna till greve Carl Fredrik Pipers (1700–1770) hushåll från de Piperska lantgodsen, särskilt från Ängsö i Västmanland, men Piper hade också på Kungsholmen i Stockholm en trädgård därifrån

36. Anna-Maria Åström, 'Kolonialvaror och vardagsting i den europeiska marginalen. Konsumtionsvägar, levnadssätt och varor på en herrgård i östra Finland under slutet av 1700-talet och början av 1800-talet', *Finskt Museum* 2010–2011, s. 6–28.

det grevliga hushållet fick färska grönsaker och frukter.³⁷ Grevarna Carl von Fersen (1716–1786) och Axel von Fersen d.ä. (1719–1794) lät transportera matvaror till Stockholm från sina herrgårdar Steninge och Mälsåker, som båda ligger vid Mälaren.³⁸

Trädgårdar och orangerier producerade frukt och grönsaker till köken, men minst lika viktiga orsaker till att grunda fruktträdgårdar var estetiska ändamål, smak för exotiska frukter och ett mer allmänt intresse för växter. Dessutom måste man ha ekonomiska förutsättningar att grunda stora trädgårds- och parkanläggningar och anställa kunnig personal för att sköta dem. Odling av exotiska och svårskötta växter hörde också till adelskulturens ideal om trädgården som ett fostrande projekt. Trädgårdsskötsel var en konst i sig och en vardagssyssla som ståndspersonerna lade ned mycket arbete och tid på. På Fagervik bruksherrgård i västra Nyland lät brukspatronen Mikael Hisinger (1758–1829) bygga stora trädgårds- och parkanläggningar samt ett orangeri och växthus, där det odlades ananas, fikon, citroner, pomeranser och många prydnadsväxter.³⁹ Herrskapsdöttrar och herrskapssöner deltog i trädgårdsarbeten som ett utbildande göromål, vilket kunde ge dem fördjupade kunskaper om trädgårdar och trädgårdsskötsel och ett större intresse för odling av mat- och nyttoväxter.⁴⁰ Trädgårdsarbetet var socialt och utfördes ibland tillsammans med familjemedlemmar från olika generationer. På Tavastby gård plockade Anders Gustav Munsterhjelm (1731–1801) körsbär med sina döttrar Jacobina Charlotta och Beata Christina, som odlade en egen liten nyttoträdgård.⁴¹ Således lärde sig herrskapsbarnen tidigt att odla, skörda och delta i de praktiska arrangemangen i anslutning till måltiderna.

Även bär hörde hemma på eliternas bord och var mycket omtyckta. Att leverera smultron och lingon hörde till torparnas skyldigheter.⁴² Sommaren 1751 tjänstgjorde Carl Johan Aminoff på Hangö udd, där bönder på orten levererade fisk, smör och mjölk för officerarnas

37. Carin Bergström, *Stina Piper. Grevinna i 1700-talets Sverige* (Stockholm 2007), s. 18, 28–29.

38. Ilmakunnas, *Ett ståndsmässigt liv*, s. 156–157.

39. Irma Lounatvuori, 'Där citronerna dofta', Irma Lounatvuori (red.), *Fagervik. Trädgårdskonst i bruksmiljö* (Helsingfors 2004), s. 102–122.

40. Ilmakunnas, 'Adelns arbete', s. 176–180.

41. *Jacobina Charlotta Munsterhjelm's dagböcker*, s. 37.

42. Lönnqvist, 'Måltid och minne', s. 21.

behov medan böndernas döttrar plockade bär.⁴³ Också herrskapsbarn skickades till skogar och ängar för att plocka bär och svamp.⁴⁴ Ulrika Charlotta Armfelt (1771–1835) bär en näverriva full av smultron på ett porträtt av Nils Schillmark (1745–1804).⁴⁵ Den enkelt klädda unga flickan med bärkorg avbildar 1700-talets ideal av enkelhet och natursvärmeri, men påminner oss också om vanan att plocka bär på herrgårdar. Bärplockning var ett nöje bland andra sommarnöjen. I juli 1799 skrev Märta Helena Reenstierna (1753–1841) om en sommardag på Årsta gård, där sällskapet först trakterades med färska hjortron och smultron, därefter te och senare supé.⁴⁶ På hösten 1799 plockade Jacobina Charlotta Munsterhjelm lingon, äpplen, nötter och körsbär med sina systrar. Ibland deltog också fadern Anders Gustav Munsterhjem i bärplockning i trädgården. I augusti 1800 plockade Jacobina Charlotta smultron tillsammans med systemern Beata Christina och pigan Lisa, och herrskapet Munsterhjelm åt även jordgubbar.⁴⁷

Jakt och fiske var särskilt för adeln ett sätt att delta i anskaffandet av den mat som konsumerades i hushållet. Jakt var ett viktigt nöje inom adelskulturen. De ceremoniella kungliga jakter som hörde till hovkulturen var inte avsedda att producera vilt för de furstliga borden, utan de var kodade spektakel till vilka hörde överdådiga jaktpicknickar i naturen. Dessa förevigades sedan på målningar och gobelänger.⁴⁸ Många adelsmän njöt emellertid av mer informella jaktfärder, från vilka de kunde komma hem med byte som kunde tillredas till smakliga maträtter. För Johan Gabriel Oxenstierna var jakten i första hand ett angenämt tidsfördriv. Han jagade och fiskade gärna och kunde tillbringa dagar på sina jaktfärder, trots att han sällan hade någon större jaktlycka.⁴⁹ På Stola gård fiskade och jagade greve Clas Julius Ekeblad (1742–1808), och det finns en myckenhet av fiskeredskap i hans boupp-

43. Aminoff, *Vardagsslit och sjuårskrig*, s. 6.

44. Ilmakunnas, 'Adelns arbete', s. 167.

45. Nils Schillmark, *Smultronflickan*, 1782. Olja på duk, 92 x 70 cm. Finlands nationalgalleri, A IV 3771.

46. *Årstadagboken* I, s. 203, se även s. 174.

47. *Jacobina Charlotta Munsterhjelm's dagböcker*, s. 34, 36–37, 74.

48. Krikorian, *À la table des élites*, s. 36–42.

49. Se t.ex. Oxenstierna, *Dagboks-anteckningar*, s. 26–27, 30; Ilmakunnas, *Ett ståndsmissigt liv*, s. 164–169; i sin dagbok från åren 1766–1768 skriver Oxenstierna ofta om sina jaktfärder. Se Johan Gabriel Oxenstiernas journal 1766–1768, Tosterupsamlingen vol. 108, Riksarkivet, Stockholm (RA).

teckning från år 1796.⁵⁰ Fiske hörde till den bekväma vardagstillvaron och till herrskapsnöjena på herrgårdarna, vilket illustrerats på en interiörmålning av Lorentz Sparrgren (1763–1828). I en sängkammare på Stola sitter Ekeblad bekvämt i en fätölj och lagar ett fisknät medan hans hustru Brita Horn (1745–1791) läser.⁵¹

I 1700-talets och det tidiga 1800-talets herrgårdskultur i Sverige och Finland var både jakten och fisket en del av det sociala umgänget, samtidigt som det utgjorde ett nyttigt tidsfördriv och en produktiv syssla.⁵² Medan jakten främst var ett manligt nöje, kunde också adelskvinnor ägna sig åt att fiska eller meta. I maj 1800 metade Jacobina Charlotta Munsterhjelm med systemen Beata Christina och kusinen Ulla Rehbinder. Senare rensade de fiskarna de hade fått. På Tavastby gård deltog herrgårdsflickorna mycket konkret i anskaffningen av färsk mat: de metade och rensade siklöjorna som dagen därpå stektes och serverades till frukost. På herrgårdarna förenades fiske, metande och kräftfångst som förströelse med arbetsamhet och flitighet. Även ägarfamiljens döttrar förväntades delta i detta.⁵³

Bo Lönnqvist menar att årstider och säsongbundenhet var centrala faktorer i livet på herrgårdarna. Varje årstid hade sina fester och ritualer, och olika maträtter och drycker var knutna till olika tidpunkter på året. Årscykeln stärkte traditionernas betydelse och kontinuiteten inom familjerna. Måltid och minne kopplades ihop genom maträtter, arbetsmetoder och berättelser i en tradition där särskilt hushållerskornas roll som traditionsbärande gestalter var central.⁵⁴ Detta är synligt i ståndspersonernas sysslor som hade anknytning till anskaffningen av ingredienser för matlagningen. Till dessa sysslor hörde trädgårdsodling, jakt och fiske samt bärplockning. Årstidernas växling avgjorde till stor del vad som åts. Även inom eliterna var kosten beroende av färska råvaror. Sommar och tidig höst var den tid då möjligheterna till mångsidig och färsk mat var som störst.

50. William Karlson, *Ett svenskt herremanshem på 1700-talet. Clas Julius Ekeblads inventarium över Stola 1796* (Lund 1940), s. 38.

51. Lorentz Sparrgren, *Interiör från Stola med Claes Julius Ekeblad och hans maka Brita Horn*, 1783. Akvarellerad och laverad pennteckning, 38,5 x 33 cm. Nationalmuseum, NMB 1402; se Mikael Ahlunds artikel i denna tidskrift, akvarellen är reproducerad på sidan 408.

52. Åström, 'Sockenboarne', s. 251–256.

53. *Jacobina Charlotta Munsterhjelm's dagböcker*, s. 27, 33–34, 58.

54. Lönnqvist, 'Måltid och minne', s. 12.

I adelspalats och på herrgårdar, i förmögna borgarhus och på välbärgade prästgårdar varierade rätterna. Vardagskosten var enklare än festmåltiderna, men det framkommer i olika källor att matens kvalitet, smak och sociala funktion var central för herrskapskulturen från små herrgårdar och boställen i Savolax eller Uppland till Stockholms stora aristokratiska hushåll. Hushållerskan Anna Majas hushållsbok avslöjar vad man konsumerade hos officeren, sedermera landshövdingen, Anders de Bruce (1723–1787) och Hedvig Juliana Nordenskiöld (1734–1811) på Johannisbergs rusthåll i Tusby på 1750-talet. Herrskapet de Bruce njöt av kött, fågel och fisk, ägg, smör och ost. Öl och brännvin samt franska och portugisiska viner, te och kaffe hörde till de drycker som köptes till gården. Socker, saffran, kanel, anis, peppar, ingefära, mandel, muskotblomma, kardemumma, sirap, lagerblad, vitlök, citroner, torkade frukter, pärlgryn och risgryn införskaffades.⁵⁵ I Stockholm antecknade Amalia Arendt, hushållerska hos Carl von Fersen och Charlotta Sparre (1719–1795), i hushållsböcker vad som köptes och åts i det grevliga hushållet under 1770-talet: färsk fisk, fjäderfä och viltfågel, nötkött och fläsk, inlagd skarpsill, ärter, rödbetor, morötter och lök, persilja, kapris, nötter, muskot och pepparrot. Man införskaffade mandel, russin, socker, smör, sirap, kanel, vetemjöl och ägg. På sommaren åts färska bär och grönsaker, jordgubbar, vinbär och blåbär, sallat, spenat och sparris. Dyrbara citroner konsumerades dagligen, likaså kaffe, vin och mineralvatten. Ibland serverades det hummer eller rökt lax, pepparkakor eller sockerskorpor.⁵⁶ Listan består av mycket vardagliga matvaror. Adelsushåll i Stockholm konsumerade liknande produkter och matvaror som man gjorde på herrgårdarna i Nyland. Hushållsböckerna berättar om inköpta matvaror, drycker och kryddor. Det som odlades i köksträdgårdarna syns däremot inte i hushållsräkenskaperna.

Vem tillredde maten?

Att organisera hushållsarbetet och övervaka tjänstefolkets dagliga sysslor som t.ex. matlagning var husfruns ansvar.⁵⁷ Adliga flickor uppfost-

55. Lönnqvist, 'Måltid och minne', s. 20–21.

56. Ilmakunnas, *Ett ståndsmässigt liv*, s. 157–158.

57. Jfr Karen Harvey, *The Little Republic: Masculinity and Domestic Authority in Eighteenth-Century Britain* (Oxford 2012), s. 28–29, 106, 126–127; Sara Pennell, 'Family and Domesticity. Cooking, Eating, and Making Homes', Beat Kümin (ed.), *A Cultural History of Food (IV) in the Early Modern Age* (London and New York 2012), s. 123–142.

rades ända från barnsben till att behärska hushållssysslor och till att kunna leda ett hushåll.⁵⁸ På mindre herrgårdar deltog adelsfruarna och dottrarna i vanliga och enkla göromål eller i sådan matlagning och bakning där husmoderns kunskap och övervakning var nödvändig. Jacobina Charlotta Munsterhjelm deltog i bakandet av bakelser och knäckebröd tillsammans med sin mor, som i sin tur övervakade hela arbetet.⁵⁹ I stora aristokratiska hushåll ansvarade däremot hushållerskor för att hushållsarbetet löpte smidigt. Även om tjänstefolket ansvarade för den praktiska matlagningen var det viktigt att husfrun själv hade kunskap om matlagning. Hon övervakade tjänstefolket och hade helhetsansvaret för måltiderna. Kunskap om hushållsarbete gav henne auktoritet över tjänarstaben.⁶⁰ Därtill var många ingredienser och matvaror, såsom t.ex. kryddor, dyra och försvarades bakom lås.

Helhetsansvaret för hushållningen låg på husfrun, men i stora högdadliga hushåll var en manlig kock chef för köksstaben. Därtill kom i vissa fall hovmästaren, hushållerskan och kökspigorna. Det är möjligt att även andra tjänare, såsom jungfrur och huspigor, hjälpte till vid behov. För mer ingående kunskap om betjänarnas arbetsfördelning och konkreta uppgifter i anslutning till matlagningen i högre ståndsfamiljer krävs det mer forskning kring kockar och kokerskor samt andra tjänare. Inom aristokratin var en manlig kock i stället för kokerska en statussymbol som man ville satsa på. En skicklig kock (eller kokerska) ökade avsevärt den vardagliga bekvämligheten inom adelshushållet. Eliterna ville göra det dagliga livet till en njutning samtidigt som de ville visa upp sin raffinerade smak. Här spelade mat, dryck och måltidsupplevelser en viktig roll. Det var således av störst vikt att anställa kunnig och pålitlig kökspersonal, som visste hur man skulle behandla olika råvaror och hur man tillredde smakfulla och moderiktiga rätter.

I augusti 1741 skrev den svenska ambassadören, greve Carl Gustaf Tessin (1695–1770) från Paris till sin hustru, grevinnan Ulla Sparre (1711–1768) i Sverige, att han försökte hitta en kock. Eftersom det var sommar var detta en utmaning p.g.a. att adelsfamiljerna hade rest till sina slott på landsbygden och behövde kockar där. De som stannade

58. Ilmakunnas, *Ett ståndsmässigt liv*, s. 66; Amanda Vickery, *Gentleman's Daughter: Women's Lives in Georgian England* (New Haven 1998), s. 127–130.

59. Jacobina Charlotta Munsterhjelm's *dagböcker*, s. 41, 62, 67, 77, 79, 80, 85.

60. Ilmakunnas, *Ett ståndsmässigt liv*, s. 306; jfr Vickery, *Gentleman's Daughter*, s. 153–158.

i Paris fick klara sig utan.⁶¹ I slutet av september 1741 kunde Tessin berätta att han hade hittat en kock som skulle resa till Sverige för att börja arbeta hos paret Tessin. Kocken hade tidigare arbetat i Madrid hos ambassadören greve de La Marck, Frankrikes tidigare ambassadör i Stockholm 1717–1719.⁶² Att kocken hade arbetat i ett förnämt aristokratiskt hus var en viktig merit. Det var också viktigt att kocken var nykter och hade kunskap i matlagning. När greve Axel von Fersen d.ä. skickade sin kock Eric Lindgren till Paris i början av 1770-talet för att lära sig kokkonstens finesser hos det svenska sändebudet greve Gustav Philip Creutz (1731–1785), skrev Creutz till Fersen att Lindgren varken drack eller kurtiserade flickor. Lindgren stannade hos Creutz i nästan två år och lärde sig fransk gastronomi under Creutz hovmästare. Samtidigt övervakade Creutz också utbildningen av en annan kock, som i Sverige arbetade hos riksrådet Erik Sparre af Söfdeborg.⁶³

När de kockar som utbildats i Paris återvände till Sverige bidrog deras kunskaper till att arbetsgivarens sociala och kulturella kapital ökade. Det var flera högadliga kosmopolitiska adelsmän som antingen anställde en fransk kock eller lät utbilda sina svenska kockar i Paris. Därtill fördes dessa utbildade kockars kunskaper vidare genom att kockarna lånades ut till släktingar och vänner när dessa i sin tur ville imponera på sina matgäster. Under 1740-talet lånade Carl Tersmeden ut sin betjänt Le Clou, som var en skicklig kock, åt sina släktingar när de behövde traktera sina matgäster med raffinerade maträtter.⁶⁴

Umgängeslivet och måltiderna

Måltider kan betraktas som kulturella praktiker genom vilka kontakter, relationer och nätverk skapades och förnyades och genom vilka sinnesintrycken påverkade upplevelserna. Sällskapslivet vid de europeiska hoven, i städerna och på herrgårdarna präglades starkt av nya maträtter, måltider och föremål förknippade med tillredning och servering av mat. I det sociala livet var måltiderna ett sätt att visa upp en persons

61. *Tableaux de Paris et la cour de France 1739–1742. Lettres inédites de Carl Gustaf, comte de Tessin*, éd. par Gunnar von Proschwitz (Göteborg & Paris 1983), s. 192.

62. *Tableaux de Paris*, s. 215; Charlotta Sparre till Carl Gustaf Tessin 30.4.1742, Autograf-samlingen vol. 196, Eriksbergsarkivet, RA.

63. Gustav Philip Creutz till Axel von Fersen d.ä. 8.9.1771, 14.10.1771, Axel von Fersen d.ä.:s arkiv vol. 7, Stafundsarkivet, RA.

64. *Tersmedens memoarer* III, s. 21–22, 36–39, 51, 67.

eller en socialgrupps kulturella kapital genom den mat och dryck som serverades, de dukade borden, matsalen, musiken och annan underhållning under måltiden, och genom gäster som njöt, upplevde och betraktade allt detta.

På herrgårdar och prästgårdar trakterade man inte enbart de gäster som var bjudna till bords, utan också resande som stannade för ett par dagar eller en längre tid. Detta umgänge kunde ståndspersonerna inte välja bort, utan det ingick i idealet om gästfrihet. Det var inte ovanligt att man fick täta besök eller att besökande släktingar stannade i flera veckor.⁶⁵ Ett exempel är Johan Gabriel Oxenstierna och hans son Gösta som besökte Oxenstiernas mor och kusin på Skenäs 1805 och stannade flera veckor. Oxenstierna beskriver också livligt hur modern Sara Gyllenborg klarade av oväntade middagsgäster: en sådan anlände t.ex. när familjen var redo att sätta sig till bords tillsammans med en annan oväntad gäst från en närliggande herrgård. Efter middagen menade ändå Sara Gyllenborg att det blivit en mycket angenäm måltid med två oväntade men trevliga gäster och att hon lyckligtvis haft tio stolar och tio likadana skedar. Därtill var steken som serverades till middag synnerligen lyckad, vilket ökade den gamla grevinnans belåtenhet.⁶⁶ Det var tydligen ingen självklarhet ens på herrgårdarna att man hade hur många stolar som helst eller likadana bestick för större sällskap. Måltidernas förmåga att skapa gemenskap och gott humör bland matgästerna, tillsammans med lyckade maträtter, lindrade värdinnans irritation gentemot oväntade gäster, som skulle placeras vid bordet enligt rang. Negativa och positiva aspekter förenades slutligen till en angenäm måltidsupplevelse.

För Johan Gabriel Oxenstierna var måltiderna viktiga umgängesstunder med släktingarna. Han beskrev sina dagliga göromål och måltider på Skenäs på följande sätt: ”Jag har den regimen att jag äter smörgås hos min Mor kl. ½1 och sedan jag ätit middag hos Albertine, går jag opp till Mama att dricka Caffé kl 3, då hon är opstigen från sin middagssömn, ty Jan Henning dricker ej Caffé. Om afton kl ½9 dricker jag malört hos min Mor, ock går därifrån ner till Soupen.” Oxenstierna tillbringade mycket tid med sin 79 år gamla mor, hos vilken han både åt lätt mellanmål, drack kaffe och intog läkemedel

65. Åström, 'Sockenboarne', s. 190–192.

66. Oxenstierna, *Journal*, s. 79.

på kvällen. Middag åt han med sin kusin Jan Henning Gyllenborgs (1756–1830) hustru Albertine. Supén var av allt att döma en gemensam måltid för alla familjemedlemmar utom Sara Gyllenborg, som stannade på sitt rum.⁶⁷

Måltiderna och deras sociala dimensioner begränsade sig naturligtvis inte till hemmen och herrgårdarna. Redan fr.o.m. 1600-talet blev kaffehusen viktiga politiska rum och platser för urban umgängeskultur.⁶⁸ Kaffe- och tedrickande som en del av högreståndsumgänge framträder i det ovannämnda citatet ur Oxenstiernas dagbok, men det är viktigt att se även måltidernas sociala och offentliga eller halvoffentliga dimensioner. I Sverige skapades det under 1700-talet nya umgängesformer i europeisk anda, nämligen olika sällskap, som gynnade vittra ämnen, musik och litteratur. I deras verksamhet hade maten sin givna plats. Lantbruksteoretikern Johan Fischerström (1735–1796), en av det lärda sällskapet *Utile Dulcis* stiftande medlemmar, beskrev i sin dagbok 1773 att i sällskapets sammanträde ingick *diné*, konsert och oration av skalden Olof Bergklint.⁶⁹ *Utile Dulci* fokuserade särskilt på musik och vitterhet. Sällskapets medlemmar intog även måltider tillsammans, och intellektuellt umgänge var en viktig del av dessa måltider.

Måltidernas sociala funktion kommer särdeles väl fram när man läser dagböcker och brev av svenska resenärer under 1700-talet. Särskilt de högreståndspersoner som reste i Europa för att bekanta sig med olika ländernas seder och bruk samt konst, arkitektur och socialt liv hade möjlighet att delta i måltidernas sociabilitet under resan. I synnerhet adelsynglingar på *grand tour* fick chansen att delta i den europeiska kosmopolitiska adelns sociala liv där måltider intog en viktig plats. I sin studie av franska salonger och sociabilitet i 1700-talets Paris betonar Antoine Lilti hur vittra diskussioner förenades med andra

67. Oxenstierna, *Journal*, s. 41.

68. Brian Cowan, *The Social Life of Coffee: The Emergence of the British Coffeehouse* (New Haven 2005); Markman Ellis, *The Coffee House: A Cultural History* (London 2005); Leona Rittner & W. Scott Haine & Jeffrey H. Jackson (eds), *The Thinking Space: The café as a Cultural Institution in Paris, Italy and Vienna* (Farnham 2013); Leif Runefelt, *Att hasta mot undergången. Anspråk, flyktighet, förställning i debatten om konsumtion i Sverige 1730–1830* (Lund 2015), s. 218–227; Karin Sennefelt, *Politikens hjärta. Medborgarskap, manlighet och plats i frihetstidens Stockholm* (Stockholm s.a. [2011]), s. 170–176.

69. *En gustaviansk dagbok. Johan Fischerströms anteckningar för året 1773*, utg. av Gustaf Näsström (Stockholm 1951), s. 35.

aktiviteter: måltider, konserter, teaterföreställningar, spel och magnetiska experiment.⁷⁰

För resenärer och dagboksskribenter var det viktigare hos vem man dinerade och superade än vad som serverades. Under sin *grand tour* 1771–1774 antecknade Axel von Fersen d.y. (1755–1810) nästan dagligen hos vem han dinerade eller superade, men sällan eller aldrig vad som serverades eller vid vilken tidpunkt. Sent på hösten 1773 kom Fersen till Paris, där Sveriges ambassadör greve Creutz introducerade honom i den parisiska societeten. Då skrev Fersen små notiser om sina dagliga sysselsättningar. Dessa notiser bestod nästan enbart av anteckningar om dinéer, supéer, visiter samt teater och operabesök. I december 1773 skrev han: ”M:[öndag] 15 Diné hos mig[,] med Ramel och De Geer på franska komedin. Supé hos Creutz. [...] Ons: 22 dec 1773 Supé hos venetianska ambassadrisen, diné hos Creutz, stannade hos honom. [...] S:[öndag] 26 dinerade med Creutz hos Orphanis, i Palais Royal, hos mig. M:[öndag] 27 dinerade [hos] Creutz[,] kl. 4 bal i Versailles, superade hos mig.”⁷¹ Fersens korta anteckningar fokuserar helt och hållet på det sociala livet och hur han under Creutz ledning och tillsammans med andra svenska unga adelsmän navigerade i Paris sociala liv och vid det franska hovet i Versailles. Trots att källorna talar om dinéerna och supéerna, åt man nödvändigtvis inte i de parisiska salongerna, menar Antoine Lilti. Det var inte ovanligt att endast en del av gästerna satte sig vid bordet, medan de andra konverserade sinsemellan eller med matgäster.⁷² När Fersen skrev att han dinerade eller superade hos sig syftade han förmodligen på måltider i hemmet. När han skrev att han dinerade eller superade hos den parisiska societeten så beskrev han närmast umgänge och sociabilitet, eftersom det är osannolikt att han satt till bords hos diplomatkåren och aristokratin.

Gustaf Mauritz Armfelt beskriver en liknande dygnsrytm i sin rese-dagbok från Italien 1783–1784, trots att hans dagar var mindre reglerade än Fersens i Paris. Den 27 november 1783 skrev Armfelt i Florens

70. Lilti, *Le monde des salons*, s. 225–272.

71. Dagböcker. Hans Axel von Fersens samling vol. 4, Stafsundsarkivet, RA. ”M: 15 Diné ches moi avec Ramel et De Geer aux François. Soupé ches Creuts. [...] Mer: 22 Dec 1773 Soupé ches l’amdassadrice de Venice, diné ches Creuts resté avec lui. [...] D: 26 Dine Creuts chés Orphanis, au Palais Royal, ches moi. L: 27 dine Creuts a 4 h: à Versailles bal, soupe moi.”

72. Lilti, *Le monde des salons*, s. 226.

hur han arbetade hela kvällen i stället för att äta.⁷³ Han stannade på sitt rum och skrev troligen brev och dagbok. Armfelt var inte bjuden till supén hos Florens högadel tillsammans med Gustav III:s följe. Han superade inte heller hemma, men detta betyder inte att han skulle ha lagt sig hungrig. För Armfelt, precis som för Fersen, var det viktigare att i dagboksanteckningarna notera hos vem han åt än vilka maträtter eller drycker som serverades. Både Armfelt och Fersen var relativt unga, och sannolikt ansåg de att resans bildande funktion kristalliserades i det sociala livets olika umgängesformer.

Ogifta unga män var emellertid inte de enda som insåg vikten av att anteckna med vem man ätit. När greve Clas Ekeblad d.y. (1708–1771) var i Paris som svensk envoyé 1742–1744, antecknade han noggrant i sin journal var och hos vem han ätit middag. För hans ämbete var det nödvändigt att liera sig med politiskt inflytelserika franska aristokrater, utländska ambassadörer och finansmän.⁷⁴ Möjligen var maten mindre viktig i Ekeblads ögon, och behövde inte noteras i journalen. Att han inte skrev om maten betyder naturligtvis inte att den saknade betydelse för honom, utan snarare att den inte hörde till de saker som man brukade notera i skriftlig form. Ekeblads journal liknar en tabell eller en lista av anteckningar, möjligtvis avsedda som senare stöd för minnet. Värden och sällskapet var viktigare än maten, vilket kan vara orsaken till att han inte skrev om den senare. Det var överhuvudtaget ovanligt att man beskrev maten i brev eller dagböcker, vilket gör att man vet så lite om maten hos den höga societeten.⁷⁵ Troligen höll den franska aristokratin och diplomatkåren hög kvalitet på sina kök, och det var ingenting märkvärdigt med det.

Av måltidernas sociala rum var matsalen det viktigaste. Matsalen i adelspalats och på herrgårdar från första hälften av 1700-talet var ett rum som var minst lika viktigt för måltidsupplevelsen som maten och drycken. Materiell kultur som en del av måltidsupplevelserna manifesterades och ställdes ut i matsalar, där konstfullt tillredda maträtter serverades på praktfullt dukade bord. Smakfullt dekorerade matsalar var en scen där målningar, eleganta silverserviser och porslin samt

73. Armfelt, *Resan till Italien*, s. 66.

74. Clas Ekeblad d.y.:s dagbok, Ekebladskasamlingen vol. 17, RA; Wolff, *Vänskap och makt*, s. 195.

75. Jfr Lilti, *Le monde des salons*, s. 227.

vita dukar och strålande ljus skapade en miljö där det materiella och det visuella blev del av smakupplevelsen.⁷⁶ Givetvis var matsalen endast ett rum bland andra utrymmen för måltider, trots sin obestridliga betydelse för adelns umgängesformer och bostadskultur. Förmak och salonger var rum för te- eller kaffedrickande. Särskilda tebord och diverse föremål för te- och kaffedrickande tillverkades för att bemöta konsumenternas behov av föremål som under 1700-talet blev oundgängliga delar av umgängeslivet.

Matsalen inreddes bekvämt för att maximera njutningarna för alla sinnen. Matsalens storlek, storleken på matbordet och antalet stolar samt antalet porslinstallrikar, glas och serveringsskålar begränsade antalet matgäster och formade således sällskapslivet. Jean-Michel Moreaus (1741–1814) *Le Souper fin* avbildar matsalens intima, sensuella och ibland erotiska dimension i mondäne kretsar.⁷⁷ Små, lätt rörliga serveringsbord möjliggjorde måltider utan betjänter. Matgästerna tog för sig, stora servetter skyddade deras klädsel, och umgänget var minst lika viktigt som maten. Kvinnan till vänster håller upp vin åt mannen bredvid henne, medan mannen till höger försöker gripa tag i brevet som hålls upp av hans bordsdam. Brevet, matsalens dekorationer, matgästernas poser och rosorna på golvet antyder att bordets njutningar kunde leda till andra sensoriska njutningar. Denna värld var förmodligen någonting som man på svenska herrgårdar läste om i romaner och teaterpjäser oftare än man upplevde den själv.

Ofta kopplades dock mat, musik och kärleksäventyr samman som i Carl Johan Aminoffs memoarer. Aminoff skildrar sina egna och andra officerares kärleksäventyr under 1750- och 1760-talet. Picknickar och små supéer i lummiga skogar och trädgårdar var ett nöje som förenade mat, dryck och erotisk spänning.⁷⁸ Möjligheten till mindre formella umgängesformer i naturen, trädgårdar och parker erbjöd många tillfällen att förena olika njutningar. Erotiska eskapader och *libertinage* hittade en uttrycksform i måltider, som kan ses som förspel för mer kropp-

76. Ilmakunnas, *Ett ståndsmässigt liv*, s. 159–160, 270, 292; jfr Figeac, *La douceuse des Lumières*, s. 158 och Christopher Christie, *The British Country House in the Eighteenth Century* (Manchester 2000), s. 249–257.

77. Isidore Stanislas Helman, efter Jean-Michel Moreau, *Le Souper fin*, 1781. Kopparstick, 39,6 x 30,7 cm. Nationalmuseum, NMG 589/1897.

78. T.ex. Aminoff, *Vardagslit och sjuårskrig*, s. 159.

Jean-Michel Moreau, *Le Souper fin*, 1781. Kopperstick. Foto Erik Cornelius, Nationalmuseum, Stockholm. CC BY-SA.

liga njutningar.⁷⁹ Matvaror med stark doft och insinuerande utseende som t.ex. ostron eller mogen frukt förstärkte den erotiska laddningen.

Måltiderna öppnade sig även mot naturen, trädgårdarna och parkerna som blev nya rum för måltidsupplevelser och socialt liv. Trädgården och parken var viktiga scener för umgänge under 1700-talet, och där förenades även produktion och konsumtion av mat och dryck. I trädgårdar och orangerier odlades matväxter, men de var också platser för måltider och annat umgänge. Små paviljonger och lusthus gav skydd mot köld, vind eller sol under måltider eller te- och kaffedrickande. De gjorde det också möjligt att förena olika njutningar och upplevelser. Måltider, konversation och promenader i trädgårdar eller parker smalt samman till en helhetsupplevelse. Måltider utomhus krävde ofta färre betjänter och etiketten var mindre strikt, vilket ledde till mindre ceremoniel och friare umgänge.⁸⁰

Musik var en väsentlig del av elitens umgängesliv.⁸¹ Således var musiken en del av måltidsupplevelserna både i form av musiker som spelade under måltiderna och i form av amatörer som själva spelade och sjöng efter måltiderna. Hovkompositörer tonsatte stora mängder taffelmusik som spelades vid europeiska hov, hos furstehus och i adelspalats. Carl Johan Aminoff, som spelade flöjt, beskrev i sina memoarer hur stads- musikanter inhyrts för att spela under supén hos tyska patriciersläkter och hur herrskapet själv musicerade och umgicks efter måltiden.⁸²

Måltider som manifestationer av makt

Måltiderna har alltid varit ett maktmedel. Man har både uttryckt makt genom måltider och försökt uppnå den via mat och dryck. Måltiderna för vidare och synliggör även kulturellt kapital och adelskulturens traditioner genom olika måltidsupplevelser, oberoende om dessa sammanhänger med matvarorna, sättet att tillreda dem, dukningen, matgästerna eller särskilda tillfällen till vilka måltiderna var knutna. Publikspisning utfördes inför åskådare, oftast en begränsad krets av utvalda

79. Michel Delon, *Le savoir-vivre libertin* (Paris 2000), s. 165–179.

80. Kate Felus, 'Eating *al fresco*. The use of garden buildings for dining in the eighteenth-century English pleasure ground', Maureen Carroll, D.M. Hadley & Hugh Willmott (eds), *Consuming Passions: Dining from Antiquity to the Eighteenth Century* (Stroud 2005), s. 163–181.

81. Se Charlotta Wolffs artikel i denna tidskrift.

82. Aminoff, *Vardagsslit och sjuårskrig*, s. 90–91; om taffelmusik på bröllop, se *Årstadagboken* I, s. 221.

personer. Därtill nådde maktmåltiderna en större publik via rapporter i pressen och i brev samt i visuella medier som målningar, gravyrer och karikatyrer. Bildbevis har varit särskilt viktiga för monarker som har skapat och stärkt sin makt genom visuella och textuella beskrivningar av seger- och kröningsbanketter samt andra ceremoniella måltider. Vid hoven har måltidernas maktdimension således varit en del av regenternas maktutövning.

Gravyrernas betydelse för populariseringen av den visuella och pedagogiska aspekten av måltiderna var särdeles viktig. I 1600-talets Frankrike producerades och distribuerades högklassiga gravyrer som hyllade Ludvig XIV, kungamakten och Frankrike som den absoluta mittpunkten för förfinad kultur. Gravyrerna och målningarna beundrades av samtida och senare konstälskare och amatörer, deras ämnen iaktogs och diskuterades, vilket spred uppfattningen om den franska gastronomins betydelse för kungamakten men även om de ceremoniella måltidernas bärkraft för makthavarna överallt.⁸³

Vid det svenska hovet följde man i stort sett det franska hovets ceremoniella praktiker med publika spisningar, levées och andra ritualer. Gustav III använde mycket medvetet och skickligt hovets ceremonier och ritualer som maktelement.⁸⁴ I januari 1773 skrev Johan Fischerström i sin dagbok: ”Konungen brukar nu på Couren hafva et papper i handen där han publikement annoterar dem hvilka han vill skola äta om aftonen med honom. En ny facon, som generar många.”⁸⁵

Kammarherren friherre Gustaf Johan Ehrensvärd antydde att kungen var ointresserad av gastronomiska njutningar i sig, vilket också hindrade hovfolket från att njuta av måltidsupplevelser. Ehrensvärd beskrev hur riksmarskalk greve Hans Henrik Liewen i maj 1776 lät hovets nya franska kock tillreda en provmåltid och visa sina talanger för kungen, drottningen, hertiginnan av Södermanland och annat hovfolk. Kocken tillredde läckra måltider, men Ehrensvärd misstänkte att

83. Rémi Mathis, Vanessa Selbach, Louis Marchesano & Peter Fuhring (dir.), *Images du Grand Siècle. L'estampe française au temps de Louis XIV (1660–1715)* (Paris 2015); se även Alina Cantau, Frédéric Manfrin & Dominique Wibault, *Palais Royal. À la table des rois* (Paris 2015), s. 14–21, 55–64, 201–206.

84. Om Gustav III:s sätt att använda makt genom ceremonier och ceremoniel se, t.ex. Mikael Alm, *Kungsord i elfte timmen. Språk & självbild i det gustavianska enväldets legitimitetskamp 1772–1809* (Stockholm 2002) och Henrika Tandefelt, *Konsten att härska. Gustaf III inför sina undersåtar* (Helsingfors 2008).

85. Fischerström, *En gustaviansk dagbok*, s. 35.

Pehr Hilleström d.ä., Publik taffel på Stockholms slott Nyårsdagen 1779, 1779. Olja på duk. Nationalmuseum, Stockholm. CC BY-SA.

kocken inte skulle kunna hålla samma höga nivå vid det svenska hovet, där det sällan gavs stora måltider samtidigt som det rådde en sträng sparsamhet i fråga om maträtter och måltider.⁸⁶ Ehrensvärd berättar inget mer om den franske kocken, men han beskriver i sin dagbok hur Gustav III sköt upp supéer för att få mer tid för olika divertissemang vid hovet. Bland hovfolket väckte detta missnöje och bekymmer om etiketten, eftersom man var tvungen att vänta på kungen utan att veta när han skulle komma tillbaka från tornerspel och utan att veta när man skulle få äta.⁸⁷ I samtida skildringar av måltider vid det gustavianiska hovet framträder tydligt två omständigheter: å ena sidan använde Gustav III medvetet mat och måltider som maktmedel, å andra sidan var han själv inte särskilt intresserad av gastronomi och behövde inte äta lika ofta som sitt hovfolk.

Pehr Hilleströms (1732–1816) målning *Publik taffel på Stockholms slott Nyårsdagen 1779* illustrerar och förstärker maktdimensionen hos

86. Ehrensvärd, *Dagboksanteckningar* I, s. 9.

87. Ehrensvärd, *Dagboksanteckningar* I, s. 124, 129, 172.

de offentliga måltiderna vid det svenska hovet.⁸⁸ Den kungliga familjen sitter vid bordet, omgiven av hovfolk och utländska diplomater. Endast de mest förnåma hovdamerna har rätt att sitta medan alla andra står. Hovmän, statsfruar och pager bär svenska dräkten, som också kan tolkas som ett tecken på kungens maktutövning över hovet och aristokratin.⁸⁹ Hilleström skildrade hovfolket och diplomaterna som åskådare vid maktens iscensättning genom ceremoniella måltider och luxuösa föremål som bordssilver, vita damastdukar och kristallkronor. Här är gester, föremål och maträtter symboliska tecken på monarkens makt, smak och elegans, vilka alla syftar till att stärka monarkin. Henrika Tandefelt har kallat Gustav III:s sätt att konstruera sin härskarroll genom ceremoniella scener, teater och krigiska dåd för maktens teatralitet.⁹⁰

Att bli placerad vid ett förnämt bord under hovets måltider var ett tecken – och tolkades också som ett sådant av de samtida – på kunglig gunst. På Hilleströms målning är den som Gustav III talar med en diplomat, vilket betonar de diplomatiska förbindelsernas betydelse och Sveriges vilja att agera inom den europeiska maktpolitiken. Ändå var utländska ministrar och sändebud missnöjda i juli 1779, när de efter kunglig spisning bjöds till bords med hovmästarinnan Sparre och statsfrun von Höpken. Alla sändebud ansåg inte att bordsplaceringen var tillräckligt fin. Särskilt det spanska sändebudet var missnöjt med hur han placerats.⁹¹ Etikett, rang och gunst var evighetsfrågor vid hoven, och monarkerna använde dem som maktmedel. Gustav III och Sofia Magdalena superade ibland hos hovdamer och statsfruar på deras våningar på Kungliga slottet i Stockholm. Kungens närvaro var ett ynnestbevis gentemot den statsfru som fick äran att bjuda in kungaparet och en liten utvald krets för en måltid i sina egna rum.⁹²

88. Pehr Hilleström d.ä., *Publik taffel på Stockholms slott Nyårsdagen 1779, 1779*. Olja på duk, 74 x 117,5 cm. Nationalmuseum, NMDrh 499; se även *Överkammarherrens journal 1778–1826. Ett gustavianskt tidsdokument*, utg. genom Mikael Alm & Bo Vahlne (Stockholm 2010), s. 107–109.

89. Om den svenska nationella dräkten som en del av Gustav III:s politik se Lena Rangström, *Kläder för tid och evighet. Gustaf III sedd genom sina dräkter* (Stockholm 1997), s. 165–177.

90. Tandefelt, *Konsten att härska*, s. 25–26.

91. Ehrensvärd, *Dagboksanteckningar* I, s. 234.

92. Ilmakunnas, *Ett ståndsmässigt liv*, s. 120.

Naturligtvis var monarkerna inte de enda som strävade efter att göra intryck på sina undersåtar eller medmänniskor genom matvaror och måltider. På sommaren 1785 besökte Gustav III Karlskrona, och Tersmeden berättar hur kungens visit förbereddes vad gällde mat och måltider:

Med honom [Gustav III] följde köket och hofmästaren Gruell, som under denna resa entreprenerat konungens bord, till hvars underhållande landshövningen anskaffat en myckenhet nödvändigheter. Jag hade redan 3 dagar samlat 1,200 utvalda sparris, dem jag uti en låda med jord så förvarat, att de minst 8 dagar kunde hålla sig. Jag lämnade lådan ombord, under majoren Freses disposition, att därmed surprinera konungen, som jag visste satte mycket värde på sparris, på det Gruell ej skulle draga heder däraf.⁹³

Tersmeden ville göra ett gott intryck på kungen. Han hade under flera dagar skördat förstklassig sparris i sin trädgård och förvarat den noga. Tersmeden var likaså mycket mån om att kungen skulle veta från vem den utvalda, delikata och friska sparrisen kom. Gåvan skulle hedra Tersmeden och framställa honom i en fördelaktig dager. Han ville inte att kungens hovmästare skulle prisas oförtjänt för sparrisen.

En liknande strävan hade Märta Helena Reenstierna våren 1797 när hon trakterade officerare med avsikt att lättare uppnå en officersbefattning för sin son Hans Abraham von Schnell.⁹⁴ Genom måltid, mat och dryck samt angenämt umgänge försökte hon påverka sonens karriärmöjligheter. Måltiderna som maktmedel fungerade således på flera plan och kunde vara lika betydelsefulla för monarker som strävade efter att konsolidera sin makt som för mödrar som strävade efter gynnsamma karriärer för sina barn.

Också de måltider som anordnades i samband med ceremonier eller mindre tillställningar förknippade med livets gång bör betraktas som manifestationer, men också som traditioner som förde vidare adelns kulturella koder och livsstil. Till dessa hör måltider och maträtter i anslutning till födelse, bröllop, död och begravning.⁹⁵ Metta Magdalena Lillie (1709–1788) skrev i sin dagbok i januari 1748 hur bröllopet mellan systemn Maria Benedikta och friherre Gustaf Erik Fleetwood krävt omfattande förberedelser och hur tre vagnslaster matvaror kommit

93. *Tersmedens memoarer* VI, s. 18.

94. *Årstadagboken* I, s. 140.

95. Jfr Åström, 'Sockenboarne', s. 213–223.

från Göteborg till herrgården Hjärtared.⁹⁶ Märta Helena Reenstierna noterade å sin sida i sin dagbok drycken och antalet maträtter på de bröllop hon var gäst på.⁹⁷ Bröllopsmåltider var till både för att njuta av maten och umgänget och för att imponera på gästerna och manifesteras brudparets gästfrihet, smak och förmögenhet.

Bröllopsmåltiderna kan betraktas som manifestationer av föreningen av två familjer och som en hyllning till brudparet och en önskan om framtida välmåga, medan begravningsmåltidernas fokus låg på den avlidnas personliga insatser och samhälleliga status samt på familjens och släktens rang. Särskilda begravningsrätter och begravningsmåltider ledsagade den avlidnas sista resa och fungerade även som en del av sorgearbetet. Samtidigt var begravningsarna viktiga offentliga representationer av den avlidnas samhälleliga position. Även om en stor del av de avlidna begravdes i stillhet var stora begravingar och ståtliga begravningsmåltider ett sätt att betona offentliga personers betydelse. I oktober 1788 begravdes prosten Ståle i Uleåborg, och Sara Wacklins beskrivning av trakteringen berättar tydligt om den saliga prostens maktposition inom den lokala gemenskapen. Syltade bär, konfekt, sockergryn, sockerbröd, citron- och pomeransstänger, brända mandlar, hyvelspån och kanderat socker, pepparnötter och struvor var dukade på ett stort runt tebord framför prostens änka och deras tre döttrar som satt i soffan och tog emot begravningsgästerna.⁹⁸

Avslutning

Måltidernas kulturhistoria och måltidsupplevelserna i 1700-talets Europa är i stort sett vardagens historia. Måltiderna skapade rytm och estetik i vardagen och tjänade som centrala tillfällen för socialisering. Inom eliterna dominerade måltidernas socialiserande karaktär måltidsupplevelserna. Umgängeslivet baserade sig i hög grad på den struktur som måltiderna gav dagarna, och ofta var själva maten och drycken underordnade umgänget under och kring måltiderna. Å andra sidan påverkade de sociala omständigheterna i hög grad matupplevelserna,

96. Metta Magdalena Lillies dagbok. *En västgötsk släktkrönika*, utg. genom Jessica Eriksson (Stockholm 2008), s. 225.

97. *Årstadagboken* I, s. 209, 221, 232.

98. Wacklin, *Hundra minnen*, s. 263–264.

som kunde förstärkas både positivt och negativt av det sällskap i vilket man intog sin måltid.

I 1700-talets Sverige och det tidiga 1800-talets Finland var frukost, middag och supé de viktigaste måltiderna både vad gäller mat som näring och måltider som sociala tillfällen och upplevelser. Uppfattningarna om de olika måltidernas tidpunkt varierade avsevärt. Frukosten kunde lika väl vara en mättande måltid, intagen mitt på dagen, eller ett lätt mål bestående av kaffe och bröd. Gästerna var oftast bjudna på middag eller supé, i fall de inte stannade längre och intog alla sina måltider hos värden. Trots måltidernas betydelse för eliternas sociala liv var det inte alls ovanligt att man hoppade över måltider av olika orsaker. Särskilt ofta hände detta under resor, när det antingen var mödosamt att bära tillräckliga mängder mat med sig eller att hitta restauratörer eller mat av tillräckligt hög kvalitet.

Tjänarstaben ansvarade för matlagningen i eliternas hushåll, där utbildade kockar eller kokerskor tillredde maträtter och hushållerskor övervakade arbetet i köket. Hushållerskorna hade stora möjligheter att påverka måltiderna och den mat som åts, eftersom anskaffning av matvaror och hushållsbokföring, ifall husfrun inte skötte den själv, hörde till deras sysslor. Bevarade hushållsböcker och kvittenser från svenska och finländska herrgårdar visar hur produkter som spreds genom de europeiska och globala konsumtionsmarknaderna hörde till eliternas bord också här. Kolonialvarorna förenades dock med konsumtion av lokala produkter och råvaror, som utgjorde basen för näringen.

I slutänden var det ändå husfrun som bar det övergripande ansvaret för hushållsarbetet och följaktligen också för måltiderna. Hon deltog även i matlagning och bakning, förutom i de aristokratiska hushållen där tjänstefolkets sysslor var mer hierarkiskt fördelade och där husfrun huvudsakligen handledde tjänstefolkets arbete. Matlagningen sköttes av kvinnor ifall det inte fanns en manlig kock bland de anställda. Att ha en manlig kock var både ett tecken på eliternas strävan efter ett bekvämt liv och en manifestation av arbetsgivarens sociala position.

Inom eliten deltog däremot både kvinnor och män i olika åldrar i anskaffningen av matvaror och i odlingen av grönsaker och frukt, särskilt på landsbygden och på herrgårdarna. Fiske och jakt samt bärplockning hörde till tidsfördriven och sociabiliteten på svenska herrgårdar, medan trädgårdsodling betraktades som en estetiskt, etiskt och moraliskt bildande syssla.

Inom eliterna var måltiderna en central umgängesform, och måltidernas betydelse för sällskapslivet var så stor att man ofta skrev mer om värdar och gäster och deras sociala position än om själva maten och drycken som serverades. Betydelsen av mat, dryck och måltider som helhetsupplevelser inom elitkultur och hovkultur var avgörande, och måltiderna var oundvikliga inom elit- och hovkulturen, oberoende av individernas personliga intresse för gastronomi. För 1700-talets kosmopolitiska europeiska aristokratkretsar blev gastronomin en del av den levnadskonst som inkluderade förmågan att konversera och musicera samt kännedom om litteratur och konst.⁹⁹ Matsalar, förmak och trädgårdar var rum för måltider som upplevelser och umgänge.

I det tidigmoderna Europa var mat och måltider också viktiga statusmarkörer. De konsoliderade makten och prestige hos den som bjöd på måltiden, men även matgästernas status spelade en betydande roll. Matgäster av hög rang ökade måltidens betydelse. För högreståndspersoner var måltidernas maktaspekt mångfacetterad. De använde mat och dryck för egna ändamål, men de var också själva objekt för maktutövning via måltider särskilt vid hoven och inom societeten. Vid hoven synliggjorde ceremoniella måltider monarkens makt, samtidigt som de var effektiva sätt att kontrollera hovaristokratin. Medan måltider vid hovet var manifestationer av kungens makt, var bröllopsmåltider eller begravningsmåltider uttryck för eliternas sociala position, nätverk och smak.

Måltidernas sociala karaktär sammanhänger med tanken om att måltiderna kunde erbjuda någonting för alla fem sinnen. Det handlade minst lika mycket om ögats och örats njutning som om smakupplevelser och hur maten kändes i munnen eller hur maten och drycken doftade. Sällskap, diskussion och musik, måltidens placering och hur den var uppdukad var centrala delar av en helhetsupplevelse som måltiden kunde utgöra inom adelskulturen i det tidigmoderna Europa.

99. Lilti, *Le monde des salons*, s. 233.

PERNILLA RASMUSSEN

Återbruk i modegarderoben, ca 1790–1830

En dag i februari 1820 noterade Märta Helena Reenstierna i sin dagbok:

Grönberg hämtade [...] min gamla, mångårigt gamla, röda Sammets Coéfure, som nu var omäändrad. Modern och grann, med vit skärm och vita band att knyta under hakan som en negligée. Den har tillförne varit min salig mors Mantille, sedan min första dotters lilla kappa, så min sons väst och nu min grannläts coéfure.¹

Vad är det egentligen som skildras här? Hur gick en mode-medveten ståndsperson till väga för att hålla en moderiktig garderob i slutet av 1700-talet och i början av 1800-talet? I forskningen beskrivs mode ofta i termer av lyx, ideal, nätverk, identitetsskapande, föränderlighet och osynliga värden.² 1700-talets modebilder och lyxdebatt har bidragit till en allmän föreställning om de högre ståndens lyxkonsumtion och vidlyftiga livsstil. För att öka kunskapen om modets villkor, bortom idealen, vill jag med hjälp av Märta Helena Reenstiernas dagbok och bevarade kläder i museisamlingar ge en inblick i hur man gjorde rent praktiskt i sin vardag. Vilka möjligheter fanns det för ståndspersoner utanför högadelns snäva krets att upprätthålla ett ståndsmässigt och moderiktigt yttre när materialknapphet och begränsade resurser inte tillät ständiga nyanskaffningar? Inom vilka ramar kunde man agera i förhållande till modets krav och lagstiftningens begränsningar? För att synliggöra detta vill jag problematisera förhållandet mellan produktion och konsumtion och lyfta fram det textila återbrukets betydelse för den moderiktiga garderoben över tid.

-
1. Märta Helena Reenstierna, *Dagbok 1793–1839*, 19.2.1820, Årstasamlingen, Nordiska museets arkiv, Stockholm.
 2. Se t.ex. Lars Fr. H. Svendsen, *Mode. En filosofisk essä* (Nora 2006); Fred Davis, *Fashion, Culture and Identity* (Chicago & London 1992); Yuniya Kawamura, *Fashion-ology: An Introduction to Fashion Studies* (Oxford 2005).

Vardagligt bruk av mode i Norden under perioden 1790–1830 har tilldragit sig begränsat intresse. Från 1790-talet har få kläder bevarats, och trots en snabb modeutveckling har tiden uppfattats som en parentesartad övergångsperiod.³ Inom den dräkthistoriska forskningen har det länge funnits en medvetenhet om det textila återbruket.⁴ Forskare med anknytning till museers textil- och dräktsamlingar har uppmärksammat återbrukets betydande omfattning i föremålsmaterialet, både i Sverige och i länder med mer utvecklad konsumtionskultur.⁵ Det föremålsbaserade perspektivet ger en ny bild av modets villkor. Likväl saknas en djupare analys av återbrukets betydelse för modets utveckling, konsumentrollen, förhållandet mellan produktion och konsumtion samt den enskildes ekonomiska och emotionella förhållande till sin garderob. Inom dräkt- och modeforskningen har intresset ökat för vardagliga praktiker i kontrast till tidigare studier av modets ideal,⁶ men den textila återbruksekonomin har sällan diskuterats på ett systematiskt sätt, där återbruket betraktats som en styrande princip eller som en del av den enskilda individens garderobsstrategi.

I en annan del av det textila fältet pågår samtidigt forskning om textiliers och kläders sociala och miljömässiga hållbarhet i nutiden.⁷ Att kombinera samtidsinriktningen med ett historiskt perspektiv är

-
3. Se t.ex. Riitta Pylkkänen, *Säätyläisnaisten pukeutuminen Suomessa 1700-luvulla* (Helsinki 1982); Ellen Andersen, *Danske Dragter. Moden 1790–1840* (København 1986); Helen Persson, *Empirens döttrar. Kultur och mode under tidigt 1800-tal* (Stockholm 2009).
 4. Se t.ex. Jane Ashelford, *The Art of Dress: Clothes and Society, 1500–1914* (London 2000); Aileen Ribeiro, *Dress in Eighteenth-Century Europe 1715–1789* (New Haven 2002); Lena Rangström, *Kläder för tid och evighet. Gustav III sedd genom sina dräkter* (Stockholm 1997).
 5. Ingrid Bergman, 'Bruk och återbruk. Återanvändning av gamla kläder i bondesamhället', *Fataburen* (1980); Ingrid Bergman, *Återbruk av textila material i det förindustriella samhället* (Stockholm 1998); Håkan Liby, *Kläderna gör upplänningen. Folkligt mode tradition och trender* (Uppsala 1997); Linda Baumgarten, *What clothes reveal: The Language of Clothing in Colonial and Federal America* (New Haven & London 2002); Naomi Tarrant, *The Development of Costume* (London 1996); Alexandra Palmer, 'Looking at fashion', Sandy Black et al. (eds), *Handbook of Fashion Studies* (London 2013); Ariane Fenneteaux, 'Sentimental economics. Recycling textiles in eighteenth-century Britain' Ariane Fenneteaux et al. (eds) *The Afterlife of Used Things: Recycling in the Long Eighteenth Century* (New York & London 2015).
 6. Se t.ex. Joanne Entwistle, *The Fashioned Body: Fashion, Dress and Modern Social Theory* (Cambridge 2000); John Styles, *The Dress of the People: Everyday Fashion in Eighteenth-Century England* (New Haven & London 2007); Anna Hedtjärn-Wester, *Män i kostym. Prinsar, konstnärer och tegelbärare vid sekelskiftet 1900* (Stockholm 2010).
 7. Se t.ex. Kate Fletcher, *Sustainable Fashion and Textiles: Design Journeys* (London 2008).

ett givande förhållningssätt som kan ge inspiration och perspektiv till dagens brännande hållbarhetsfrågor.⁸

Ytterligare en ingång, med utgångspunkt i ekonomiska frågor, har de som studerar livsstil, konsumtionsmönster, vardagliga praktiker och relationen mellan människa och ting, inte minst för kvinnor under 1700-talet. Mode och kläder har en given plats bredvid andra varuslag och diskuteras i relation till den lyxkonsumtion som har lyfts fram som typisk för tidens adelskultur, men också som en del av vardagens föremål samt växande varuutbud och köpkraft i bredare befolkningslager.⁹ 1700-talets ekonomiska politik och debatt om lyxens inverkan på nationalekonomin i Sverige genom kläder, textil och mode har också varit föremål för forskning.¹⁰ I skärningspunkten mellan konsumtionsforskning, textil- och modehistoria, kulturhistoria och materiell kultur aktualiseras aspekter av bruk och återbruk ur både ett ekonomiskt och ett kulturellt perspektiv. Forskningsintresset för den omfattande andrahandsmarknaden för kläder och textilier i ett historiskt perspektiv har varit starkt.¹¹ Min ingång ligger dock närmare dem som använt sig av

-
8. Se t.ex. Anneli Palmköld, *Textilt återbruk: om materiellt och kulturellt slitage* (Möklinta 2013); Ingun Grimstad Klepp, *Fra eggvendte laken til festlig lapp på baken. Råd og teknikker for å økonomisere med tekstiler 1900–2000* (Lysaker 2000).
 9. Se t.ex. Johanna Ilmakunnas, *Ett ståndsmässigt liv. Familjen von Fersens livsstil på 1700-talet* (Stockholm 2012); Amanda Vickery, *The Gentleman's Daughter: Women's Lives in Georgian England* (New Haven & London 1998); Clare Haru Crowston, *Credit, Fashion, Sex: Economies of Regard in Old Regime France* (Durham & London 2013); Daniel Roche, *The Culture of Clothing: Dress and Fashion in the Ancien Regime* (Cambridge 1996); Marie Ulväng, *Klädeekonomi och klädkultur. Böndernas kläder i Härjedalen under 1800-talet* (Stockholm 2012).
 10. På senare år bl.a. hos Leif Runefelt, *Att hasta mot undergången: anspråk, flyktighet, förställning i debatten om konsumtion i Sverige 1730–1830* (Lund 2015); Eva I. Andersson, 'Foreign Seductions: Sumptuary Laws, Consumption and National Identity in Early Modern Sweden', Tove Engelhart Mathiassen et al. (eds), *Fashionable Encounters: Perspectives and Trends in Textile and Dress in the Early Modern World* (Oxford 2014); Marjatta Rahikainen & Kirsi Vainio-Korhonen, 'Manlig och kvinnlig lyx. Överflödsförordningar och modeartiklar', Paula von Wachenfeldt & Klas Nyberg (red.), *Det svenska begäret. Sekler av lyxkonsumtion* (Stockholm 2015).
 11. Se t.ex. Madeleine Ginsburg, 'Rags to riches: The second-hand clothes trade 1700–1978', *Costume* 14 (1980); Beverly Lemire, *Dress, Culture and Commerce: The English Clothing Trade before Factory* (Basingstoke 1997); Alexandra Palmer & Hazel Clark (eds), *Old Clothes, New Looks: Second Hand Fashion* (Oxford 2005); Kristina Lilja et al., 'Auktionshandel i stad och på landsbygd. Varucirkulation i Enköping med omnejd under 1700- och 1800-talen', Christer Ahlberger & Pia Lundqvist (red.), *Varans vägar och världar. Handel och konsumtion i Skandinavien ca 1600–1900* (Göteborg 2007).

Porträtt av Märta Helena Reenstierna på ring av miniatyr-målare Rönngren, 1796. Nordiska museet. Foto: Mats Landin. CC BY-NC-ND.

ett personligt källmaterial med intresse för enskildas förhållningssätt till tingen, en process där föremålen inte nödvändigtvis befinner sig på en marknad. Forskning om produktion och konsumtion koncentrerar sig vanligen kring tingens tillblivelse, handelsutbyte och efterfrågan. En bredare syn på föremålets biografi kan ge förståelse för aspekter av tingens betydelse för människors liv, kultur och vardagliga praktiker som tidigare varit osynliggjorda.¹² För att detta ska bli fruktbart bör de historiska och föremålsbaserade perspektiven i högre grad förenas.¹³

I dagböcker och museisamlingar

Den här undersökningen är en fallstudie av återbruk i Märta Helena Reenstiernas garderob baserad på hennes dagboksanteckningar. Märta Helena Reenstierna (1753–1841) berättar i sin dagbok, förd från 1793 till

12. Vickery, *The Gentleman's Daughter*, s. 183–184, Anne Gerritsen & Georgio Riello (eds), *Writing Material Culture History* (London 2015); Ariane Fennetaux *et al.* (eds) *The Afterlife of Used Things* (New York & London 2015), s. 1–2.

13. Jfr Lou Taylor 'Doing the laundry? A reassessment of object-based dress history', *Fashion Theory* 2 (1998:4); John Styles, 'Dress in history: Reflections on a contested terrain', *Fashion Theory* 2 (1998:4).

1839, livfullt om stort och smått från sin horisont på Årsta gård söder om Stockholm. I den omfattningsrika dagbokens dagliga anteckningar under 47 år är hon ögonvittne till större händelser i sin samtid och ger detaljerade beskrivningar av herrgårdslivet med arbete ute och inne, familjeliv, gårdens folk, sjukdomar, mathållning, nöjen, utflykter och årets högtider. Fördjupade undersökningar har gjorts av hennes familj, umgänge och relationer, av hennes läsning samt av kontakter med skraddare och sömmerskor.¹⁴ Liksom andra dagboksförfattare under perioden gör Märta Helena talrika noteringar om kläder, mode och textilt arbete.¹⁵ Utifrån notiserna om alla hennes parallellt pågående projekt går det att följa förlopp över lång tid och rekonstruera en bild som berättar om både hennes eget och tidens förhållningssätt till kläder och textil. Jämförelser med andra källor visar god överensstämmelse när det gäller vardagliga praktiker, samtidigt är det hennes värderingar och tillvägagångssätt som beskrivs, vilka med åren kan ha blivit konservativa och gammaldags.¹⁶ De exempel som presenteras i det följande är endast ett litet urval av det omfattande materialet.

Märta Helena Reenstiernas egna kläder har inte bevarats, men förståelsen för hennes dagbok som skriftlig källa fördjupas när den kombineras med de materiella källor som föremål på museer utgör. Min förtrogenhet med dräktsamlingarnas innehåll och bevarade exempel med varierad proveniens på det som omnämns i dagboken ger stöd, förståelse och perspektiv på skriftliga utsagor. Iakttagelserna har jag gjort i samband med mina tidigare föremålsundersökningar i Nordiska museet, Kulturen och Textilmuseet. Ett textilvetenskapligt synsätt grundat i en hantverksmässig förståelse för material och konstruktion ger ytterligare en dimension till tolkningen.

14. Dagböckerna är publicerade i urval i Märta Helena Reenstierna, *Årstadagboken, Journaler från åren 1793–1839*, utg. genom Sigurd Erixon *et al.*, 4., oförändr. uppl. (Stockholm 1993). Se även Christina Sjöblad, *Min vandring dag för dag. Kvinnors dagböcker under 1700-talet* (Stockholm 1997), s. 272–297; Sara Rönn, *Årstafrun och hennes böcker* (Uppsala 1998); Christine Bladh, 'Årstafruns dagbok. Märta Helena Reenstiernas liv 1813–1825', Lars Nilsson (red.), *Stockholms Lilja. Stadshistoriska studier tillägnade professorn i Stockholms historia Sven Lilja* (Stockholm 2007); Kristina Ekerö Eriksson, *Årstafruns dolda dagböcker* (Stockholm 2010); Pernilla Rasmussen, *Skraddaren, sömmerskan och modet. Arbetsmetoder och arbetsdelning i tillverkningen av kvinnlig dräkt 1770–1830* (Stockholm 2010), s. 106–122.

15. Jfr t.ex. Sjöblad, *Min vandring*; Vickery, *The Gentleman's Daughter*.

16. Jfr Ilmakunnas, *Ett ståndsmässigt liv*, s. 395; Fenneteaux, 'Sentimental', s. 122–136; Baumgarten, *What clothes reveal*. För liknande tillvägagångssätt se Styles, *The Dress*, s. 57.

Kofta av gul sidendamast, tyg ca 1740–1750-tal, kofta ca 1780-tal. Koftan är mycket skarvad på framstycket. KM 14.561, Kulturen. Foto: Bokförlaget Signum.

Genom noggranna föremålsstudier hittar man ständigt spår av återbrukets praktik i museernas samlingar av modedräkter. Få bevarade plagg passar in i den etablerade bilden av en ideal modeutveckling. Detta kan ha många orsaker: plagget kan vara tillverkat och buret utanför de innersta modekretsarna. Tillverkaren var kanske inte bekant med de senaste teknikerna. Bäraren var kanske konservativ och hade sina egna preferenser för hur kläderna skulle se ut. Plagget kan också ha blivit ändrat och burits av flera olika personer.¹⁷ Modedräkten framstår således som mångtidig. För att upptäcka och tolka detta krävs ett tränat öga. Ändringarna kan vara intrikata och berätta om flera tidslager. Man måste även vara observant och skilja på de förändringar som är gjorda under den ursprungliga användningstiden och de som kan ha tillkommit senare i museikontexten.¹⁸ Mina egna undersökningar visar

17. Jfr Palmer, 'Looking at fashion', s. 272.

18. Se t.ex. Rasmussen, *Skräddaren*, s. 24–25 om KM 40.017, Kulturen.

att många bevarade kläder – snörliv, rober, koftor, kjolar, klänningar, ytterkläder – på olika sätt berättar om den textila återbruksekonomin.¹⁹

Märta Helena Reenstierna som modekonsument

Märta Helena Reenstierna var 40 år när hon började föra dagbok. Hennes intresse för kläder och mode var starkt, livslångt och i samklang med en önskan att vara i takt med sin tid.²⁰ Att uppträda som adelsdam i sällskapslivet krävde en moderiktig, smakfull och ståndsmässig klädsel.²¹ Dagar i förväg planerade hon vad hon skulle ha på sig och efteråt tvättade, lagade och sorterade hon plaggen.²² Mycket av detta arbete skötte hon själv, utan hjälp av pigor.²³

Tanken att klä sig efter social ställning var överordnad modets påverkan eller personliga preferenser under 1700-talet och tog sig uttryck i lagstiftning och stark social kontroll. Mode uppfattades som förbehållet de högre stånden. Inom adeln var förväntningarna höga på ståndsmässig klädsel, livsstil och konsumtion. Avvikelse innebar en degradering. De ekonomiska möjligheterna varierade dock kraftigt – högadeln hade bättre resurser och kreditvärdighet än de övriga.²⁴ Som herrgårdsfru levde Märta Helena Reenstierna i ett övre mellanskikt på samhällsstegen.²⁵ Hon hade möjlighet till konsumtion, men ekonomin var begränsad och krävde en medveten strategi för att hålla garderoben modern och ståndsmässig.

Kläder handlade inte bara om att utåt visa social status och att efter bästa förmåga sträva efter högadelns standard som förebild, utan var också betydelsefulla för självbilden. Det gällde att uppträda smakfullt välklädd på en nivå passande den egna sociala positionen. Av dagboken framgår att åldern och änkeståndet inte hindrade Märta Helena Reen-

-
19. Britta Hammar & Pernilla Rasmussen, *Kvinnligt mode under två sekel* (Lund 2001); Rasmussen, *Skräddaren*.
 20. Bladh, *Årstafruns dagbok*, s. 43; Rönn, *Årstafrun och hennes böcker*, s. 57.
 21. Kirsi Vainio-Korhonen, *Sophie Creutz och hennes tid. Adelsliv i 1700-talets Finland* (Stockholm 2011), s. 144; Ilmakunnas, *Ett ståndsmässigt liv*, s. 11, 18–20; Styles, *The Dress*, s. 12.
 22. Reenstierna, *Dagbok*, 12.5.1818.
 23. Jfr Vainio-Korhonen, *Sophie Creutz*, s. 150.
 24. Ilmakunnas, *Ett ståndsmässigt liv*, s. 11, 19–20; Sigurd Wallin, 'Ståndsmässig dräkt', Sigurd Erixson & Sigurd Wallin (red.), *Svenska kulturbilder VII* (Stockholm 1933), s. 9–28; Rasmussen, *Skräddaren*, s. 45–48; Ribeiro, *Dress*, s. 167–169.
 25. Jfr Leif Runefelt, *En idyll försvarad. Ortsbeskrivningar, herrgårdskultur och den gamla samhällsordningen 1800–1860* (Lund 2011), s. 20–21.

stierna från att delta i sällskapslivet och engagera sig i modet.²⁶ Under 1700-talet fick konsumtionen ökat fokus på förfining och god smak – immateriella värden som inte gick att köpa.²⁷ Stilkänsla och smakfullhet framhålls fortfarande som centralt för dagens modekonsumtion. Samtidigt påminner dagboken om att detta inte skedde mekaniskt. Inför ett bröllop 1799 hade Märta Helena förberett sin klädsel, men skrev: ”Jag mädde ännu illa och var således icke hågad att göra stor affaire af paruren”.²⁸ Att klä sig och uppträda i sociala sammanhang kunde vara styrt av lusten.

Märta Helena Reenstierna ger i dagboken uttryck för en viss försiktighet gentemot modenyheter. Samtidigt var hon lättövertalad när klädelsen väckte omgivningens bifall. Komplimanger noterades med stolthet och gav henne säkert personlig bekräftelse. I umgänget var hon ofta den enda adliga damen och hon ville gärna att det skulle synas. Intresset för kläder kan inte betraktats som ett svagt och fåfängt drag, i motsats till en i övrigt handlingskraftig och kapabel personlighet.²⁹ Inte minst i relation till återbruket blir det tydligt att modeintresset och förmågan att upprätthålla en moderiktig garderob över tid i högsta grad var en del av hennes praktiska natur och ett sätt att visa upp kompetens. Märta Helena Reenstierna levde i en brytningstid där begynnande industrialisering och inslag av moderna konsumtionsmönster samexisterade med en förmodern ekonomi baserad på självhushållning och sparsamhet.³⁰ Liksom på Årsta sköttes herrgårdarnas vardagsekonomi inte sällan av husfrun. Den långtgående självhushållningen, där textil och kläder ingick som en väsentlig del, gör att mannen inte kan betraktas som ensam familjeförsörjare och kvinnorna som passiva konsument.³¹ Mode krävde ett aktivt förhållningssätt. Det kan te sig motsägelsefullt att adels-

26. Jfr *Magasin för Konst, Nyheter och Moder* N:o VIII aug (1827), s. 63; Natalie Rothstein (ed.), *Barbara Johnson's Album of Fashion and Fabrics* (London 1987).

27. Woodruff D. Smith, *Consumption and the Making of Respectability 1600–1800* (London & New York) s. 81; Ilmakunnas, *Ett ståndsmissigt liv*, s. 18, 129–130, 139.

28. Reenstierna, *Dagbok*, 22.9.1799.

29. Bladh, *Årstafruns dagbok*, s. 42.

30. Fennetaux, *The Afterlife*, s. 2; Runefelt, *Att hasta*, s. 9–10.

31. Se diskussion hos Eva Helen Ulvros, *Fruar och mamseller. Kvinnor i sydsvensk borgerlighet 1790–1870* (Lund 1996), s. 70; Anneli Palsköld, *Textila tolkningar. Om hängkläden, drättar, lister och takdukar* (Stockholm 2007), s. 156–157; Johanna Ilmakunnas, 'Adelsdamen som konsument på 1700-talet', *Historisk Tidskrift för Finland* 89 (2004:2), s. 116; Vickery, *The Gentleman's Daughter*, s. 161–168.

Modeillustration. Journal des Dames et des Modes, 1811. I privat ägo.

kvinnan som konsument förväntades spendera pengar på modekläder, samtidigt som hon skulle vara en sparsam husmor.³² Genom återbruk var det emellertid möjligt att uppträda exklusivt och ståndsmässigt klädd, men till en begränsad kostnad. Märta Helena Reenstierna kände till modeutvecklingen i sin omgivning och besatt den textila hantverkskicklighet och den kreativitet som krävdes för att hitta möjligheter till återbruk, initiera och lägga beställningar hos hantverkare och bedöma andras arbete. Detta är färdigheter som kan tolkas som identitetsskapande. Med noggranna dagboksanteckningar över arbetet med garde-

32. Ilmakunnas, *Ett ståndsmässigt liv*, s. 203.

roben höll Märta Helena god ordning på arbetsinsatser och beställningar. Här framträder bilden av en kompetent konsument.

Återbruk i Märta Helena Reenstiernas garderob

Under 1700-talet var finare, moderiktiga kläder hantverksprodukter som tillverkades på beställning. Kläder och textilier var dyra och hållbara. Den höga kvaliteten gjorde att de kunde lagas och omarbetas och hade ett gott andrahandsvärde.³³ När John Styles jämför fysisk livslängd för olika varor under seklet, definieras kläder som ”semihållbara”, placerade på en skala mellan livsmedel och möbler.³⁴ Kläder slets ovillkorligen, även om hållbarheten skiftade med bruk och kvalitet i material, konstruktion och sömnad. Man kan också, likt Anneli Palmköld, tala om ett kulturellt slitage som bl.a. har med mode att göra.³⁵ Ur båda aspekterna krävde kläderna omsorg för att hålla i längden; förvaring, tvätt och lagning, men också olika typer av återbruk som inbegrep mer eller mindre omfattande förändringar.

Livscykelperspektivet och återbruksbegreppet kan fördjupa studiet och tolkningen av bruket av modekläder. Livscykelperspektivet används framför allt för att synliggöra social- och miljömässig hållbarhet i dagens TEKNO-industri. Livscykeln omfattar plaggets hela liv, från stegen i produktionen, till brukarfasen som inleds med övergången till konsumenten och avslutas med att plagget tas ur bruk och blir avfall. Kate Fletcher poängterar brukarfasens avgörande betydelse för kläders miljöpåverkan och diskuterar konsumenternas vanor för skötsel av plaggen som grundade i kulturella mönster.³⁶ Detta handlar om relationen mellan människa och ting över tid. Jag menar att komplexiteten i brukarfasen kan ge nya, intressanta infallsvinklar även för modehistorisk forskning.

Återbruk i textila sammanhang kan definieras som skiften i form, funktion eller ägandeförhållanden. Skäl till förändringar av ett plagg kan vara att det blivit trasigt eller utslitet, att man önskar något nytt och bättre samt att stil, mode eller behov förändrats.³⁷ Det förhållnings-sätt och de aktiviteter som sedan 1970-talet beskrivits som återbruk var

33. Rasmussen, *Skräddaren*, s. 73.

34. Styles, *The Dress*, s. 71.

35. Palmköld, *Textilt återbruk*, s. 23–29.

36. Fletcher, *Sustainable Fashion*, s. 75–92.

37. Palmköld, *Textilt återbruk*, s. 23; Klepp, *Fra eggvन्दte laken*, s. 19.

dock inte särskilt definierade under 1700-talet, utan så nära integrerade i bruket att de inte kan urskiljas som något speciellt. Likväl kan begreppet vara historiskt motiverat eftersom det synliggör vardagliga praktiker som lätt går oss förbi.

Genom Märta Helena Reenstiernas dagbok kan man i detalj följa kläder genom deras livscykel. Följande exempel på återbruk relaterade till form och funktion i hennes garderob och bevarade föremål ger en bild av centrala delar av tidens förhållningssätt till textil och mode.

När kläder inte längre passade i storlek eller blev omoderna kunde ändringar som förlängde deras användning behövas. Med 1790-talets modeförändringar mot ett nyklassicistiskt ideal var mycket i Märta Helena Reenstiernas garderob ”för trångt och urmodigt”.³⁸ Operaskräddaren Johan Guditz engagerades för nysömnad, ändringar och lagningar.³⁹ En del av arbetet klarade hon dock själv.⁴⁰ År 1796 syddes en svart *robe à la française* om till ”*Habit Ronde*”, en mer modern klänningsmodell.⁴¹ Att 1760- och 1770-talens rober, med sina långa hela tygvåder blev klänningar med kort liv och lång släpande kjol, framgår av flera exempel i museernas samlingar.⁴² Skarvningar och spår av äldre veck och stygn berättar om klädernas biografi.⁴³

Klänningar i Märta Helena Reenstiernas garderob sydda på 1790-talet var fortfarande gångbara under 1800-talets första år, men syddes om. När Märta Helena blev allt mer omfångsrik ändrades klänningar och kappor årligen.⁴⁴ Ändringsarbetet sysselsatte skräddaren Anders Lundqvist under månadslånga sommarvistelser på Årsta.⁴⁵ Bevarade klänningar vittnar om liknande ändringar. En grön klänning, ca 1815, i Nordiska museet har ändrats för att passa en större men kortare person, vilket visar att ändringarna skett i samband med ägarbyte.⁴⁶

38. Reenstierna, *Dagbok*, 19.6.1797.

39. Reenstierna, *Dagbok*, 22.7.1797, 17.8.1797.

40. Reenstierna, *Dagbok*, 18.12.1794.

41. Reenstierna, *Dagbok*, 1.4.1796.

42. Två klänningar KM 13.718 i Kulturen och NM 86.021a i Nordiska museet från 1790-talets andra hälft är sydda av sidentyg från 1770-talet. Med NM 86.621a inkom en extra tygbit, NM 86.621b. Se Hammar & Rasmussen, *Kvinnligt mode*, s. 92–93, 164. Jfr Anne Buck, *Dress in 18th Century England* (London 1979), s. 185.

43. Se t.ex. BM 27.738, Textilmuseet.

44. Reenstierna, *Dagbok*, 28.7.1814, 13.9.1819.

45. Reenstierna, *Dagbok*, 23.8.1814, 3.9.1816.

46. NM 42.221, Nordiska museet.

Modeillustration.
Leipziger mode,
1806. I privat ägo.

Noteringar i Märta Helena Reenstiernas dagbok och bevarade föremål visar att klänningar inte betraktades som en enhet utan som sammansatta av liv, kjol och ärmar.⁴⁷ Vid behov kunde delarna förändras oberoende av varandra. Åren kring 1800 försvann smala, trekvartslånga ärmar ur modebilden till förmån för korta puffärmar.⁴⁸ Av fröken Stjernhoff beställde Märta Helena broderade ärmar,⁴⁹ och fru Hallén hade "lofvat göra moderna hvita ärmar uti min ena Svarta Taftsklädning, den jag i morgon ärnar bruka, därtill köpte jag Siden-sarge, flor, blonder, band och silke".⁵⁰ Inköpslistan ger intrycket av små,

47. Jfr *The Workwoman's Guide*, by A Lady (London 1840).

48. Reenstierna, *Dagbok*, 12.12.1800; se även 15.9.1803.

49. Reenstierna, *Dagbok*, 9.9.1807.

50. Reenstierna, *Dagbok*, 18.7.1806.

puffiga ärmar med sidentyget som botten och flor, spetsar och band som pösande dekor. Ärmar kunde vara en accessoar som avvek från klänningen i färg och material.⁵¹ En vit, nu ärmlös sidenklänning, ca 1800, i Textilmuseet kan ha haft sådana lösa ärmar.⁵² Sommaren 1809 såg Märta Helena ”fruntimmerna fint utklädda, med långsläpande, garnerade moderna kläder, skärp, nakna armar etc.”⁵³ Men långa släp fick snart konkurrens av kortare kjolar och under kommande år klippes många av släpen av.⁵⁴

Ändringar av sorgkläder kunde vålla bekymmer och brådska då man inte kunde uppträda offentligt utan att vara korrekt klädd. Modellerna skiljde sig inte från det vanliga modet, men färger, material och accessoarer var annorlunda.⁵⁵ Detta exempel följer en klänning under längre tid. I februari 1801 nåddes Märta Helena Reenstierna av beskedet om moderns frånfälle:

[...] jag hade ock allehanda bekymmer, att i hast få den bedröfveliga svarta dräkten i ordning som nu åt mig var allt för trång och urväxt och måste därför genast sända bud till stan att få hem mera svart tyg till klädningens uphjelpande.⁵⁶

Följande dag sändes bud efter skraddare Guditz ”som kom hit att taga merche och ändra min Sorgklädning”. Skraddaren lånade ut en svart klänning och själv skyndade hon att ”fästa ihop en krusflors Coéfure”.⁵⁷ Tre dagar senare hämtades ”min Svarta Rattins klädning, som nu var omsydd, tillökt och förbättrad, samt såg väl ut i sin sort, med tofsar fram och bak och alla nu brukeliga rutor och cantiller”.⁵⁸ Efter bara några månader byttes klänningslivet emellertid ut.⁵⁹ Det gamla spa-

51. Reenstierna, *Dagbok*, 17.2.1805, 18.7.1806, 9.9.1807; se även 17.2.1805. Jfr Lena Rangström, *Hovets dräkter* (Stockholm 1994), s. 73.

52. BM 27.734, Textilmuseet; se även 42.074, Nordiska museet.

53. Reenstierna, *Dagbok*, 3.7.1809, 23.7.1809, 23.3.1810.

54. Reenstierna, *Dagbok*, 3.7.1809, 24.1.1810, 18.9.1817, 23.9.1817, 26.2.1819.

55. Reenstierna, *Dagbok*, 15.2.1800; Rasmussen, *Skraddaren*, s. 47–48. Jfr Vainio-Korhonen, *Sophie Creutz*, s. 196; *Amiral Carl Tersmedens memoarer 4* (Stockholm 1917), s. 9–95; Lena Rangström, *Dödens teater* (Stockholm 2014), s. 160–163; Ribeiro, *Dress*, s. 202–205; Kimberly Chrisman-Campbell, *Fashion Victims: Dress at the Court of Louis XVI and Marie-Antoinette* (New Haven & London 2015), s. 128, 138–142.

56. Reenstierna, *Dagbok*, 14.2.1800.

57. Reenstierna, *Dagbok*, 15.2.1801.

58. Reenstierna, *Dagbok*, 18.2.1801. Jfr Rangström, *Kläder för tid*, s. 95; Chrisman-Campbell, *Fashion Victims*, s. 136.

59. Reenstierna, *Dagbok*, 28.4.1801.

rades och lämnades senare till sockenskräddaren, som ”skarfvade och hoplagade en tröja åt mig, af lifvet som förr setat uti min Svarta Rattins klädning”.⁶⁰ Nästan tio år senare använde Märta Helena fortfarande klänningen: ”Vessman uppsprättade min gamla Rattins sorgklädning hvilken tvättades, för att på bästa sätt bli upplagd till fortfarande bruk”.⁶¹ En brunlila sidenklänning i Nordiska museet är ett sällsynt bevarat exempel på liknande modernisering. Nuvarande utförande dateras till ca 1810–1815, men med klänningen följde ett äldre liv från 1790-talet och en restbit av tyget.⁶²

När tyget i ett plagg blivit slitet kunde plagget sprättas upp och vändas. Märta Helena Reenstierna berättade att skräddare engagerades för att vända och ändra plagg i makens och sonens garderober.⁶³ På Årsta verkar vändandet ha begränsats till plagg sydda av ylletyger. Sådana tyger hade husets fru bara i ytterkläder. Förutsättningen var att tyget var reversibelt. Kläde kunde dessutom förnyas genom att på nytt efterbehandlas hos överskäraren.⁶⁴ I samtiden förekom det dock att även klänningar vändes.⁶⁵ Genom att skydda kjolens avigsida med ett foder planerade man redan vid sömnaden för en framtida vändning.⁶⁶

Att gamla plagg på ett genomgripande sätt syddes om till nya är ett återbruk som Märta Helena Reenstierna återkommande berättar om. Ytterkläder fanns bland modenyheterna för det nya seklet och vintern 1800 beställde hon sin första korta, värmande spencerjacka hos Guditz. Modellen var nymodig, men tyget gammalt. Det kom från makens rockar ”emedan de voro af ganska skönt engelskt kläde, med eljest urmodiga”.⁶⁷ Till en annan av Märta Helenas spencrar hade en omodern robe av röd kamlott sprättats upp.⁶⁸ Tyget från en klänning

60. Reenstierna, *Dagbok*, 24.2.1802.

61. Reenstierna, *Dagbok*, 23.4.1811.

62. NM 264.954, Nordiska museet. Jfr Linda Baumgarten, 'Altered historical clothing', *Dress* 25 (1998).

63. Reenstierna, *Dagbok*, 10.2.1797; se även 17–18.10.1799, 15.5.1800, 3.5.1803. Jfr Fennetaux, 'Sentimental', s. 128–129.

64. Reenstierna, *Dagbok*, 26.7.1814, 1.8.1814.

65. Baumgarten, *What clothes reveal*, s. 187, 189; Baumgarten, 'Altered' s. 46; Ilmakunnas, *Ett ståndsmässigt liv*, s. 240–241; Nils Erdmann, *Vid hoven och på adelsgodsen i 1700-talets Sverige* (Stockholm 1926), s. 200.

66. *The Workwoman's Guide*, s. 109.

67. Reenstierna, *Dagbok*, 20.1.1800.

68. Reenstierna, *Dagbok*, 9.6.1800, 15.6.1800; se även 13.12.1803, 21.12.1803, 24.12.1803.

Kofta och kjol av brocherat siden, tyg ca 1740-tal. Koftan väl synligt skarvad mitt på ryggen. KM 14.935, Kulturen. Foto: Bokförlaget Signum.

kunde bli foder.⁶⁹ I Kulturen finns en spencer vars tillkomsthistoria kan vara likartad.⁷⁰ Jackan är sydd av grönt, ludet kläde, ett tyg lämpat för en mansrock. De långa, puffade ärmarna är mycket skarvade och vittnar om att skräddaren inte haft nya tyglängder till sitt förfogande.

I föremålsanalysen måste man noga skilja på skarvar och plaggdelar nödvändiga för konstruktionen. I museerna finns många plagg som pusslats samman av en mängd mindre bitar. Stormönstrade siden är inte korrekt mönsterpassade, men ger likväl ett enhetligt intryck. Skarvarna kan vara fullt synligt placerade och uppfattades således inte estetiskt störande eller genanta att visa upp.⁷¹ Det uppenbara återbruket

69. Reenstierna, *Dagbok*, 10.7.1824.

70. KM 24.695, Kulturen; Hammar & Rasmussen, *Kvinnligt mode*, s. 98–99, 167.

71. Se t.ex. KM 14.651, KM 38.934:2, KM 14.935, KM 1.349 Kulturen; BM 27.738, Textil-museet; NM 173.609, Nordiska museet.

var i sig inget tecken på bristande ekonomiska resurser. Det var helhetsintrycket som eftersträvades. Äldre plaggdelar kunde ingå i nya kläder. Ett hårt, valbensstyvat framstycke med metalplanschett till ett snörliv, ca 1760-tal, kom till användning i ett nytt formande underplagg anpassat för 1790-talets silhuett försett med nya mjukare sidstycken av randigt siden och snörning bak.⁷²

Under 1700-talet var tygmönstren utsatta för modeväxlingar i högre grad än klädernas snitt, men dyrbara tyger uppskattades länge för sin skönhet och höga kvalitet och färgades eller övergavs först när modet radikalt förändrades.⁷³ Detta gav en eftersläpning på många decennier i modet där nyare snitt mötte ett mönstrat tyg från en äldre period.⁷⁴ Tyger som Märta Helena Reenstierna fått till sitt bröllop 1775 skars till först på 1790-talet.⁷⁵ Efter en period med enfärgade tyger blev blomiga sidentyger moderna igen på 1820-talet. Trots att 1700-talets tyger upplevdes som annorlunda i mönster, kvalitet och känslor än samtidens mjukare, mera löst vävda tyger, var det inte ovanligt att de kom till användning.⁷⁶ År 1830 lät Märta Helena sy en ny klänning hos fröken Liljenstråle av ”ett stycke sidentyg, som jag fick af Morbror Pohnsen 1775, då jag stod brud, men gömt tills nu”.⁷⁷ Själv tyckte hon att tidpunkten var väl vald då detta var en tid ”då allt gammalt upptages; det blott ompökas på nya dyra moder”.⁷⁸

Även ett nytt tyg kunde vara del av återbruket i garderoben.⁷⁹ På 1820-talet var hemvävda klänningstyger mode i borgerliga kretsar. I museerna finns många randiga och rutiga klänningar i effektfulla färgkombinationer.⁸⁰ Årstas vävkunniga husmamsell, Lovisa Leufstedt,

72. NM 19.042, Nordiska museet.

73. Buck, *Dress in 18th Century*, s. 184; Ribeiro, *Dress*, s. 79–80; Erdmann, *Vid hoven*, s. 238, 246.

74. Se t.ex. KM 14.561 och KM 14.935, *Kulturen*. Jfr Fennetaux, 'Sentimental', s. 126.

75. Reenstierna, *Dagbok*, 10.11.1796, 10.12.1796, 13.12.1796, 15.12.1796, 16.12.1796, 22.12.1796, 15.1.1797; se även 27.4.1803. Reenstierna, *Årstadagboken I*, s. 16.

76. Jfr Baumgarten, *What clothes reveal*, s. 2, 4, 199.

77. Reenstierna, *Dagbok*, 16.11.1830; se även 20.11.1831, 21.11.1831.

78. Reenstierna, *Dagbok*, 16.11.1830.

79. Jfr Bergman, *Återbruk*, s. 14–146.

80. Sophie Björkman, *Från barnatid till åldrig dag* (Stockholm 1984), s. 34. Se t.ex. NM 164.986, NM 254.259, NM 16.967, NM 131.336, Nordiska museet; KM 17.926, KM 24.696, *Kulturen*; BM 4.544, *Textilmuseet*; Hammar & Rasmussen, *Kvinnligt mode*, s. 109–110, 172.

Klänning av blått bomullstyg med gula och vita silkesränder, ca 1820–1825. NM 164.986, Nordiska museet. Foto: Mats Landin. CC BY-NC-ND.

hade ständigt ett klänningstyg i vävstolen.⁸¹ Sommaren 1828 var hon färdig med ”mitt brokiga klädningstyg bestående av 14 sorter Silke och bomullsgarn”.⁸² Tyget hade ränder av silke i schatterande färger på svart botten och var resultatet av ett nästan ofattbart tidsödande återbruk där inslagets silke var spunnet av upprepade sidenlappar.⁸³ Märta Helena Reenstierna konstaterade att väven, ”utom all besvär med att skaffa, plocka, karda, Spinna lapparne och låta färga några sorter blir slutlig

81. Reenstierna, *Dagbok*, 19.4.1823, 24.4.1823, 2.5.1823, 13.5.1823, 23.2.1824, 9.4.1824, 7.7.1825, 28.6.1831, 23.7.1831.

82. Reenstierna, *Dagbok*, 7.6.1828.

83. Reenstierna, *Dagbok*, 31.5.1828; se även 18.9.1827, 11.10.1827, 30.11.1827. Jfr Bergman, *Återbruk av textila material*, s. 29.

Caraco à la française av ljusblå sidentaft med silverbroderier, ca 1770-tal. Detalj av sid-söm med skarvning från avigsidan. BM 27.738, Textilmuseet. Foto: Pernilla Rasmussen.

enormt dyr”.⁸⁴ Av tyget sydde sömmerskan Mamsell Öberg en klänning som ”behagade alla som såg den”.⁸⁵ Siden var det enda textila material man återvann på det här sättet i högreståndskretsar.⁸⁶

Av återbrukspraktikerna framgår att det främst var tyger som hade ett konstant värde, medan konstruktion och sömnad i högre grad uppfattades som temporära. Konstruktionen av rober och kjolar byggde på raka stycken där formen åstadkoms med veckning i stället för tillskurna delar. Överblivet tyg i konstruktionen klipptes inte bort, utan låg invikt i plagget för att bevara tygvåderna till kommande ändringar.⁸⁷ Yttertyg och foder syddes tillsammans med rationella sömnadstekniker. Kvaliteten på sömnaden anpassades efter plaggets tänkta framtid och fick inte vara för tidsödande att sy eller sprätta. Skrädderitekniki-

84. Reenstierna, *Dagbok*, 2.6.1828.

85. Reenstierna, *Dagbok*, 1.7.1828, 8.7.1828.

86. Bergman, *Återbruk av textila material*, s. 29–31.

87. Jfr David E. Lazaro & Patricia Campbell Warner, 'The all-over pleated bodice: Dress-making in transition, 1780–1805', *Dress* 31 (2004).

kerna förberedde redan i nyttillverkningen för att underlätta återbruk. Mycket arbetstid för skräddare och sömmerskor gick åt till ändringar, och man kände således väl till återbrukets förutsättningar.⁸⁸

Att sömnaden kunde uppfattas som temporär framgår av arbetet i samband med tvätten, som något överraskande var förknippad med mycket sömnads- och ändringsarbete. Tvätt av sidenkläder var komplicerat och förutsatte ofta att plagget togs isär.⁸⁹ Med bomullstygnerna i slutet av 1700-talet ökade tvättmängden. Även bomullsklänningar togs isär, och Märta Helena Reenstierna noterade återkommande det tidsödande arbetet.⁹⁰ Efter mangling och strykning syddes klänningarna ihop och garnerades. ”Jag sydde ihop 2ne mina klädninglif vid kjorteln efter tvätten och kapp på en kjortell sedan dessa plagg länge sedan legat tvättade och strukne.”⁹¹ Detta var naturligtvis ett bra tillfälle att göra moderniseringar.⁹² Mycket kunde hon utföra själv, men även skräddare engagerades i sömnads- och ändringsarbetet i samband med tvätten.⁹³ Ibland var det förvånansvärt kort tid en klänning fick sitta ihop. Den nya, dyra vita bomullsklänning med smala blå ränder som en sömmerska sytt i juni 1825 sprättades sönder redan i september för att tvättas.⁹⁴ Bevarade exempel på att kjol, liv och garneringar varit skilda åt och sedan sytts samman under den ursprungliga användningstiden, troligen i samband med tvätt, finns i museernas samlingar. Klänningar kan också ha bevarats utan sina garneringar.⁹⁵

Restbitar var centrala för garderobens ekonomi och användes vid ändringar, lagningar och mindre nysömnad. Vid tyginköp och vävning såg man till att få tyg över, trots den extra kostnaden.⁹⁶ Över-

88. Rasmussen, *Skäddaren*, s. 114–118, 175–231. Jfr Styles, *The Dress*, s. 73.

89. Baumgarten, 'Altered', s. 44; Baumgarten, *What clothes reveal*, s. 184; Ribeiro, *Dress*, s. 79; Tarrant, *The development*, s. 108.

90. Reenstierna, *Dagbok*, 17.9.1798; se även 28.5.1794, 12.6.1794, 28.11.1796, 20.7.1805, 28.8.1819. Efterbehandlingar av tyger kunde också behöva göras om för att fräscha upp ett plagg. Se t.ex. 29.9.1798, 31.12.1805, 14.1.1806. Jfr Smith, *Consumption*, s. 136–138; Styles, *The Dress*, s. 77.

91. Reenstierna, *Dagbok*, 17.5.1803; jfr 7.8.1797, 21.11.1797, 1.12.1797.

92. Reenstierna, *Dagbok*, 22.8.1799, jfr Jacobina Charlotta Munsterhjelm, *Dagböcker 1799–1800*, red. Bo Lönnqvist (Helsingfors 1970), s. 27, 33; Vainio-Korhonen, *Sophie Creutz*, s. 188–189; Fennetaux, 'Sentimental', s. 126.

93. Reenstierna, *Dagbok*, 30.6.1813, 22.6.1813.

94. Reenstierna, *Dagbok*, 3.6.1825, 19.9.1825, 20.9.1825.

95. Till exempel NM 220.280 och NM 144.580, Nordiska museet.

96. Reenstierna, *Dagbok*, 19.10.1826.

blivna lappar från skraddarens tillskärning fick kunden tillbaka med det nya plagget. Att vid senare tillfälle hitta tyg av samma kvalitet, färg och mönster kunde vara svårt.⁹⁷ Märta Helena Reenstierna hade ett välfyllt lappförråd.⁹⁸ Sedan skraddaren lämnat gården

öfversåg och rangerade jag mångfaldiga lappar, förvarade uti en stor Byreau låda och tillhörige alla slags kläder som jag har. –Ty sådana lappar behöfves alltid, då klädren både behöfver lagas eller ändras, och hvarföre en klok menniska aldrig bör förkasta men, vore de än så små.⁹⁹

Eftersom tyget tillhörde kunden och inte skraddaren, fanns grogrund för misstänksamhet och konflikter om restbitar och tygätgång. Var tillskärningen gjord på det sparsammaste sättet? Behöll skraddaren användbara tygbitar själv? Den upplysande skrift om hur skråanslutna skraddare skar till, som Stockholms skraddareämbete gav ut på 1750-talet, hade inte ändrat på detta.¹⁰⁰

Sammanfattningsvis ger Märta Helena Reenstiernas dagbok en mångfacetterad bild av den textila återbruksekonomin. Det blir tydligt att garderoben inte kan betraktas som ren förbrukning, där produktion och konsumtion är varandras motsatser. Produktion, konsumtion och återbruk var istället nära sammanflätade i hela livscykeln och arbetsfördelningen mellan professionella hantverkare och amatörer i hemmet var inte självklar.¹⁰¹

Status och kapital i Märta Helena Reenstiernas garderob

Märta Helena Reenstierna hade en garderob av försvarlig storlek. I salen på Årsta stod ”Stora Sals skåpet”¹⁰² där hennes ”förmästa couleurtu siden kläder” var nedpackade.¹⁰³ Skåpet rymde också ”hattar, bättre och sämre coefurer och mössor, 30 stycken”.¹⁰⁴ I en byrå fanns ”nipper, handskar, kläden med mera” och möjligtvis även band och konstgjorda blom-

97. Ribeiro, *Dress*, s. 57. Jfr Rangström, *Kläder för tid*, s. 201–203.

98. Reenstierna, *Dagbok*, 31.8.1805, 7.6.1814.

99. Reenstierna, *Dagbok*, 20.9.1819; se även 1.9.1817.

100. *Anmärkingar wid det sätt att Tilskära Kläder som nu är brukeligt*, Utg. av Skräddare-Ämbetet i Stockholm (Stockholm 1754); Rasmussen, *Skräddaren*, s. 134.

101. Jfr Rasmussen, *Skräddaren*, s. 122–125.

102. Reenstierna, *Dagbok*, 21.3.1804, 23.6.1819, 26.6.1819, 12.2.1825, 11.6.1830. Jfr Ilmakunnas, *Ett ståndsmässigt liv*, s. 267.

103. Reenstierna, *Dagbok*, 4.6.1806.

104. Reenstierna, *Dagbok*, 23.6.1819.

mor.¹⁰⁵ I gula kammaren stod en dragkista med undanlagda kläder,¹⁰⁶ lappförråd¹⁰⁷ och senare ett ”linklädsskåp” med sidenklänningar.¹⁰⁸ När det var fullt i skåp, lådor och kistor lät hon ”göra Klädhängare, för att upphänga en del af mina kläder, som af packning fara rätt illa och äro besvärlige att framtaga”.¹⁰⁹

Märta Helena berättade om återkommande inventeringar av garderoben. Vid en genomräkning 1824 verkar den ha varit som störst.¹¹⁰

Jag räknade då allt både bättre och sämre av alla sorter och faconer, både de moder som då jag blev gift för 50 år sedan och nu brukelige, och voro de [klänningarna] 46 till antalet utom flere underkjortlar och urväxta tröjor. Därtill många stubbar och öka antalet. Flere klädningar har jag inom få år bortgivit, däraf jag nu påminde mig 7 stycken – andre äro tagne till foder under Capotter etc.¹¹¹

År 1829 noteras även ytterkläder: ”3 kappor, 3 pälsar 3 capotter”.¹¹² Garderoben var ett vitt begrepp. Hit kunde räknas yttre kläder, linneunderkläder och ytterkläder, skor, hattar, sjalar och accessoarer, kläder som var i bruk och äldre kläder som inte längre användes, egna kläder och ärvda kläder, men också tygstycken av olika kvalitet och ålder, knappar, band och andra material, äldre plaggdelar samt en stor samling överblivna lappar.

Efter Märta Helena Reenstiernas död den 12 januari 1841, då boupp-teckningen förrättades, hade stora delar av den en gång så innehållsrika garderoben sedan länge smält bort. Fruns egna kläder var ”gamla, slitna och urmodiga” och fanns ospecificerade i en sammanräknad summa. Till ett något större belopp uppgick de specificerade manskläder, som sparats många år efter makens och sonens frånfallen.¹¹³

105. Reenstierna, *Dagbok*, 21.3.1804, 14.8.1818.

106. Reenstierna, *Dagbok*, 13.9.1819.

107. Reenstierna, *Dagbok*, 31.8.1805, 7.6.1814.

108. Reenstierna, *Dagbok*, 11.6.1830.

109. Reenstierna, *Dagbok*, 16.8.1823.

110. Inventeringar gjordes i slutet av 1780-talet, 1807 och 1819. Reenstierna, *Dagbok*, 27.3.1807, 28.8.1819. Ytterligare genomräkningar gjordes 3.7.1829 och 11.6.1830.

111. Reenstierna, *Dagbok*, 10.7.1824.

112. Reenstierna, *Dagbok*, 3.7.1829; se även 11.6.1830.

113. Reenstierna, *Årstadagboken* III, bilaga VII, s. 405. Av Märta Helena Reenstiernas kläder och accessoarer återstår i dag endast två dopmössor som tillhört hennes barn (NM 638 och NM 639) och plånböcker i Nordiska museets samlingar. <http://digitaltmuseum.se/search?query=M%C3%A4rta%20Helena%20Reenstierna> (hämtad 22.10.2015).

Syende gumma. Oljemålning av Pehr Hilleström, 1770-tal. I privat ägo. Foto: Ester Sorri.

För Märta Helena Reenstierna låg klädernas betydelse inte bara i det statusmässiga och ståndsmarkerande att uppträda i dyrbara kläder och accessoarer av senaste snitt och utseende vid exempelvis societetens promenader på Djurgården. Garderoben utgjorde visserligen ett symboliskt kapital, men också ett reellt ekonomiskt kapital. Inom adeln stod kläder och klädvård ofta för den enskilt största utgiftsposten. Nya klänningar var dyra, och hov- och sällskapsliv krävde många ombyten.¹¹⁴ Det ekonomiska kapital som fanns i garderoben var betydande, men jag menar att det inte ska förstås som en förbrukad eller låst resurs. Garderoben var i stället en ständigt pågående process, som betraktades som en investering och ett kapital som kunde realiseras. Märta Helena Reenstiernas dagbok visar att detta tänkesätt inte bara gällde de lägre befolkningslagren, utan även en adlig herrgårdsfru med egen gård.¹¹⁵

114. Ilmakunnas, *Ett ståndsmässigt liv*, s. 142, 150–151, 240.

115. Jfr Beverly Lemire, 'Shifting Currency', Alexandra Palmer & Hazel Clark (eds), *Old Clothes, New Looks: Second Hand Fashion* (Oxford & New York 2005), s. 31, 35.

John Styles argumenterar för att kläder, som en ”semihållbar” konsumtionsvara, inte representerade ett permanent värde.¹¹⁶ Likväl vill jag hävda att textiliernas höga utgångsvärde, kvalitet i konstruktion, sömnad och dekorer och hållbarhet gav många modekläder ett relativt stabilt värde över en längre tid.¹¹⁷ Tillsammans med låga kostnader för arbete innebar det att det var kostnadseffektivt att ta isär kläder för omfattande eller mindre ändringar.¹¹⁸ Att ändra och sy om, stoppa, lappa, laga, återbruka och ärva om kläder var något som förekom på alla nivåer i samhället, även bland de kungliga.¹¹⁹

Till skillnad från en bouppteckning efter en persons bortgång beskriver Märta Helena Reenstiernas dagbok en process där garderoben smälte samman och användes som kapital när hon blev äldre, nyskaffningarna minskade och de ekonomiska resurserna tröt.¹²⁰ Under 1700- och stora delar av 1800-talet stod garderoben som den enskildes högst värderade egendom.¹²¹ Värdet avspeglade sig bl.a. i lönekläder, en omfattande andrahandsmarknad, stölder av kläder, annonser om borttappade persedlar och kläders plats i testamenten och bouppteckningar.¹²² Märta Helena Reenstierna beskrev flera av de för tiden vanliga förfaringsätten. Dagbokens exempel berättar om den förvandling från ting till informellt betalningsmedel, som Beverly Lemire beskriver. Just textilier och kläder pekades av Lemire ut som den främsta alternativa valutan i det förindustriella samhället.¹²³ Kläder gavs bort till släktingar och användes som lön till tjänstefolket.¹²⁴ Att exempelvis kammarjungfrun kontinuerligt ärvde fruns avlagda kläder var en väl etablerad

116. Styles, *The Dress*, s. 82, 322.

117. Jfr Carole Collier Frick, 'The Florentine rigattieri: Second hand clothing dealers and the circulation of goods in the Renaissance', Alexandra Palmer & Hazel Clark (eds), *Old Clothes, New Looks: Second Hand Fashion* (Oxford & New York 2005).

118. Jfr Buck, *Dress in 18th Century*, s. 160–161; Ashelford, *The Art of Dress*, s. 155.

119. Erdmann, *Vid hoven*, s. 246; Ehrensvärd, *Dagboksanteckningar 1*, s. 454. Jfr Ilmakunnas, *Ett ståndsmässigt liv*, s. 124, 128; Rangström, *Kläder för tid*, s. 202, 250, 252; Bergman, *Återbruk*, s. 31; Baumgarten, 'Altered', s. 44–45; Ribeiro, *Dress*, s. 78.

120. Jfr Styles, *The Dress*, s. 60; Ilmakunnas, *Ett ståndsmässigt liv*, s. 386.

121. Se Ulväng, *Klädeekonomi*; Lorna Weaterill, *Consumer Behaviour and Material Culture in Britain, 1600–1760* (London 1988); Carole Shamas, *The Pre-industrial Consumer in England and America* (Oxford 1990).

122. Baumgarten 'Altered', s. 4, 44; Fennetaux, 'Sentimental'; Reenstierna, *Dagbok*, 25.10.1796.

123. Lemire, *Shifting Currency*, s. 32–33.

124. Ulväng, *Klädeekonomi*, s. 118.

Scen från en auktionslokal. Akvarellerad pennteckning av Carl Johan Ljunggren, ca 1810–1825. Uppsala universitetsbibliotek.

sedvänja.¹²⁵ När trädgårdsmästare Grönbergs son på Årsta fick ett nytt ytterplag var materialen ärvda och återanvända.

En skraddare [var här] att emottaga min gamla gröna Capotte för att omfärga och därpå göra en Surtout åt gossen Grönberg – Denne Capotte gjordes åt mig 1788 – således för 30 år sedan. Knapparne, som jag därtill gaf, äro än äldre – och förgyllda. [...] därpå de mesta suttit i min Salige Sons Unieforms och Province kläder [...].¹²⁶

Handeln med begagnade kläder blomstrade på auktioner, i klädmäklaristånd och genom tidningsannonser.¹²⁷ Märta Helena berättade att ”Bägge mina Pigor voro på Auction [...] då Grönbergs nog eleganta eller tillräckliga Garderobe såldes, vilket gått bra högt i pris.”¹²⁸ Andrahandsmarknaden var ett sätt att komma över färdigsydd kläder av god kvalitet till billigare pris, men också ett sätt att få tillgång till kontanter.

125. Ribeiro, *Dress*, s. 80.

126. Reenstierna, *Dagbok*, 14.9.1818; se även 27.9.1818.

127. Martin Wottle, 'Detaljhandeln med kläder och tyger, 1734–1834', Klas Nyberg (red.), *Till salu. Stockholms textila handel och manufaktur 1722–1846* (Stockholm 2010), s. 124–125; Liby, *Kläderna gör upplänningen*, s. 57–77.

128. Reenstierna, *Dagbok*, 10.6.1833; se även 9.12.1820 och 31.5.1833.

Av samma anledning pantsatte gårdssfolket på Årsta återkommande sina kläder.¹²⁹ Kläder kunde på de här sätten återbrukas och vandra ner genom de sociala skikten tills de var utslitna och kom till nytta i lapptäcken, som trasor eller i papperstillverkning.¹³⁰ Märta Helena verkar inte själv ha sålt eller köpt begagnade kläder för eget bruk, men ärvda uniformsgaloner och dyrbara mansdräkter i silverbrokad, burna vid kung Adolf Fredriks hov, omsattes i reda pengar när de sprättades sönder och hon brände ut och sålde silvret.¹³¹

I alla samhällslager var det viktigt att efter förmåga uppträda välklädd.¹³² Återbrukskompetens och sömnadsarbete var viktigt för att uppträda ståndsmässigt och respektabelt och för att upprätthålla eller nå social status. Resultatet av arbetet var fullt synligt i enskilda personers framträdande.¹³³ ”Nytt” och ”gammalt” var relativa begrepp och distinktionen mellan dem var vag. Såg plagget nytt och acceptabelt ut för det sammanhang det skulle bäras i var det underordnat att det var begagnat.¹³⁴ Av dagboken framgår att det för Märta Helena Reenstierna handlade mindre om hennes lust till överdriven lyx och mera om en strävan efter den respektabilitet som Woodruff D. Smith menar gav konsumtionen kulturell mening i förmodern tid.¹³⁵

Var gränsen mellan det respektabla, ståndsmässiga och lyxiga gick kunde emellertid diskuteras. Under 1700-talet fördes en livlig debatt om konsumtionens och lyxvarornas negativa inverkan på rikets väl. Genom överflödslagstiftningen försökte staten återta initiativet.¹³⁶ 1794

129. Reenstierna, *Dagbok*, t.ex. 30.10.1799, 4.12.1800, 12.6.1803, 26.3.1805. För pantsättning och stöld av kläder se Lemire, *Shifting Currency*; Lemire *Dress, Culture and Commerce*; Roche, *The Culture of Clothing*, s. 330–363.

130. Se t.ex. Fennetaux, 'Sentimental', s. 123–125.

131. Reenstierna, *Dagbok*, 23.1.1799, 19.4.1819; Reenstierna, *Årstadagboken I*, s. 191.

132. Styles, *The Dress*, s. 69, 82, 209, 322; Ribeiro, *Dress*, s. 82; Vickery, *The Gentleman's Daughter*, s. 186; Ulväng, *Klädekonomi*, s. 119.

133. Vickery, *The Gentleman's Daughter*, s. 183.

134. Wottle, 'Detaljhandeln', s. 125; Fennetaux, 'Sentimental', s. 135.

135. Smith, *Consumption*, s.130–138.

136. Se bl.a. Runefelt, *Att hasta*, s. 10–20, Lars Magnusson, 'Merkantilismens teori och praktik: utrikeshandel och manufakturpolitik i sitt idéhistoriska sammanhang', Klas Nyberg (red.), *Till salu. Stockholms textila handel och manufaktur 1722–1846* (Stockholm 2010) s. 27–45; Sven B. Ek, 'Dräktförordningarnas samhälleliga bakgrund', *RIG* (1956); Bo Peterson, 'Yppighets Nytt och Torftighets Fägnad. Pamflettdebatten om 1766 års överflödsförordning', *Historisk tidskrift* 1 (1984). För diskussion om lyx som ett relativt begrepp se t.ex. Smith, *Consumption*, s. 61–81; Ilmakunnas, *Ett ståndsmässigt liv*, s. 19, 115, 384.

Enligt tidens modeideal och 1794 års förordning är den grårandiga sidenklämningen buren av fröken Wilhelmina Ulrika Cedercrantz (1743–1814). Oljemålning av Anders Johan Hansson, 1805. I privat ägo. Foto: Ester Sorri.

års förordning innehöll långtgående inskränkningar. Kvinnor förbjöds att bära vissa tunna bomullstyger eller hel- eller halvsiden ”uti hwad fason de må wara gjorde, af annan färg än swart, hwitt, grått, eller randige af samma färgor”. Lagstiftningen förstärktes med importförbud på många modevaror.¹³⁷ Detta var sista gången som bruk av vissa textilier och dräkt detaljer preciserades som olagliga.¹³⁸

På Årsta togs förordningen emot med allvar. Den 20 januari 1794 ”Voro vi alla i tysthet hemma och berättades, att en förordning dagen

137. 1.1.1794 'Kongl. Maj:ts nådiga förordning, til hämmande af yppighet och öfwerflöd' återgiven i Reinhold Gustaf Modée, *Utdrag utur alle [...] publique handlingar...* 1718–1791. Om bakgrunden till förordningen, se Sigfrid Svensson, 'Mot yppighet och öfverflöd', Evert Wrangel (red.), *Svenska folket genom tiderna* 7 (Malmö 1938), s. 150, Bergman, *Nationella dräkten*, s. 39, 62–63.

138. De förordningar som utkom under 1800-talets början förenade överflödslagar och lagstiftning mot smuggling och hade mera karaktären av påminnelser av vikten av sparsamhet i allmänhet. Se förordningar av 3.7.1811 och 12.1.1820, återgivna i Modée, *Utdrag utur alle [...] publique handlingar*.

förut uti alla Stadsens kyrkor blifvit kungjord, däruti Caffé och andra öfverflöds varor voro förbjudna”.¹³⁹ Märta Helena Reenstierna noterade att kvällen därpå ägnades åt noggrann läsning i den nya förordningen.¹⁴⁰ Tidigare forskning har framhållit lagarnas begränsade inflytande på modekonsumtionen och hävdade att lagstiftningen främst ointetgjordes i mötet med modet. Den här synen på mode som en obeveklig makt som ständigt kräver nya varor liknar den som fördes fram i 1700-talets debatt.¹⁴¹ Märta Helena Reenstiernas dagbok stärker dock bilden av att man inom lågadeln och gruppen av ofrälse ståndspersoner följde dräkregleringarna efter förmåga.¹⁴² Under ett antal år beställde inte Märta Helena siden- eller kattunklänningar i andra färger än grått.¹⁴³ Förordningens genomslag underlättades av det nya ”grekiska” modet i mitten av 1790-talet. Föreskrifterna om material och dämpad färgskala motsvarade en ökad enkelhet i färg och form.¹⁴⁴ För många bör det nya modet ha betraktats genom dräkregleringarna.¹⁴⁵

I relation till den textila återbruksekonomin blev dock lagstiftningen problematisk. Jag anser att förståelsen inte endast ska sökas i konflikten mellan lag och mode, utan också mellan lagstiftningens ideal och garderobens praktik, där återbruket var en central del. Trots att materialknapphet och sparsamhet var realiteter i alla samhällsskikt, bortsåg de styrande i stort från detta i lagstiftningsprocessen.¹⁴⁶ När en ny lag skulle träda i kraft togs dock viss hänsyn, då staten inte kunde förvänta sig att alla genast hade möjlighet att förnya sina garderober. Under hela seklet formulerades undantag som innebar att man

139. Reenstierna, *Dagbok*, 20.1.1794.

140. Reenstierna, *Dagbok*, 21.1.1794.

141. Se t.ex. Rahikainen & Vainio-Korhonen, ’Manlig och kvinnlig lyx’, s. 36.

142. Ilmakunnas, *Ett ståndsmässigt liv*, s. 140; Vainio-Korhonen, *Sophie Creutz*, s. 148. Jfr Andersson, ’Foreign Seductions’, s. 27–28. Se även Malla Montgomery-Silfverstolpe, *Memoarer 2* (Stockholm 1914), s. 73 och Hedvig Elisabeth Charlotta, *Dagbok 4*. Utg. av Cecilia af Klercker (Stockholm 1920), s. 28, 291.

143. Reenstierna, *Dagbok*, 17.10.1794, 12.11.1794, 3.12.1794, 21.2.1795, 22.12.1795.

144. Jfr Chrisman-Campbell, *Fashion Victims*, s. 146.

145. Möjligen går det att definiera en föremålsgrupp som typiskt svenskt ”överflödsförordningsmode”. Se BM 27.734, BM 4.543, Textilmuseet; NM 220.280, NM 131.338, Nordiska museet. Tygerna överensstämmer med dräkregleringens instruktioner och konstruktionen daterar samtliga till 1790-talets mitt.

146. Jfr Hedvig Elisabeth Charlotta, *Dagbok*, 4, s. 103–104.

under en tidsfrist fick fortsätta bära sina gamla kläder.¹⁴⁷ 1794 års förbud gällde utomhus – färgglada sidenklänningar och otillåtna garneringar skulle fortsättningsvis bara få bäras ”uti egna rum”.¹⁴⁸ Olagliga plagg degraderades därmed till informell, oklädd dräkt medan den formella, klädda dräkten, som var en nödvändighet i det sociala livet, skulle uppfylla kraven. En gråzon uppstod där man i den informella klädseln kunde ta sig större modemässiga friheter. Sammantaget visade lagstiftningen begränsad förståelse för återbruksekonomin och garderoben som process och kapital. Den eftersträlvade sparsamheten uteblev i stor utsträckning då regleringarnas formuleringar, helt emot syftet, snarare fördyrade och försvårade den etablerade hushållningen. Att staten gjorde en mångårigt upparbetad garderob med klädsamling och lapplåda värdelös uppskattades knappast.

Betydelser av textil återbruksekonomi i modegarderoben

Det är kanske inte så konstigt att återbruk i modegarderoben ur ett historiskt perspektiv tilldragit sig begränsat forskningsintresse. Om-sömnad, underhåll och tvätt av kläder hör till de återkommande hushållsgöromål som är oglamorösa, tidsödande, förgivettagna.¹⁴⁹ I uppsatsen har jag lyft fram återbrukets plats i klädkulturen betraktad genom exempel ur Märta Helena Reenstiernas dagbok och från bevarade kläder i museisamlingar. Ett textilvetenskapligt synsätt öppnar för att se kläder i ett livscykelperspektiv, snarare än endast betrakta mode som lyxkonsumtion med fokus på inköpsögonblicket. Synsättet fördjupar den kulturhistoriska förståelsen av bruket av modekläder över tid och ett vardagligt förhållningssätt till garderoben. Genom återbruket kan några möjliga tolkningar av modegarderobens ekonomiska, kulturella och känslomässiga betydelse i en ståndsmiljö diskuteras.

147. Se t.ex. *Resolution och förklaring uppå Justitiæ Cancellarens, [...] förfrågan*, 22.6 (Stockholm 1722). Se även 3.6.1722 'Resolution på Justitiæ-Canzlerens förfrågan...'; 8.11.1731 §14 'Ytterligare förordning til Hwarjehanda Yppig- och Öfwerflödighets afskaffande' återgivna i Modée, *Utdrag utur alle [...] publique handlingar*. Om stämpling av kläder se Gunnel Hazelius-Berg, 'Överflödsförordningar och modedräkt', *Årstryck. Göteborgs historiska museum* (1961), s. 48–50 och Elsebeth Bager, 'Ur Malmö hallstämplingsbok. Något om hur man var klädd i staden år 1740', *Elbogen* (1995).

148. Liknande formuleringar återfinns t.ex. i 'Resolution på Justitiæ-Canzlerens förfrågan [...] af den 3. Jun. 1720 och Publication af den 3. sistlidne April angående yppighets afskaffande' § 3 återgiven i Modée, *Utdrag utur alle [...] publique handlingar*.

149. Victoria Kelley, 'Time, wear and maintenance', Anne Gerritsen & Georgio Riello (eds), *Writing Material Culture History* (London 2015), s. 194.

Robe à la française av vitt brocherat siden, 1770-tal. Klänningen som burits på Vegeholms slott i Skåne är på sina ställen ett fullkomligt lapptäcke, bara manschetten består av sju små bitar, men ger ändå ett magnifikt intryck. NM 173.609, Nordiska museet. Foto: Mats Landin. CC BY-NC-ND.

Väl förvaltad kunde garderobens kapital fungera som en alternativ valuta eller realiseras som besparing i kontanta medel. Återbruket kan också tolkas som en försäkring. Även positioner i samhällets övre skikt måste upprätthållas och återerövrats. På nära håll hade Märta Helena Reenstierna själv upplevt hur relativt välbärgade familjers villkor snabbt kunde förändras.¹⁵⁰ Upptagenheten med klädsel är i sammanhanget begriplig och liknar andra dagboksskrivares vid tiden. Kläderna avslöjade obarmhärtigt hur en persons välstånd fluktuerade. En egen väl-

150. Rasmussen, *Skräddaren*, s. 101–102; Marita Jonsson, *På Bellmans tid* (Stockholm 2002), s. 37; Eriksson, *Årstafruns dolda dagböcker*, s. 80.

fylld garderob var därför en garanti för ett oklanderligt uppträdande en god tid framöver och lovade trygghet för framtiden.¹⁵¹

Tidens negativa syn på den kvinnliga modekonsumenten bortsåg från den kunskap som förvaltandet av garderoben krävde. Medan skriftliga källor av officiell karaktär, exempelvis lagtexter, berättar om slöaktighet och obetänksamhet vittnar dagboken och föremålen om det rakt motsatta i eftertänksamhet och återbrukskompetens. Även i forskningen har denna kompetens förblivit osynlig. Modehistorien presenteras ofta med glossiga bilder av museernas *highlights*. Mode beskrivs slentrianmässigt som snabbt skiftande i enlighet med internationella stilperioder och kläderna blir ideal tillhöriga en elit med obegränsade resurser – en materiell kultur som hade mycket litet med vanliga människor, personlig prägel och vardaglig praktik att göra. Komplexare föremålsmaterial har därmed hamnat i skymundan, vilket kan ha påverkat synen på möjligheterna att använda föremålen som historisk källa, men även till de föremål som anses som goda representanter för sin stilperiod kan nya frågor ställas.

Att gränserna mellan nytt och gammalt var av underordnad betydelse innebar emellertid inte att mode blev irrelevant.¹⁵² I Märta Helena Reenstiernas garderob handlade återbruk om en förmåga att hushålla, se möjligheterna och förhålla sig till mode. I återbruket skapades, omskapades, tolkades, förmedlades och upprätthölls modets praktik av enskilda individer i en vardaglig kontext. Bevarade kläder visar hur modebilder och berättelser översattes till tredimensionella objekt. Här finns en länk mellan materiella kvaliteter och immateriella värden som lyfter fram betydelsen av relationen mellan människan och tingen ekonomiskt, kulturellt och känslomässigt.

Återbruket kan tolkas i relation till känslor och uppfattningen om tiden. En ström av ”nya” ting har framhållits som ett utmärkande drag för mode.¹⁵³ I garderoben förkroppsligades emellertid förändring och kontinuitet med modekläderna som en länk mellan nuet, framtiden och det förflutna.¹⁵⁴ Det nära förhållande som människor har till egna och andras kläder framgår av kulturhistoriska museers stora textilsam-

151. Jfr Styles, *The Dress*, s. 57, 83; Lemire, *Shifting Currency*, s. 31.

152. Jfr Fennetaux, 'Sentimental', s. 135.

153. Svendsen, *Mode*, s. 23.

154. Jfr Kerstin Smeds, *Vad är museologi? RIG* (2007:2), s. 65.

lingar. Kläder har, med sin koppling till kropp och känslor, en stark biografisk kraft som gör dem betydelsefulla i konstruktionen av historia och minne.¹⁵⁵

Jag vill hävda att för Märta Helena Reenstierna utgjorde garderobens kläder, både de som var i bruk och de som hade sparats och ärvts, tillsammans med förrådet av lappar och övrigt innehåll ett komplement till dagbokens anteckningar och ett sätt för henne att bevara och konstruera minnen. Den engelska Barbara Johnson tog detta ett steg längre i sitt modealbum, där tyger och band från hennes klänningar tillsammans med beskrivningar och bilder berättar om alla inköp från 1740 till seklets slut.¹⁵⁶ Ett annat exempel är Gustav III:s medvetna garderobsstrategi med återbruk och det historiska monument över honom själv som hans sparade dräkter kom att utgöra i Livrustkammaren.¹⁵⁷ En bit in på 1800-talet upplevdes 1700-talets mode som roande avlägset. Liksom besök i bättre bemedlades hem var även deras garderob en attraktion. Märta Helena Reenstierna berättade att när Guldsmed Folker med fru kom på besök roade det dem ”att få se mina gammaldags kläder – Brudklädning, Silfvertygs och andra nu förvarade för efterlevande”.¹⁵⁸ Med garderoben manifesterades den egna och familjens position, tillhörighet och plats i historien.

Uppsatsens inledande citat ger en inblick i den känslomässiga dimensionen av återbruket. När Märta Helena Reenstierna skrev sin uppräkningslista var alla de nämnda personerna döda, men genom textilier och kläder upprätthöll hon känslan av närhet till personer hon hade förlorat. Återbruket gjorde det relevant att hålla kvar något av det förgångna och att leva i och med sina kläder över en längre tid. Märta Helena anger ofta sakernas ålder med kopplingar till sitt eget liv, närstående personer och särskilda händelser.¹⁵⁹ Minnessakerna kunde emellertid återtas i det levande livet och fyllas med innehåll och livs-

155. Lynda Nead, 'The Layering of Pleasure: Women, Fashionable Dress and Visual Culture in the mid-Nineteenth Century', *Nineteenth-Century Contexts: An Interdisciplinary Journal* 35 (2013:5), s. 489–509; Britta Hammar, 'Den första högtidsdräkten', *Ystadiana* (2000), s. 112–121; John Styles, 'Objects of emotion: The London Foundling Hospital tokens, 1741–60', Anne Gerritsen & Georgio Riello (eds), *Writing Material Culture History* (London 2015), s. 165–171; Fennetaux, 'Sentimental', s. 133–135.

156. Rothstein (ed.), *Barbara Johnson's Album*.

157. Rangström, *Kläder för tid*.

158. Reenstierna, *Dagbok*, 2.2.1830; se även 20.8.1804, 10.7.1924, 7.9.1827, 25.9.1834.

159. Reenstierna, *Dagbok*, 6.6.1814; jfr 1.11.1794, 21.10.1809.

kraft i nya sammanhang. Så skedde 1807 när hon ”lagade ihop ärmar till en klädning af ett par brocherade Engageanter hvilka jag fick af en Handelsman Bruse uti Göteborg circa år 1766 till present”.¹⁶⁰

Närläsningen av Märta Helena Reenstiernas dagbok och undersökningen av bevarade klädesplagg i museerna visar att en ståndsmässig klädsel i herrgårdsmiljö vid sekelskiftet 1800 kan betraktas som del av en genomtänkt garderobsstrategi i stället för en tanklös, oplanerad lyxkonsumtion styrd av kortsiktiga begär och flyktiga modeideal. För att följa modet behövde man inte köpa nytt. I det materialknappa samhället var det textila återbruket en väletablerad nödvändighet. Återbruket visade att det fanns något meningsfullt att ta tillvara, ett kapital att förvalta och ett visst överflöd att spela med. Det handlade således inte bara om brist och nödtvång, utan också om kontinuitet och känslomässiga band, en länk mellan nuet och minnena. Att betrakta garderoben som process och kapital synliggör att konsumtion och produktion var nära sammanlänkade. I brukarfasen pågick en produktion eller återproduktion både av kläder som materiella objekt och av de immateriella värden som mode är kopplat till. Märta Helena Reenstiernas dagbok ger en bild av modegarderoben som i hög grad fylld av personligt präglade ting och modedräkten som en process där den enskildes engagemang och kunskap har varit avgörande för ett ståndsmässigt och moderiktigt framträdande över tid.

160. Reenstierna, *Dagbok*, 4.12.1807.

Skrivande barnmorskor

Barnmorskeyrkets litterarisering under 1700-talet

Barnmorskorna hörde till de kvinnor i Europa som tidigast utbildade sig och blev läs- och så småningom även skrivkunniga. I den här uppsatsen behandlar jag de finländska barnmorskornas läs- och skrivkunnighet, deras utbildningsmöjligheter i 1700-talets svenska rike och särskilt deras skriftliga förmåga och skriftliga utbildning. Jag undersöker i vilken utsträckning man i deras fall kan tala om en *litterarisering* – en process, som innebar att både den handskrivna och den tryckta texten spelade en allt viktigare roll i människans tillvaro. Man övergick från ett upprepat läsande av samma, närmast religiösa texter, till en annorlunda läskultur, som innebar att läsaren förmodade ta till sig ny världslig kunskap ur verk som sedan tidigare var obekanta för honom eller henne.¹

I många europeiska länder har man samtidigt gett undervisning i läsning och skrivning. Den svenska kyrkolagen från 1686 förutsatte att flickor och pojkar ur alla stånd skulle lära sig läsa Bibeln, psalmböcker och andaktsböcker. Det fanns emellertid ingen lag som gjorde det obligatoriskt att lära barn att skriva, eftersom skrivkunnigheten inte hade samma religiösa betydelse som läskunnigheten. Med undantag för skriftskolan och läsförhören fanns det ingen ”läroplikt” i det svenska och finska samhället. Om man beaktar hela befolkningen var det ovanligt att man kunde skriva. Under första hälften av 1800-talet uppskattade Carl Christian Böcker, som var sekreterare i Finska hushållningssällskapet, att ungefär fem procent av de vuxna männen på landsbygden var skrivkunniga. Flest skrivkunniga fanns det i södra Finland och i de svenskspråkiga områdena Åland och Åbolands skärgård.²

-
1. Kaisa Kauranen, 'Miten ja miksi kansa kirjoitti?', Lea Laitinen ja Kati Mikkola (toim.), *Kynällä kyntäjät. Kansan kirjallistuminen 1800-luvun Suomessa* (Helsinki 2013), s. 25, 32.
 2. Pirkko Leino-Kaukiainen, 'Lukijoista kirjoittajiksi', Maarit Leskelä-Kärki, Anu Lahtinen & Kirsi Vainio-Korhonen (toim.), *Kirjeet ja historiantutkimus* (Helsinki 2011).

Socialhistorikern Kaisa Kauranen har kopplat samman litterariseringen bland ”vanligt folk” i Finland med termen *New history from below*, som har lanserats av den australiensiska historikern Martyn Lyons. Lyons, som har studerat läs- och skrivkulturen bland franska arbetare på 1800-talet, har lösgjort sig från den tidigare inriktningen ”*Old history from below*, inom vilken man har undersökt livsvillkoren bland de samhälleligt sett ”lägre” befolkningsskikten med hjälp av t.ex. folkbokföring och rättsligt material.³

I Finland har texter skrivna av allmogen varit föremål för stort intresse under de senaste tio åren. Man har särskilt fokuserat på 1800-talet – ett exempel är det mångvetenskapliga projektet *Itseoppineet kirjoittajat ja kirjallistumisen prosessit* [Sjävlärda skribenter och litterariseringens processer] som finansierades av Finlands Akademi åren 2008–2011. När det gäller 1700-talet är källorna och därmed också möjligheterna till forskning mer knapphändiga. I exempelvis Finska Litteratursällskapets samlingar finns det ungefär fyrahundra texter skrivna av folkliga skribenter under 1800-talet, men bara ett fåtal handskrifter från 1700-talet.⁴

Man har antagit att framför allt kvinnor ur de lägre stånden ännu på 1700-talet nästan utan undantag var icke-skrivkunniga, eftersom det inte har bevarats några texter skrivna av dem. Man har också utgått ifrån att de saknade t.ex. ekonomiska motiv för att lära sig skriva. När det gäller 1700-talets Finland känner vi alltså enbart till manliga skrivkunniga personer ur de lägre befolkningsskikten, och även de är mycket få. Också de 1800-talstexter som har skrivits av skrivkunniga personer ur allmogen är oftast skrivna av män.⁵

Fanns det ändå skrivkunniga allmogekvinnor under 1700-talet? Det är möjligt att genom de utbildade barnmorskorna studera skrivkunigheten bland finländska kvinnor som tillhörde, eller i det närmaste tillhörde, allmogen. Eftersom en del av de finländska barnmorskorna

3. Kauranen, 'Miten ja miksi kansa kirjoitti?', s. 22–23; Martyn Lyons, *Reading Culture and Writing Practices in Nineteenth-century France* (Toronto 2008).

4. Kauranen, 'Miten ja miksi kansa kirjoitti?', s. 51; Lea Laitinen & Kati Mikkola, 'Johdanto', Lea Laitinen & Kati Mikkola (toim.), *Kynällä kyntäjät. Kansan kirjallistuminen 1800-luvun Suomessa* (Helsinki 2013), s. 10.

5. Kauranen, 'Miten ja miksi kansa kirjoitti?', s. 52–53; Pirkko Leino-Kaukiainen, 'Suomalaisen kirjalliset taidot autonomian kaudella', *Historiallinen Aikakauskirja* 2007:4, s. 423.

under 1700-talet kom från de lägre befolkningsskikten, kan man därmed fråga sig om de kunde skriva.

Barnmorskeeleverna måste ju kunna läsa och så småningom också skriva. Detta innebar förstås att en stor del av de tidigt utbildade finländska barnmorskorna kom från skrivkunniga borgarfamiljer. Först under det följande seklet ersattes de av raska arbetarkvinnor eller kvinnor från landsbygden, som lärde sig skriva först under 1800-talet. Tidigare kunde allmogekvinnorna inte ännu skriva, men man kan fråga sig om det fanns undantag. Och kunde barnmorskorna över huvud taget ta till sig den läskultur som tillhörde männen ur de högre stånden: att tillägna sig ny, världslig kunskap ur läroböcker?

Ett medeltida kvinnoyrke

De äldsta bestämmelserna om barnmorskornas utbildning och arbete härstammar från medeltida tyska städer: Regensburg, München, Strassburg, Frankfurt och Nürnberg. I Frankrike reglerades barnmorskornas arbete 1578, och samtidigt började det krävas formell utbildning för att man skulle få verka som barnmorska. I Spanien, England och Holland hade barnmorskorna tillstånd, som övervakades av lokalförvaltningen, kirurger och präster. De måste även svära en ed, precis som andra utbildade yrkeshantverkare. Till exempel i Nürnberg i Tyskland svor barnmorskorna eden inför myndigheterna år 1417, och senast på 1500-talet var seden allmänt förekommande runtom i Europa. Precis som de manliga yrkeshantverkarna fick barnmorskorna marknadsföra sitt yrke genom att hänga upp skyltar vid ingången. Skomakarna hade en stövel vid dörren, skraddarna en sax och barberarna ett fat som användes vid åderlåtning. På barnmorskornas skyltar kunde det finnas en bild på ett kerublikt spädbarn med runda kinder, en förlossningsstol (som alltid användes vid förlossningar under den här tiden), eller en lavemangsspruta.⁶

Utbildningen av barnmorskor på förlossningssjukhus inleddes först i Tyskland år 1589, och på sjukhuset Hôtel-Dieu i Paris år 1630. Seden spred sig till övriga Europa först under upplysningen på 1700-talet, som

6. Robert Graves, *Born to Procreate: Women and Childbirth in France from the Middle Ages to the Eighteenth Century* (New York 2001), s. 73–74; Hilary Marland, 'The "burgerlijke" midwife: the *stadsvrodvrouw* of eighteenth-century Holland', Hilary Marland (ed.), *The Art of Midwifery: Early Modern Midwives in Europe* (London and New York 1994), s. 30, 83, 99, 192, 205.

också brukar kallas nyttans tidevarv. Då började man anse att studier av ”nyttiga” kunskaper också gynnade kvinnor. Man tänkte sig att det skulle gå att minska den höga spädbarnsdödligheten i Europa genom att förbättra utbildningen av barnmorskor. Överallt i Europa arbetade de utbildade barnmorskorna med myndighetsansvar, och till deras uppgifter hörde förutom att sköta förlossningar även en del juridiska och religiösa förpliktelser. Också nöddop hörde enligt lagen till barnmorskans uppgifter, och många barnmorskor fick teologisk handledning i dopets sakrament. Det kristna dopet fick ges endast en gång, så därför var det viktigt att barnmorskorna kunde förrätta nöddopet riktigt. I spanska läroböcker för barnmorskor skildrades redan tidigt hur man skulle utföra dopritualen på ett korrekt sätt. I 1500-talets Tyskland gav lutherska präster barnmorskorna instruktioner för dopet.⁷

I det svenska rikets huvudstad Stockholm var barnmorskornas yrke och utbildning reglerade fr.o.m. den senare hälften av 1600-talet. Det uppstod ett behov av utbildning när man i det svenska riket, precis som i det övriga Europa, började fästa uppmärksamhet vid antalet mödrar och spädbarn som dog i samband med förlossningarna. Det dog många män i stormaktskrigen under 1600-talet, och det gjorde att man i många länder började oro sig över återväxten och rikets framtid. För att minska dödligheten bland små barn behövdes, vid sidan om andra metoder, yrkeskunniga barnmorskor.

Medicinalkollegiet, som hade grundats i Stockholm år 1663, hade till uppgift att övervaka inte enbart läkare, kirurger och apotekare utan även barnmorskorna och se till att de sistnämnda var ”gudfruktiga och ärbara” kvinnor. Magistraten i Stockholm utfärdade år 1686 en bestämmelse angående barnmorskeverksamheten i staden, vilken innebar att man slog fast en lärotid på fyra år med in- och utskrivning samt tjänsteed, precis som för hantverkare. Kyrkolagen, som stiftades samma år, förutsatte att prästerna skulle undervisa och förhöra barnmorskorna i kristendomskunskap, så att de skulle lära sig att förrätta nöddop rätt. I en riksomfattande medicinalgörordning, utfärdad två år senare, förutsattes å sin sida att barnmorskorna förutom att gå i lära också skulle närvara vid dissektioner av kvinnliga lik.⁸

7. Marland, ”The ”burgerlijke” midwife”, s. 34, 36, 38, 77–78, 85, 87, 95, 101–102, 155.

8. Birger Lundqvist, ”Det svenska barnmorskeväsendets historia”, Birger Lundqvist (red.), *Svenska barnmorskor* (Stockholm 1940), s. 15–16, 19–20, 25.

På samma sätt som fältskärer, kirurger och andra hantverkare var barnmorskorna i Stockholm organiserade i ett skrå. År 1711 utfärdade Medicinalkollegiet en ny och mer detaljerad instruktion med 24 paragrafer. Här nämns en tvåårig utbildning, barnmorskeexamen, ed, studieintyg och barnmorskeskylt, som en professionell barnmorska fick hänga upp vid sin dörr. Efter stora nordiska kriget ville man få också andra städer och landssocknar i riket att anställa utbildade barnmorskor. Resultaten blev emellertid ganska magra, särskilt på landsbygden. Samma sak upprepades flera gånger under 1750-talet och senare, när Medicinalkollegiet i skarpa ordalag uppmanade socknarna och städerna i riket att skaffa sig barnmorskor som utbildats i Stockholm. Officiellt blev den svenska barnmorskeutbildningen riksomfattande år 1777, när en barnmorskeinstruktion utfärdades för hela riket.⁹

Anatomi, förlossningslära och rättsmedicin i läroböckerna

Att sköta förlossningar var av tradition en kvinnlig uppgift och antagligen just därför den första branschen som finländska kvinnor kunde få utbildning för och avlägga officiell yrkesexamen i. En utbildad barnmorska ansvarade för alla skeden under en normal förlossning. Några egentliga förlossningsläkare fanns det inte ännu i 1700-talets Sverige. Barnmorskorna fick emellertid inte använda kirurgiska instrument eller utföra kirurgiska ingrepp; detta gällde hela Europa. Svåra förlossningar med tång sköttes av fältskärer och kirurger, och detsamma gällde eventuella försök med kejsarsnitt.¹⁰

De utbildade barnmorskorna var även länge de enda kvinnorna i Europa som uttryckligen förutsattes kunna både läsa och skriva. Från och med 1500-talet började det utkomma yrkeslitteratur för barnmorskor. Den var skriven på folkspråket, eftersom man inte förväntade sig att barnmorskorna skulle kunna grekiska och latin, till skillnad från de universitetsutbildade läkarna. De europeiska barnmorskorna skrev också själva läroböcker. Den franska drottningen Maria de Medicis hovbarnmorska Louise Bourgeois lät i början av 1600-talet

9. Lundqvist, 'Det svenska barnmorskeväsendets historia', s. 41, 51.

10. Nadia Maria Filipponi, 'The Church, the State and childbirth: the midwife in Italy during the eighteenth century', Hilary Marland (ed.), *The Art of Midwifery: Early Modern Midwives in Europe* (London and New York 1994), s. 164; Marland, 'The "burgerlijke" midwife', s. 199.

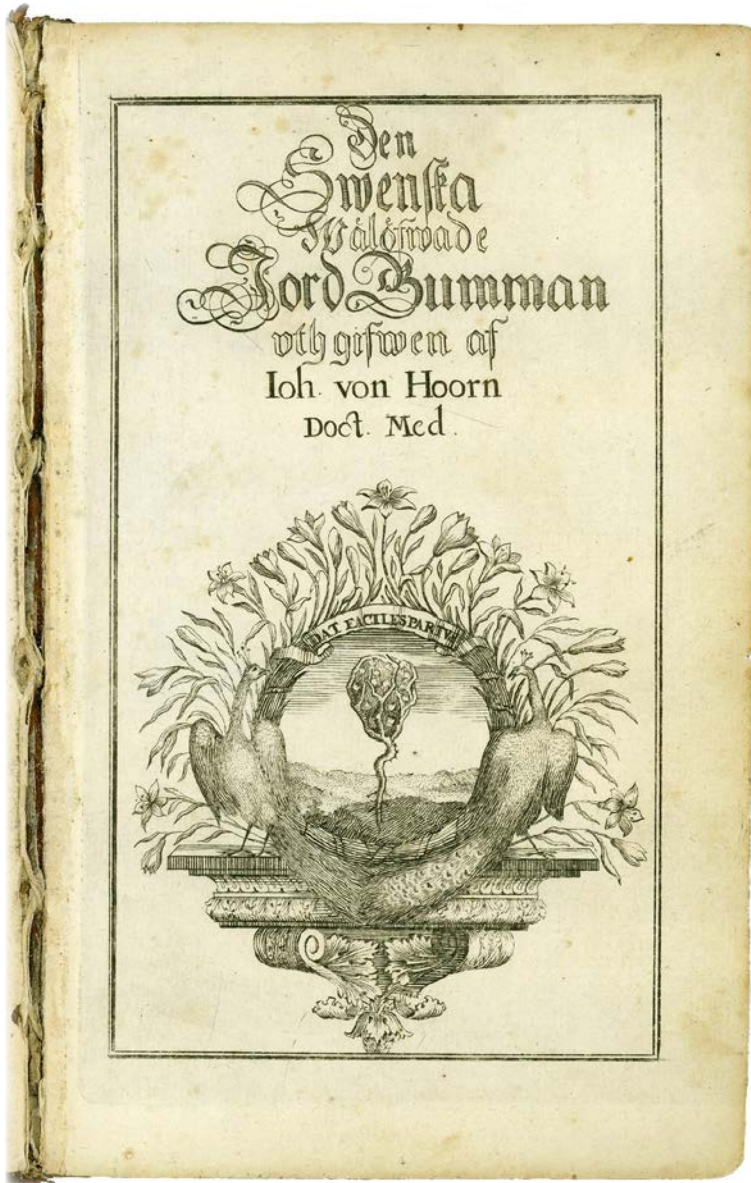
Den brandenburgiska barnmorskan Justine Siegemund gav år 1690 ut sin berömda förlossningshandbok *Die Chur-Brandenburgische Hoff-Wehe-Mutter*, das ist: ein höchst nöthiger Unterricht von schweren und unrecht stehenden Geburten, in einem Gespräch vorgestellt, i vilken hon genom denna bild demonstrerade sin metod för att med ett dubbelt handgrepp vända ett foster som låg i en för förlossningen ofördelaktig bjudning. Boken utkom under 1700-talet i flera upplagor. Nationalbiblioteket, Helsingfors.

publicera en handbok i obstetrik i tre band. Boken behandlade också kvinnlig infertilitet, missfall samt kvinno- och barnsjukdomar. Marguerite de La Marche, som hade arbetat som ledande barnmorska på det berömda sjukhuset Hôtel-Dieu i Paris, utgav år 1677 en handbok i barnmorskearbete, riktad till elever på området. Det var första gången en europeisk kvinna gav ut en medicinsk lärobok med bilder av kvinnans inre organ, livmodern, äggstockarna och slidan. Den tyska hovbarnmorskan Justine Siegemund lät år 1690 publicera en handbok i barnmorskearbete, i vilken hon redogjorde för flera nya medicinska ingrepp, bl.a. vändning av foster med hjälp av händer och snöröglor. Boken baserade sig på Siegemunds egna erfarenheter och noggranna anteckningar.¹¹

I det svenska riket betraktade man på 1700-talet läsning av litteratur som en viktig del av barnmorskeutbildningen: det ”[wo]re och önskeligt att de [barnmorskorna] kunde läsa i bok, att sålunda mehr och mehr öfwa sig i konsten”.¹² Till de populäraste verken hörde de handböcker i barnmorskearbete som skrivits av läkaren Johan von Hoorn (1662–1724), som utvecklade utbildningen av barnmorskor i det svenska riket. I hans böcker redogjordes i detalj för kvinnokroppens anatomi, de inre undersökningar som barnmorskorna skulle utföra, graviditetstecken, missfall samt naturliga, svåra och ”onaturliga” förlossningar.¹³

Det fanns inga illustrationer i Hoorns läroböcker, men texten var praktisk inriktad, så att barnmorskorna mycket konkret handledes genom graviditetens och förlossningens olika skeden. Hoorn hade även beaktat nivån på barnmorskornas språkkunskaper och undvek termer på latin. I texterna som riktades till kvinnor talades om ”liv-

-
11. Graves, *Born to Procreate*, s. 74, 83; David Harley, 'Provincial midwives in England: Lancashire and Cheshire, 1660–1760', Hilary Marland (ed.), *The Art of Midwifery: Early Modern Midwives in Europe* (London and New York 1994), s. 94, 34; Mary Lindeman, 'Professionals? Sisters? Rivals? Midwives in Braunschweig, 1750–1800', Marland (ed.), *The Art of Midwifery*, s. 178, 197, 180; Marland, 'The "burgerlijke" midwife', s. 201; Teresa Ortiz, 'From hegemony to subordination: midwives in early modern Spain', Marland (ed.), *The Art of Midwifery*, s. 97; Justine Siegemund, *The Court Midwife*. Edited and translated by Lynne Tatlock (Chicago 2005).
 12. Lundqvist, 'Det svenska barnmorskeväsendets historia', s. 48.
 13. L. W. Fagerlund & Robert Tigerstedt, *Medicinens studium vid Åbo universitet. Åbo Universitets lärdomshistoria I. Medicinen*, Skrifter utgifna af Svenska Litteratursällskapet i Finland XVI (Helsingfors 1890), s. 65.

Försättsbladet till den första svenska läroboken för barnmorskor, Johan von Hoorns *Den svenska wäl-öfwade jord-gumman* hwilken grundeligen underwijser huru med en hafwande handlas, en wändande hielpas, en barna-qwinna handteras, och det nyfödda barnet skiötas skal, utgiven i Stockholm 1697. Johan von Hoorn, som studerat medicin i Nederländerna, lade grunden för ett organiserat barnmorskeväsen i det svenska riket. Nationalbiblioteket, Helsingfors.

modren”, inte ”uterus”. Så här instruerade Johan von Hoorn barnmorskorna i hur man inför en förlossning utförde en inre undersökning:

När livmodren är noggsamt öppen, och wattnet än står, så förer hon fingrarna, den tiden som Hustrun är fri af Barnwärcken, med försigtighet, uti Lifmodern, at känna, huru Fostret ligger, och om någon lem, med hufwudet, sig uti Slutet wil intränga, hwilken hon sagteligen tillbaka förer, och länker Fostret, om det ligger illa, til rätta; ty så länge Fostret simmer i wattnet, kan det lätteligen flyttas och ställas i skick.¹⁴

Boken *Utkast til Medicinal-Lagfarenheten. Domare til uplysning, läkare til hjälpreda och barnmorskor til underwisning i ämnen som röra människo-kroppen*, skriven av Jonas Kiernander (1721–1778), och utgiven 1776 var det första rättsmedicinska verket som utgavs på svenska.¹⁵ Boken hade över 700 sidor och var avsedd för personer som i sitt yrke blev tvungna att utföra eller ta ställning till rättsmedicinska undersökningar, alltså domare, läkare och professionella barnmorskor. Vad barnmorskearbetet beträffar innehåller Kiernanders bok information om kvinnornas fysiologi under graviditeten och graviditetens förlopp, komplikationer i samband med graviditet och förlossning samt omständigheter i anslutning till barnamord.

Från 1711 framåt utbildades alla yrkesbarnmorskor i det svenska riket i Stockholm, där de lärde känna olika sidor av arbetet som barnmorska. Också från den östra riksdelen, alltså Finland, reste man till Stockholm för att utbilda sig till barnmorska. Under hela 1700-talet studerade finländska kvinnor läroböcker på området, åhörde föreläsningar hållna av professorer, följde med dissektioner och verkade som förlossningsbiträden under ledning av erfarna barnmorskor. Som avslutning på sina studier avlade de examen i Medicinalkollegiet och svor barnmorskeeden.¹⁶ Man känner till sammanlagt 89 finländska kvinnor som avlade barnmorskeexamen före 1809.¹⁷

14. Johan von Hoorn, *Siphra och Pua: Eller Hand-bok För Barnmorskor*. Tredje upplagan (Stockholm 1777), s. 53.

15. Arno Forsius, *Oikeuslääketieteen kehitystä 1700-luvulla*. Texten har färdigställts i september 2013. <http://www.saunalahti.fi/arnoldus/oiklaak3.htm> (hämtad 7.6.2015).

16. Wilhelm Djurberg, *Läkaren Johan von Hoorn. Förlossningskonstens grundläggare i Sverige* (Uppsala 1942), s. 58–72; Pia Höjeberg, *Helena Malhiems barnmorske lära år 1756* (Stockholm 1995), s. 74–75.

17. Kirsi Vainio-Korhonen, *Ujostelemattomat. Kättilöiden, synnytysten ja arjen historiaa* (Helsinki 2012), s. 36–37.

Barnmorskornas yrkeskunskap behövdes inte bara i samband med förlössningar, utan även under rättegångar. När det gällde att utreda barnamord deltog flera yrkespersoner inom medicin: läkare, fältskärer och barnmorskor. Läkarna och fältskärerna fokuserade i allmänhet på offret.¹⁸ Barnmorskornas uppgift var att undersöka de kvinnor som hade fött ett utomäktenskapligt barn som dött som nyfött. Avsikten var att ta reda på om modern hade tagit livet av barnet. I en del fall undersökte barnmorskorna även offret, det döda barnet.¹⁹ Medicinalkollegiet betonade att barnmorskor som saknade utbildning och inte hade svurit barnmorskeeden inte var auktoriserade att ge utlåtanden i rätten.²⁰

I barnmorskeinstruktionerna från 1700-talet ställdes många önskemål och krav på barnmorskeeleverna. De skulle vara gudfruktiga, läskunniga, sakliga, tålmodiga och noggranna och ha ett gott anseende. I den riksomfattande barnmorskeinstruktion som gavs år 1777 förutsattes uttryckligen att yrkesbarnmorskorna också skulle vara skrivkunniga. Genom den här nya bestämmelsen kodifierades sannolikt den redan existerande situationen. År 1777 var det svenska samhället litterariserat på ett helt annat sätt än 1711, då den föregående barnmorskeinstruktionen hade uppgjorts. Under 1700-talet hade skrivkunigheten antagligen även för barnmorskorna blivit en allt naturligare del av den formella utbildningen och tjänsteutövningen. I övrigt skulle barnmorskeeleverna själva ha fött barn, alltså vara hustrur eller änkor, vid god hälsa men inte nödvändigtvis särskilt unga: en ålder på mellan 30 och 40 år ansågs vara lämpligt. Man betonade att barnmorskan skulle vara snabbtänkt för att kunna klara av svåra förlössningar där mor och barn av någon orsak plötsligt hamnade i fara. ”Hon ej allenas kan förstå och begripa hwad henne läres, utan kan och saken litet

-
18. Eva Bergenlöv, *Skuld och oskuld. Barnamord och barnkvävning i rättslig diskurs och praxis omkring 1680–1800*, Studia Historica Lundensia (Lund 2004), s. 367–386; Anu Koskivirta, 'Parantaja, kuolinsyynytukija ja syyntakeeton murhaaja. Välskäri-kirurgi Geissen veriteko yhteisöllisen kriisin kuvastimessa', Jari Eilola (toim.), *Makaaberi ruumis. Mielikuvia kuolemasta ja kehosta*, Historiallinen Arkisto 128 (Helsinki 2009), s. 296–305.
 19. Kongl. Hofrättens Bref ... då dödt Foster finnes, men obekant är, hwilken det framfödt och å lön lagt 12.2.1755.
 20. Otto E. A. Hjelt, *Svenska och finska medicinalverkets historia 1663–1812. Del 1–2* (Helsingfors 1891–1892), s. 492–493.

eftertänka, hwad henne bäst står till göra.”²¹ Det var alltså tillåtet att använda det egna förnuftet.

Yrkesbarnmorskorna måste vara läskunniga och så småningom också skrivkunniga, eftersom de måste kunna läsa litteratur på det egna området samt skriva och med sin egen namnteckning bestyrka de intyg som de lämnade in till domstolar och församlingar. Som redan har konstaterats kunde allmogekvinnorna på 1700-talet i allmänhet inte skriva. Därför var det naturligt att en majoritet av dem som antogs till barnmorskeutbildningen kom från borgarfamiljer, där också flickorna nästan utan undantag redan som barn fick undervisning i att skriva på svenska. Till exempel i Göteborg fanns det redan på 1600-talet flera handelsmannafamiljer där både mannen och kvinnan utövade ett yrke. Kvinnorna hade egna sigill, de hade som barn lärt sig läsa, skriva och räkna, och de hade även fått annan undervisning.²²

Borghustrun ”talar ren Swenska och kan skrifwa”

1. Framlidne Rådmannen Gustav Lundeens Enka, Margaretha Wång, 44 år gammal, kan Swenska men ej skrifwa. 2. Murmästaren Adam Aurins Hustru Anna Cajander, 27 år gammal, talar ren Swenska och kan skrifwa. 3. Borgaren Michel Grönströms Hustru Anna Lisa Ruthén, 33 år gammal, kan Swenska, samt någorlunda skrifwa, och låfwar ännu vidare öfwa sig i skrifwande. 4. Bokbindaren Mäster Jacob Crusells Hustru Greta Lisa Messman, 30 år gammal, talar god Swenska och kan föga skrifwa. 5. Borgaren Johan Hallbergs Hustru, Lisa Lundberg 40 år gammal, kan Swenska och öfwa skrifwa. 6. Coopwardie Matrosen Henric Rigas Hustru Ewa Donckelberg 28 år gammal, kan Swenska och någorlunda skrifwa. Dessutom äga alla dessa en nöijaktig Christendoms Kundskap, samt äro whad lefernet angår, ostraffelige.²³

När Nystads församling i augusti 1778 lediganslog en plats på barnmorskeutbildningen, anmälde hela fem läs- och skrivkunniga kvinnor sitt intresse. Av dem kunde murarmästare Aurins hustru Anna Cajander skriva väl. Borgare Grönströms hustru Anna Lisa Ruthén, bokbindarmästaren Crusells hustru Greta Lisa Messman och mat-

21. Lundqvist, 'Det svenska barnmorskeväsendets historia', s. 48, 73.

22. Christina Dalhede, *Viner Kvinnor Kapital. 1600-talshandel med potential. Fjärrhandelsfamiljerna Jeronimus Möller i Lübeck och Sibrant Valck i Göteborg. Handelsfamiljer på Stormaktstidens Europamarknad* (Partille 2006), s. 179–180, 225–226, 277–278.

23. Protokoll från kyrkostämman i Nystads församling 2.8.1778, Nystads församlings arkiv, Åbo landsarkiv (ÅLA).

rosen Rigas hustru Eva Donckelberg kunde skriva ”någorlunda” eller ”föga”. Borgare Hallbergs hustru Lisa Lundberg övade sig i att skriva. Det var bara rådman Lundeens änka Margretha Wång som inte alls kunde skriva. Samtliga sökande uppgavs tala svenska. De hade även den kristendomskunskap och det klanderfria leverne som krävdes av barnmorskeelever.²⁴

Dessa kvinnor, som ville bli barnmorskor, hade alltså skriftlig kompetens, även om detta inte var något som förväntades av kvinnor vid den här tiden och trots att de egentligen inte hade möjlighet att utbildas sig. Vem var de egentligen? Den äldsta av dem, den 44-åriga Margaretha Wång, som var gift med rådman Lundeen, var borgardotter och född i Nystad. Hon kunde alltså svenska, men var inte skrivkunnig. Anna Ruthén kom även hon från en borgarfamilj i staden. Hon var 33 år gammal, kunde svenska och kunde också skriva någorlunda. Även den 38-åriga Lisa Lundbergs far var borgare i staden. Lisa kunde svenska och övade sig i att skriva. Eva Donckelberg, 27 år, var borgardotter. Hon kunde tala svenska och även skriva någorlunda. Den 30-åriga jungfrun Anna Cajander, som i mars 1778 gift sig i Åbo med murarmästare Adam Aurin, talade ren svenska och var helt skrivkunnig. Den person i gruppen som hade den högsta sociala positionen var den 31-åriga Margareta Messman, dotter till väbeln Berndt Messman och Anna von Qvanten som var av adlig börd. Margareta talade god svenska och kunde även skriva en aning.²⁵

Alla de som i Nystad anmälde sitt intresse för att bli barnmorska kom alltså från borgarfamiljer och var, med undantag för Margaretha Wång som var född 1738 och äldst i gruppen, någorlunda skrivkunniga. I Nystad fanns det en barnskola eller pedagogi, grundad på 1600-talet. Det var fråga om en anspråkslös stadsskola, där man främst undervisade borgerskapets barn i läsning, biblisk historia, räknekonst, skrivning och geografi. Även flickor kunde antas som elever vid pedago-

24. Protokoll från kyrkostämman i Nystads församling 2.8.1778, Nystads församlings arkiv, ÅLA.

25. Kommunionböcker för Nystads församling 1769–1774, opagerade, Jacob Crusell, Johan Hollberg, Greta Wång; 1780–1784, s. 42 och 123, 1785–1789, s. 33; 1790–1796, s. 42 och 54, Nystads församlings arkiv, ÅLA; Nystads församling, födda 14.9.1738, 3.9.1750 och vigda 6.6.1758, 6.11.1765; 17.11.1765, 20.11.1766 samt Åbo finska församling vigda 29.3.1778, HisKi-projektet, Genealogiska Samfundet i Finland; Gerald Enckell, 'Messman – en militärläkt från Satakunta'. *Genos* 58 (1987).

gierna.²⁶ Det är alltså möjligt att Anna Ruthén, som var född i Nystad, hade varit elev i den här skolan. Det mest sannolika är ändå att alla de ovannämnda kvinnorna hade lärt sig skriva i hemmet.

På en allmän nivå visar exemplet från Nystad att borgarkvinnor de facto oftast kunde skriva och att de därmed tillhörde den fåskaliga skara i Finland som verkligen var skrivkunnig under 1700-talet. Att skrivförmågan låg på en så anspråkslös nivå är ingen överraskning, eftersom även adelsdamer hade problem med rättskrivning samt användning av skiljetecken och stora begynnelsebokstäver. Också i de högsta stånden satsade man framför allt på att förädla pojkaras skrivförmågan antingen med hjälp av en informator eller vid en militärskola eller ett universitet. Adelsflickorna fick enklare skrivundervisning framför allt av den egna modern eller av syskonen.²⁷

I det ovan citerade protokollet från kyrkostämman finns inga uppgifter om borgarkvinnornas läskunnighet, men kolumnen för läskunnighet i Nystads församlings kommunionbok innehåller en del information om deras kunskaper. Ett fullt kryss i den här kolumnen innebar att man hade uppnått målet. Anteckningen för läskunnighet påbörjades ofta med en enkel punkt mitt i kolumnen. När kunskapen ökade, kompletterades punkten med snedstreck, och till slut kunde den bli ett fullständigt kryss. Nivån på läskunnigheten hängde ofta samman med social ställning, men också bland pigor och drängar finner man på 1700-talet personer med utmärkt läsförmåga.²⁸

Margaretha Wång, Anna Cajander, Anna Lisa Ruthén, Lisa Lundberg och Eva Donckelberg har alla en anteckning om fullständiga läskunskaper. Bokbindarmästaren Crusells hustru Greta Lisa Messman

-
26. Sisko Wilkama, *Naissivistyksen periaatteiden kehitys Suomessa 1840–1880-luvulla. Pedagogis-aatehistoriallinen tutkimus*, Historiallisia Tutkimuksia XXIII (Helsinki 1933), s. 1–2.
27. Kirsi Vainio-Korhonen, 'Sisaruksia ja sukulaisia. Suomalaisten aatelisnaisten kirjeenvaihtoa 1600- ja 1700-luvulla', Maarit Leskelä-Kärki, Anu Lahtinen & Kirsi Vainio-Korhonen (toim.), *Kirjeet ja historiantutkimus* (Helsinki 2011), s. 141–158; Kirsi Vainio-Korhonen, 'Oklanderlig franska och skrivsvårigheter – adelsdöttrars edukation i det tidigmoderna Finland', Christer Kuvaja & Ann-Catrin Östman (red.), *Svärdet, ordet & pennan – kring människa, makt och rum i nordisk historia. Festskrift till Nils Erik Villstrand den 24 maj 2012* (Åbo 2012), s. 267–278.
28. Esko Laine & Tuija Laine, 'Kirkollinen kansanopetus', Jussi Hanska & Kirsi Vainio-Korhonen (toim.), *Huoneentaulun maailma. Kasvatus ja koulutus Suomessa keskiajalta 1860-luvulle* (Helsinki 2010), s. 269.

har ingen anteckning alls i kolumnen för läskunnighet, vilket i hennes fall inte innebär att hon inte kunde läsa, eftersom hon ändå kunde skriva i viss mån. Ibland hade man av någon anledning inte möjlighet att utreda läskunnigheten. Greta Lisa Messmans mor hörde till adelsståndet, och adelns läskunnighet var inte föremål för offentlig diskussion. Det kan hända att man inte förväntade sig att dottern till en adelsdam skulle delta i läsförhör tillsammans med vanligt folk.²⁹ Det var heller inte helt otänkbart för en adelsdam att bli yrkesbarnmorska. Den adliga Eva Johanna von Marquard gifte sig med en icke-adlig finländsk sergeant och studerade, medan maken fortfarande var i livet, till barnmorska. Hon anställdes i Bjärnä 1778.³⁰

Samtliga kvinnor i Nystad som ville studera till barnmorska kunde också svenska, vilket naturligtvis var en förutsättning för att man skulle kunna studera på svenska. Det var tydligen bara jungfrun Anna Cajander och underofficersdottern Anna von Qvanten som med säkerhet hade svenska som modersmål, eftersom de talade svenska rent. Valet föll emellertid inte på någon av de svenskspråkiga sökandena, utan på den yngsta kandidaten, Eva Donckelberg. Hon reste i slutet av 1778 till Stockholm för att studera och avlade sin barnmorskeexamen inför Medicinalkollegiet den 16 april 1779.³¹

Dragonhustrun ”är mächtig uti Svenska och Finska Språket”

Kyrkostämman med Nädendals och Merimasku församlingar [...] at antaga dragonhustrun Catharina Andersdotter ifrån Hajais Rusthåll å Luonnonmaa Öö, hwilken redan förut blifwit nyttjad wid barnfödslotillfällen, och dess utom är mächtig uti Svenska och Finska Språket, samt något öfwad uti skrifwande. Som förenämnde hustru förklarade sig nögd med detta anbud, så beslöts at hon til Resepass undfående skulle i djupaste ödmjukhet recommenderas.³²

I den elevmatrikel över barnmorskeelever som finns i stadsarkivet i Stockholm finns anteckningar om 74 barnmorskor åren 1761–1808 som

29. Kommunionböcker från Nystads församling 1769–1774, opagerade, Jacob Crusell, Johan Hollberg, Greta Wäng; 1780–1784, 42 och 123, 1785–1789, 33, Nystads församlings arkiv, ÅLA; Laine & Laine, 'Kirkollinen kansanopetus', s. 266, 269.

30. Gustaf Elgenstierna, *Den introducerade svenska adelns ättartavlor*, tavl nr 1618 (Stockholm 1998); Vainio-Korhonen, *Ujostelemattomat*, s. 239.

31. Elevmatrikel 16.4.1779, Barnmorskeläroanstaltens i Stockholm arkiv, Stockholms stadsarkiv.

32. Protokoll från kyrkostämman i Nädendals församling 8.6.1778, Nädendals församlings arkiv, ÅLA.

anställdes i det nuvarande³³ Finland. Över hälften av dem kom från borgar-, tjänstemanna- eller underofficersfamiljer (50 kvinnor), vilket förstås inte är så överraskande med tanke på att barnmorskeeleverna måste kunna läsa och skriva svenska.³⁴

Bland de utbildade barnmorskorna fanns emellertid också en del kvinnor ur de lägre samhällsskikten, t.ex. sju soldathustrur och fyra sjömanshustrur.³⁵ En del av de sistnämnda kom emellertid från familjer som stod högre i samhällshierarkin än den man de sedan gifte sig med. Det förklarar delvis varför de kunde läsa och skriva. Maria Pelander från Gamlakarleby var köpmansdotter men gifte sig två gånger med en sjöman. Brita Rothof, som var dotter till stadsfiskalen i Jakobstad, gifte sig även hon med en sjöman. En orsak till dessa giftermål var uppenbarligen att såväl Pelander som Rothoff väntade sitt första barn när äktenskapet ingicks.³⁶

Uppgifterna om de kvinnor som valdes ut till utbildningen ger i varje fall en spännande möjlighet att också begrunda den eventuella skrivkunnigheten bland kvinnor ur allmogen. Man har av tradition betraktat allmogekvinnor från den här tiden som icke-skrivkunniga, eftersom det inte har bevarats några texter skrivna av dem. Historieforskningen kring skrivkunnighet kan emellertid inte enbart utgå från bevarade texter. Det faktum att det inte har bevarats texter av allmogekvinnor innebär inte att man automatiskt kan dra slutsatsen att de inte kunde skriva.

Utifrån matriklarna över barnmorskeelever och andra handlingar kan man dra slutsatsen att det t.o.m. bland torpar- och sjömansdottrar fanns läs- och skrivkunniga kvinnor redan på 1700-talet. Torpardottern Beata Lundahl från Kuopio landsförsamling utexaminerades som barnmorska i september 1791. Anna Hammer, som var född i en sjömansfamilj, genomförde även hon sina studier med framgång och

33. I freden i Åbo 1743 blev Fredrikshamn på den ryska sidan om gränsen, men staden ingår ändå i den här undersökningen eftersom det där fanns en barnmorska som fått sin utbildning i Stockholm. Dessutom har staden en lång finländsk historia och den låg länge i ett finskspråkigt område. Före 1809 räknades Torneå inte till Finland, eftersom den norra gränsen mellan Österbotten och Västerbotten då gick längs Kemi älv. Torneå har ändå tagits med i undersökningen eftersom även denna stad har en lång finländsk historia och länge låg i ett finskspråkigt område.

34. Vainio-Korhonen, *Ujostelemattomat*, s. 205.

35. Vainio-Korhonen, *Ujostelemattomat*, s. 205.

36. Vainio-Korhonen, *Ujostelemattomat*, s. 237, 244–245.

avlade barnmorskeexamen i juni 1773.³⁷ Det finns inga uppgifter om vilken bakgrund den tidigare nämnda dragonhustrun Catharina Andersdotter från Nådendal hade, men det faktum att maken var soldat och att hustrun hade ett patronymikon som efternamn signalerar att det var fråga om en allmogekvinna eller en hustru som i det närmaste var att betrakta som allmogekvinna. Trots det konstateras i det tidigare citerade protokollet från kyrkostämman i Nådendal och Merimasku att Catharina var både tvåspråkig och skrivkunnig: ”Mächtig uti Swenska och Finska Språket, samt något öfwad uti skrifwande.”³⁸

Catharina Andersdotters studiekamrater Anna Simonsdotter från Rimito och Anna Henriksdotter från Ulfsby tillhörde även de allmogegen. Anna Simonsdotter var gift med Johan Henriksson, en bonde från hennes egen hemsöcken. Vid tiden för giftermålet hade hon varit piga i Åbo och hört till den finska församlingen.³⁹ Anna Henriksdotter var gift med Henrik Johansson, som var torpare i Ulfsby. När de gifte sig hade de arbetat som tjänstefolk i Ulfsby; Henrik var dräng och Anna piga.⁴⁰ Catharina Andersdotter, Anna Simonsdotter, Anna Henriksdotter och den tidigare nämnda Beata Lundahl avlade barnmorskeexamen efter år 1777, när det uttryckligen förutsattes att barnmorskorna skulle kunna skriva. Man kan alltså anta att inte enbart Catharina utan också allmogekvinnorna Anna Henriksdotter, Anna Simonsdotter och Beata Lundahl var skrivkunniga.

Kommunionböckerna från Nådendals församling vittnar å sin sida om att Catharina Andersdotter kunde läsa fullkomligt utantill de tio budorden, trosbekännelsen, Herrens välsignelse samt förklaringarna till dopet, konfirmationen, syndabekännelsen och nattvarden. Av någon anledning har man emellertid antecknat att hon bara kunde läsa någorlunda innantill.⁴¹ I kommunionboken har man för henne antecknat *Litteras Novit*, ”känner bokstäver” eller ”utsäger stavelser”.

37. Vainio-Korhonen, *Ujostelemattomat*, s. 242, 245.

38. Protokoll från kyrkostämman i Nådendals församling 8.6.1778, Nådendals församlings arkiv, ÅLA.

39. Åbo finska församling vigda 5.10.1777, HisKi-projektet, Genealogiska Samfundet i Finland; Vainio-Korhonen, *Ujostelemattomat*, s. 238.

40. Ulfsby församling vigda 16.12.1759, HisKi-projektet, Genealogiska Samfundet i Finland; Vainio-Korhonen, *Ujostelemattomat*, s. 238.

41. Kommunionböcker för Nådendals församling 1764–1769 Haijais och 1772–1777, s. 141, Nådendals församlings arkiv, ÅLA.

Man kan få en viss uppfattning om vad de här bedömningarna innebär utifrån de instruktioner för lärare som ingår i slutet av den andra upplagan av Jacob Judéns (Jaakko Juteinis) *Lasten Kirja* från 1819. Enligt de här instruktionerna var inlärnin g av bokstäverna respektive stavning bara början när det gällde att lära sig läsa. De följdes av ren innantilläsning, som även innefattade förståelse av det lästa.⁴² Anteckningarna om Catharina Andersdotters läskunnighet kan alltså inte vara korrekta, eftersom Catharina enligt kyrkostämmans protokoll kunde både läsa och skriva. Om hon i fråga om läsningen hade befunnit sig på nivån ”stavar”, hade hon definitivt inte samtidigt kunnat vara skrivkunnig på svenska.

Exemplet med Catharina Andersdotters läskunnighet visar att prästernas anteckningar inte är oproblematis ka, utan ibland t.o.m. felaktiga. I bland kan man inte ens tolka anteckningar av olika präster i samma församling på samma sätt.⁴³ Det verkar finnas ett tolkningsutrymme i bägge riktningarna, och anteckningen ”utsäger stavelser” eller ”känner bokstäver” bevisar inte nödvändigtvis att personen i fråga var dålig på att läsa.

Trots kravet på skrivkunnighet har det nästan inte bevarats några texter skrivna av barnmorskor. Till exempel verkar barnmorskornas tjänsteansökningar ha skrivits av professionella skrivare. De barnmorskor som vittnade i rätten var i allmänhet personligen närvarande, så de lämnade sina utlåtanden muntligt.⁴⁴ Då fanns det ingen orsak att bifoga ett skriftligt utlåtande till protokollet.

Man kan anta att barnmorskornas skrivkunnighet inte låg på samma nivå som de utbildade männens, t.ex. fältskärernas. Under den här tiden behärskade inte ens adelsdamerna i allmänhet svensk rättskrivning och interpunktion till fullo.⁴⁵ För Finlands del är det bara stads-

42. Pirkko Leino-Kaukiainen, ”Nyt lasken minä pännäni tämän viherjäisen paperin päälle”. Nuoren sotilaan kirjeitä 1800-luvun lopulta, Maarit Leskelä-Kärki, Anu Lahtinen & Kirsi Vainio-Korhonen (toim.), *Kirjeet ja historiantutkimus* (Helsinki 2011), s. 196.

43. Laine & Laine, 'Kirkollinen kansanopetus', s. 269.

44. Detta har också Mona Rautelin konstaterat i sin undersökning av barnamord under 1700-talet. Mona Rautelin, *En förutbestämd sanning. Barnamord och delaktighet i 1700-talets Finland belysta genom kön, kropp och social kontroll* (Helsingfors 2009).

45. Vainio-Korhonen, 'Sisaruksia ja sukulaisia. Suomalaisten aatelsnaisten kirjeenvaihtoa 1600- ja 1700-luvulla'.

barnmorskan i Åbo, Catharina Renauts, pensionsansökan som är helt egenhändigt skriven. Denna ansökan, skriven på svenska, förvaras i magistratens arkiv i Åbo. Den skiljer sig en aning från de övriga dels genom att rättstävningen vacklar, dels genom att den är skriven med latinsk stil.⁴⁶ Den latinska stilen användes särskilt av ståndskvinnor, som lärde sig den i samband med att de studerade franska. Männen använde den tyska stilen, som vid den här tiden tillämpades i de officiella handlingarna. Catharina Renaut var änka efter Pierre Renaut, en språkmästare vid akademien i Åbo – alltså en fransman som undervisat i franska.

I bouppteckningarna finner man också några egenhändiga namnteckningar av barnmorskor: Catarina Toppelia, Anna Maria Hammerin och Maria Christina Pelander. Den tidigare nämnda Pelander var köpmansdotter, Toppelia var dotter till en skraddarmästare och den tidigare nämnda Hammerin var dotter till en sjöman.⁴⁷ Greta Blom, stadsbarnmorska i Linköping, skrev 1785 själv en förlossningsberättelse som har bevarats i Medicinalkollegiets arkiv.⁴⁸ Ett utdrag ur denna handling ingår i följande avsnitt. Även i den här handlingen är rättsskrivningen vacklande och språket en aning styvt. Läsaren får ändå klart för sig vad det handlar om, vilket naturligtvis är det viktigaste. Slutligen finns det orsak att nämna Catharina Malhiem, som var stadsbarnmorska i Vänersborg i Sverige. Hon var prästdotter och skrev på egen hand en hel bok om förlossningskonst. Boken utgavs emellertid aldrig, eftersom den inte godkändes av Medicinalkollegiet.⁴⁹

”Detta är hvad jag mig nu kan ehrindra”, bevittnar barnmorskan

Undersökningarna utförda av barnmorskor och de skriftliga och muntliga utlåtanden de lämnade i rätten visar på deras yrkes- och sakkunskap. De beskrev noggrant de anatomiska och fysiologiska egenskaperna hos de kvinnor och barn som de hade undersökt, och presenterade i

46. Allegater från Åbo magistrat n:o 116 / 1781, Åbo stads magistrats och rådstugurätts arkiv, Åbo stadsarkiv.

47. Bouppteckning efter Jacob Sjöström 17.11.1790 och bouppteckning efter Hedvig Hucker 28.12.1791, mikrofilmade bouppteckningar från Gamlakarleby; bouppteckning efter Matts Imberg 19.11.1799, mikrofilmade bouppteckningar från Uleåborg, Riksarkivet, Helsingfors.

48. Medicinalkollegiets protokoll 17.10.1785, s. 262, Collegium Medicum arkiv, Riksarkivet, Stockholm.

49. Höjeberg, *Helena Malhiems barnmorske lära år 1756*.

sina utlåtanden flera möjliga orsaker till och tolkningar av sina iakttagelser. Även i samband med våldtäktsmål kallades fältskärer, läkare och barnmorskor för att undersöka de möjliga offren och ibland även de åtalade.⁵⁰

Om yrkesskickligheten vittnar också de drag som var utmärkande för en profession och som präglade 1700-talets barnmorskeutbildning och arbete. Barnmorskornas studier och arbete var reglerade i lag, och deras arbete var självständigt. Både utbildningens och arbetets stora betydelse motiverades med det allmänna bästa, att förbättra hälsan hos föderskor och nyfödda. Barnmorskornas kunnande grundade sig både på teoretisk kunskap och på praktik, och erbjöd en möjlighet att avlägga examen. Också barnmorskorna själva lyfte fram sin yrkesmässiga status och försökte bli av med utbildade jordegummor som var verksamma på deras revir. Här fick de stöd av myndigheterna.⁵¹

Ett bra exempel på barnmorskornas medicinska kunnande utgörs av den rättsmedicinska undersökning som Catharina Renaut utförde i december 1768. I gödselhögen vid Åbo lasarett hade man nämligen hittat ett lik efter en prematur. Barnets mor var en kvinna från Åbo, som hette Anna Greta Lindberg. Ur rättsmedicinsk synvinkel var det viktigaste att undersöka kroppen, som redan hade börjat förmultna, för att upptäcka tecken på yttre våld. Renaut lyckades med detta. Hon antecknade noggrant kroppens storlek, och utvecklingsgraden av huden och benen, och uppskattade på basis av dessa uppgifter att fostret var sju månader. Hon bedömde också att barnet hade dött redan före förlossningen:

[---] inkallades Jordgumman hustru Catharina Aspelin eller Renaut [---] Att det af Qwinnan Lindberg framfödde foster [---] wara siu månader gammalt, att det haft frodigare hud och icke så små som det, h[vil]ket är sex månader gammalt, jämväl det redan haft ben, och ej bråsk som sex månaders finnes hafwa. [---] Och trodde hustru Aspelin at detta foster på hwilket huden warit sprucken och hopdragen som af des korta liggande i dynghögen ej kunnat förorsakas, wäl icke långt förut haft lif, men innan födseln warit dödt i moderlifvet.⁵²

50. Vainio-Korhonen, *Ujostelemattomat*, s. 168–169, 173–175.

51. Lena Milton, *Folkhemmets barnmorskor. Den svenska barnmorskekårens professionalisering under mellan- och efterkrigstid*, Studia Historica Upsaliensia 19 (Uppsala 2001), s. 28–32, 93.

52. Protokoll från rådstugurätten i Åbo 7.12.1768, s. 2041–2042, Åbo stads magistrats och rådstugurätts arkiv, Åbo stadsarkiv.

Renaut konstaterade också att hon i samband med undersökningen hade upptäckt svartnad hud på fostrets hals, som såg ut som om den varit ”skrubbad” med en nagel. Skadan hade eventuellt uppkommit i samband med förlossningen, när modern hade försökt hjälpa fram barnet. Utifrån föderskans bristningar i slidan och svullnaden på de yttre könsorganen drog Renaut slutsatsen att det hade handlat om ett akut och våldsamt missfall.⁵³

Friherrinnan Florentina Armfelt, som skulle föda sitt första barn, dog i maj 1785 på Bystads herrgård i Askers socken i Sverige efter en utdragen förlossning som varat hela sju dygn. Som hjälp hade hon både stadsbarnmorskan i Linköping Greta Blom och regementsfältskären D. Wittkopf. Den senare ställdes till svars för dödsvållande av Medicinalkollegiet. Greta Blom lämnade å sin sida in ett skriftligt vittnesmål om det skedda:

Efter kallelse infant jag mig på Bystad Herrgård hos Friherrinnan Armfelts d. 15 sidst. April; [---] d. 18 om morgonen fant jag vid undersökningen lifmodren öpen till en RD [riksdaler] storlek, och fostret vara rätt vändt. Friherrinnan begärte den dagen åderlåtning, hwilket Professor Vitkoph ej fant nödigt, efter pulsen ej var hög. [---] efter dessa dagar, då Professoren d. 18 om aftonen giordt undersökning och sade sig finna tillståndet sådant, som jag det berättat, samt sade sig sielf vilja förrätta förlossningen, hvar efter jag ej mera undersökte, efter all åtgärd var mig nekad. [---] d. 20 voro värkarne ej så täta, men emot middagen mera tryckande, [friherrinnan] hjälps med stolgången, som råkte hela natten med häftig frossa, till kl. 2 då en stark frossa, som råkte tredfjededels tima anfallt sig, derefter klagades öfver domning och värk i benen, då Professoren gjorde undersökning och talade med Friherrinnan på Fransyska, hufvudvärk, som continuerade till kl. ¼4 om morgonen då hon afled helt stilla oförlöst, utan märk. dödsarbete. Detta är hvad jag mig nu kan ehrindra. Linköping d. 4 Sept. 1785. Greta Elisabet Blom.⁵⁴

Fältskär Wittkopf hade inte försökt rädda det ofödda barnet med ett kejsarsnitt, vilket Medicinalkollegiet betraktade som särskilt försvårande. Fältskären borde också åtminstone ha försökt hjälpa sin patient med en förlossningstång, men det hade han inte gjort. Det konstaterades att Wittkopf hade agerat oskickligt, okunnigt och t.o.m. skadligt, och Medicinalkollegiet förbjöd honom från att i fortsättningen verka som förlossningsläkare.⁵⁵

53. Protokoll från rådstugurätten i Åbo 7.12.1768, s. 2041–2042, Åbo stads magistrats och rådstugurätts arkiv, Åbo stadsarkiv.

54. Medicinalkollegiets protokoll 17.10.1785, s. 262–263, Collegium Medicum arkiv.

55. Medicinalkollegiets protokoll 17.10.1785, 12.1.1786 och 2.2.1786, Collegium Medicum arkiv.

Man kan också studera Greta Bloms skriftliga vittnesmål som en källa till såväl hennes yrkeskunskap som hennes skrivkunnighet. Till och med en adelskvinna kunde inleda ett brev utan särskild rubrik, och ibland saknades helt interpunktion och stora begynnelsebokstäver. Även meningsbyggnaden var ofta enkel, och ordförrådet knappt.⁵⁶ Greta Blom skrev bättre än många medsystrar ur de högre stånden i och med att hon kunde strukturera sina meningar och använda interpunktion och stora begynnelsebokstäver. Också när det gäller rättskrivningen kan hon jämföras t.ex. med en köpman, även om Bloms ortografi förstås inte kan jämföras med den hos tidens mest utbildade män.

Avslutning

Många forskare har ifrågasatt nivån på läskunnigheten bland finländarna före folkskolans införande. Man har antagit att särskilt allmogens förmåga att läsa innantill i själva verket innebar att man bara kunde läsa Bibeln, psalmboken eller katekesen utantill. Man läste enligt denna uppfattning inte heller böcker p.g.a. kunskapstörst, utan det handlade om den andaktsutövning som religionen förutsatte. Det här ledde särskilt på 1700-talet till stora skillnader i världsbild mellan en bonde och de övriga stånden – adeln, prästerna och borgarna. För adeln och de bildade var 1700-talet upplysningens och framstegens tidevarv, till vilket man brukar koppla begrepp som förnuft, bildning, nytta, jämlikhet inför lagen och mänskliga rättigheter. Inom vetenskapen betonades å ena sidan erfarenhet som källa för kunskap, å andra sidan resonemangets betydelse.⁵⁷

Man har emellertid sällan funderat på i hur stor utsträckning och på vilket sätt upplysningen genomsyrade och förändrade de vanliga människornas – alltså inte bara undantagens – världsbild under deras egen tid och i deras egen vardag. Här erbjuder barnmorskeutbildningen ett ypperligt exempel. När man i det tidigmoderna Europa ställdes inför befolkningspolitiska utmaningar valde man att utveckla utbildningen av yrkesbarnmorskor. Det ställdes krav på en mer teoretisk undervisning som baserade sig på medicin, för att fler barn och möd-

56. Vainio-Korhonen, 'Sisaruksia ja sukulaisia', s. 151.

57. Dessa frågor har förtjänstfullt behandlats av Minna Ahokas, *Valistus suomalaisessa kirjallisuudessa 1700-luvulla*, Bidrag till kännedom av Finlands natur och folk 188 (Helsinki 2011), s. 25–31 samt Nils-Erik Landell, *Läkaren Linné. Medicinens dubbla nyckel* (Stockholm 2004), s. 189.

rar än tidigare skulle överleva förlossningen. Samtidigt kan den nya typen av utbildning ändå på goda grunder betraktas också som ett upplysningsprojekt, på samma sätt som 1700-talets europeiska vaccineringskampanjer, motståndet mot slaveriet eller olika utbildningsprojekt riktade till allmogens barn.

Kvinnor med barnmorskeutbildning hade bättre möjligheter än utbildade jordemödrar att verka som barnmorskor. De måste också ha varit öppna för nya former av läsning och inläring. Utbildningen förutsatte att man läste läroböcker och tog del av föreläsningar på ett sådant sätt att man förstod informationen, tog till sig den och anpassade den med hjälp av sitt förstånd till eget bruk – det handlade inte om utantilläsning av religiösa texter. Studierna förutsatte därmed att kvinnorna insåg vikten av utbildningen inte bara utifrån den gudomliga ledningens perspektiv, utan också utifrån förnuft och nytta. Även om också en professionell barnmorska kunde vända sig till Gud under en förlossning, förstod hon att också hennes egen kunskap och skicklighet hade betydelse för förlossningens förlopp och utgång.

ÖVERSIKTER OCH MEDDELANDEN

MARKKU KEKÄLÄINEN

Upplevelser av teatraliskhet och autenticitet i 1700-talets London

De diskussioner som på 1700-talet fördes i Storbritannien om storstadslivets moraliska värde utformade sig ofta som en motsättning mellan teatraliskhet och autenticitet. Staden som teater är en urgammal metafor, men på 1700-talet var den förknippad med en viss ambivalens: staden som scen hänvisade till en belevad sfär, *the polite world*, som styrdes av koder, men också till en oäkta och korrumperad verklighet, där människan förlorade sitt autentiska jag.¹ Renässansens och barockens representativa offentlighet uppfattade stadsrummet som en scen för ett spektakel som uttryckte makt, där synligheten riktades mot toppen i den sociala pyramiden, den ”sociala parad” som representerade makten.²

Stadsoffentlighetens paradigim började förändras när den sociala geografin i London genomgick omfattande förändringar under de sista decennierna av 1600-talet och de första decennierna av 1700-talet. I fokus hamnade då kommersiella och halvoffentliga institutioner som kaféer, teatrar och nöjesparker.³ Joseph Addisons (1672–1719) och Richard Steeles (1672–1729) moraliska veckoblad *Tatler* (1709–1711) och *The Spectator* (1711–1712) skildrade denna transformation på ett oförglömligt sätt. I essäer publicerade i dessa oändligt populära och ofta efterliknade tidningar granskades sederna, människotyperna och det offentliga livets former i det samtida London med ett humoristiskt

-
1. John Brewer, *The Pleasures of the Imagination: English Culture in the Eighteenth Century* (Chicago, 1997), s. 33–35.
 2. Lewis Mumford, *The City in History* (New York 1961), s. 375–410.
 3. Jürgen Habermas, *The Structural Transformation of the Public Sphere* (Cambridge 2004), s. 14–27.

och lättsamt moraliserande tonfall.⁴ Denna s.k. borgerliga offentlighet innefattade också ett teatraliskt element. Addison, som tagit till sig den gamla tanken om *theatrum mundi* skrev om åskådarnas brödraskap, *fraternity of spectators*, som uppfattade världen som en teater och kritiskt bedömde de medmänniskor som uppträdde i offentligheten.⁵ Med ”världen” avsåg författaren de arenor för synlighet som fanns i London, såsom teatrar, kaféer, klubbar och esplanader och de människor som rörde sig i en värld av ömsesidigt utbyte av blickar och synlighet. Det här var de relativt jämlika stadsgentlemännens (och i begränsad omfattning ståndskvinnornas) rike, där man i stället för en koreografi som uttryckte ståndstillhörighet eftersträvade ett artigt umgänge i form av välvilligt umgänge och ömsesidigt behagande.⁶

Den stränga formalism som var knuten till den sociala hierarkin och de sinsemellan konkurrerande hovmännens nonchalanta *sprezzatura* präglade den representativa offentlighetens spektakel.⁷ Kaffehusens mer informella synlighet innefattade ett element av sympati och välvilja och följde en hövlighetskod som grundade sig på ömsesidigt behagande, precis som vid hoven, men substansen i behagandet hade förändrats: nu handlade den ömsesidiga hövligheten inte om motpartens heder utan om hans eller hennes personliga integritet. Denna form av teatraliskhet fick en teoretisk utformning i Adam Smiths verk *The Theory of Moral Sentiments* (1759). *Fellow feeling* innebar en möjlighet att identifiera sig med sina medmänniskor genom en känsla av sympati, vilket betydde att man betonade välviljan, *benevolentia*, i det sociala umgänget i stället för den dissimulation som var utmärkande för hövligheten vid hovet.⁸ Det sceniska elementet bevarades i den urbana hövlighetskulturen, eftersom orienteringen i en anonym social verklighet förutsatte ett flexibelt förhållande till den egna identiteten.

-
4. Brian Cowan, 'Mr. Spectator and the coffeehouse public sphere', *Eighteenth-Century Studies* 37 (2004), s. 345–366.
 5. *The Spectator*, vol. I, ed. Donald F. Bond (Oxford 1965) s. 45–46.
 6. Lawrence A. Klein, 'Liberty, manners, and politeness in early eighteenth-century England', *Historical Journal* 32 (1989), s. 583–605; Lawrence E. Klein, *Shaftesbury and the Culture of Politeness: Moral discourse and cultural politics in early eighteenth-century England* (Cambridge 1994) s. 1–24.
 7. Markku Peltonen, *The Duel in Early Modern England: Civility, Politeness and Honour* (Cambridge 2003), s. 29–37.
 8. Robert Zaretsky, *Boswell's Enlightenment* (Cambridge, MA 2015), s. 36–38.

”Eftersom jag älskar mänskligheten, överflödas mitt hjärta förstås av nöje när jag ser en välmående och lycklig folkmängd”, skrev Joseph Addison om sitt besök på Royal Exchange i London, där han fascinerades av språkens och nationaliteternas mångfald. ”Ibland försvinner jag i en mängd *judar*, och ibland blir jag en i en grupp *holländare*. Vid olika tidpunkter är jag *dansk*, *svensk*, eller *fransman*”, fortsatte Addison och hänvisade till cynikern Diogenes, som när han tillfrågades om sin nationalitet meddelade att han var världsmedborgare.⁹ Metropolitens polyfona sociala verklighet gjorde det möjligt att byta identitet och att medvetet utforma den. Denna gatans teater med sitt rollspel visade sig under 1700-talets lopp vara ett kontroversiellt fenomen.

Man kan iakttä en ambivalens i såväl Addisons som Steeles upplevelse av staden. De moraliska veckobladsens förhållande till de kommersiella, sociala och kulturella aktiviteterna i metropolen var sympatiskt intresserat och öppet, men i sista hand granskades livet i storstaden genom en moralisk optik. Under sina vandringar i London hade Steele hamnat i Covent Garden där han lagt märke till de många typer av produktivt myller som pågick där dagtid. På natten förändrades bilden av stadsdelen: ”Det fashionabla folkets dag började nu gry, och kärror och droskor blandades med pråliga och flärdfulla ekipage”.¹⁰ Addison och Steele upplevde London som ett samhälle av åskådare, men till stadslivets teatraliska dimension hörde en kraftig moralisk reservation. Hotet om moraliskt kaos i storstaden var knutet till den belevade kulturens maskerade karaktär. Detta härrörde från hoven, där den inbördes konkurrensen förutsatte att man anpassade sin sociala mask i enlighet med en teatralisk modell. Steele skrev bittert om överklassens mottagningar, där högt uppsatta personer samlades i en anda av allmänt slaveri och ”både den beundrade och beundraren” tillfredsställde turvis sin fåfänga.¹¹ Författaren förenade det sofistikerade umgängets koder med en kontinental hovkultur och med den maktens koreografi som

-
9. ”As I am a great Lover of Mankind, my Heart naturally overflows with Pleasure at the sight of a prosperous and happy Multitude”; ”Sometimes I am lost in a Crowd of *Jews*, and sometimes make one in a Groupe of *Dutch-men*. I am a *Dane*, *Swede*, or *French-Man* at different times.” *The Spectator* I, s. 92–294.
10. ”The Day of People of Fashion began now to break, and carts and Hacks were mingled with Equipages of Show and vanity.” *The Spectator*, vol. IV, ed. Donald F. Bond (Oxford 1965), s. 101.
11. ”both the Idol and Idolater”. *The Spectator*, vol. II, ed. Donald F. Bond (Oxford 1965), s. 257.

omgav monarken. Detta xenofobiska drag blev ett bestående inslag i 1700-talets brittiska hövlighets- och storstadskritik.

Enligt moralisterna och satirikerna gav det system av inbördes beroende som ingick i hovkulturen upphov till en falsk hövlighet och uppmuntrade till fäfänga, vilket ledde till att umgänget blev ett meningslöst spel för maskerade människor. Även Steele konstaterade att ”yttre viktighet är vad de flesta män eftersträvar, i stället för verklig lycka”, och kunde inte förstå hur någon kunde ”finna nöje i att antingen dela ut eller ta emot sådana kalla och upprepade artigheter”.¹² ”Ärlighet är verklig visdom”, förklarade Steele, och beklagade hur ”världen har blivit så full av förställning och artighet att människors ord knappast alls säger något om deras tankar”. Han betonade hur integriteten många gånger var mer värdefull än dissimulationen och bedrägeriet.¹³

Addison och Steele tillskrev uppriktigheten en särskild betydelse i det sociala umgänget, men å andra sidan var de medvetna om de utvecklade hövlighetskodernas positiva betydelse på stadens scener, och de studerade med en upptäcktsresandes iver de geografiska och sociala skikten i sin tids London. I den engelska kulturen hade det rätt en stark antiteatralisk och antiurban trend åtminstone fr.o.m. 1600-talets puritanfäder, och denna underströmning fick förnyad kraft av den sentimentala strömning som växte sig starkare från mitten av 1700-talet.¹⁴ Staden framstod nu som en själlös djungel, där maskerade människor lurpassade på varandra. Dagboksskribenten och kosmopoliten Anna Larpent (1758–1832), som hade fjärrmat sig från överklassens mondäna livsstil under den georgianska tiden skrev hur ”det finns en tomhet, en lätthet på alla offentliga platser” i överklassens London och hur ”förskräckligt är (alltför) många fashionabla människors liv, man kunde tro att de glömt att de har själar”.¹⁵ En ny inriktning kom först till uttryck inom den s.k. kyrkogårdspoesin som uppstått på 1740-talet. Nu började man anse att en kreativ genialitet förutsatte att man avklädde sig sina personliga emotioner. Detta krav på rättframhet och autenti-

12. ”outward Show is what most Men pursue, rather than real Happiness”; ”take delight either in paying or receiving such cold and repeated Civilities”. *The Spectator* II, s. 257.

13. ”Sincerity is true Wisdom”; ”World is grown so full of Dissimulation and Compliment, that Men’s words are hardly any Signification of their Thoughts.” *The Spectator*, vol. III, ed. Donald F. Bond (Oxford 1965), s. 314; *The Spectator* I, s. 430–431.

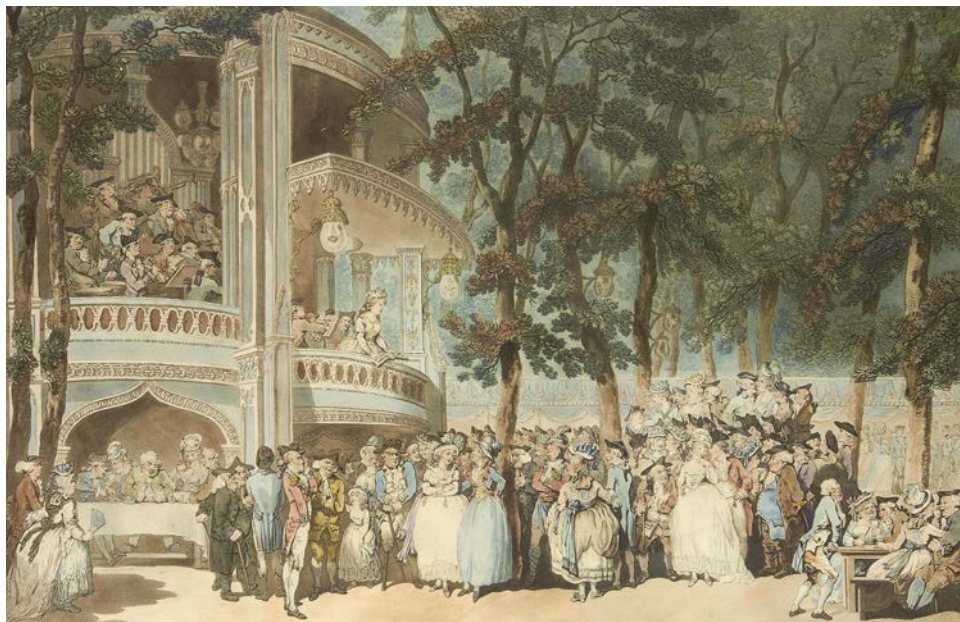
14. Jonas Barish, *The Antitheatrical Prejudice* (London 1981), s. 158–162.

15. ”horrid is the life of (too many) people of fashion, one might imagine that they forgot they had souls”. Brewer, *The Pleasures of the Imagination*, s. 70.

citet överfördes också till sociala relationer.¹⁶ Den sentimentala poeten och *man of letters* William Shenstone (1714–1763) skrev i en essä om tillbakadragenhet att ingen skulle behöva vara tillbakadragen i en uppriktig värld. Tillbakadragenhet behövdes endast tillsammans med okända medmänniskor, men i den närmaste kretsen skulle man öppna sitt hjärta, på samma sätt som man till en betrodd kunde överlämna nycklarna till en trädgård.¹⁷ ”Lycklig är han! Som tidigt märker att sann lycka är något annat än oväsen, larm och ceremonier”, skrev arkitekten James Malton i slutet av århundradet i en pamflett som hyllade det engelska stuglivet.¹⁸ Den anonyma och teatraliska storstaden utgjorde nu *the Great Wen*, ett monstruöst konglomerat som hotade den autentiska mänskligheten.

I satiriska stadsguider och pamfletter, där tonfallet ibland är apokalyptiskt fördömande, sågs ett användande av en förfalskad identitet eller blotta möjligheten därtill som ett uttryck för storstadens moraliska korruption. ”Det kan inte finnas något bättre exempel på dumhet, än behovet att uppträda förklädd”, suckade den anonyme författaren till pamfletten *London Unmask'd*. Han återger en episod om en snobb (*beau*) som han träffat på morgonnatten. Denne hade fått sin eleganta jacka nedsmutsad av förbipasserande. Så småningom framkommer det att den charmerande personen de facto tillhörde den typ av människa som med sin närvaro förpestade fester och mottagningar, nämligen ”en gentleman endast genom klädsel”. Det visade sig nämligen att festdeltagaren som hamnat i knipa var en barberargesäll. Författaren blev tvungen att konstatera att världen hade förvandlats till ett maskeradskådespel, där alla var utklädda. På den gamla goda tiden visade yttre tecken på ståndstillhörighet och bakgrund, men under en tid när allt var till salu, försökte alla framstå som bättre än vad de egentligen var.¹⁹

-
16. Philip Carter, 'Polite "Persons": Character, biography and the gentleman', *Transactions of the Royal Historical Society* 12 (2002), s. 333–354; Gerald Newman, *The Rise of English Nationalism: A Cultural History 1740–1830* (London 1987), s. 129–133.
17. William Shenstone, *Essays on Men and Manners* (London 1794), s. 25, 84–86.
18. ”Happy he! Who early sees that true happiness is distinct from noise, from bustle, and from ceremony.” Ann Bermingham, ”The simple life. Cottages and Gainsborough's cottage doors”, Peter de Bolla, Nigel Leask & David Simpson, *Land, Nation and Culture, 1740–1840: Thinking the Republic of Taste* (Cambridge 2005), s. 37.
19. ”There cannot be a greater instance of folly, than a desire of appearing in disguise”; ”a gentleman constituted merely by dress”; Anon., *London Unmask'd; or the New Town Spy* (London 1784), s. 12–13, 42–43.

Nöjesparkerna (pleasure gardens) hörde till de viktigaste scenerna för den anonyma och teatraliska stadsoffentligheten i London. Vauxhall Gardens 1785, etsning av Thomas Rowlandson. James Boswell sitter längst till höger i logen nere till vänster på bilden och äter middag.

Den antiteatraliska tendensen förstärktes alltså under den senare delen av seklet, och begreppen *honesty* och *sincerity* som redan odlats i moraliska veckoblad fick en mer förpliktande ton. I ett umgänge som baserade sig på uppriktighet och ärlighet fanns det inget utrymme för teatraliskt rollspel.²⁰ Denna autenticitetskult väckte emellertid också motstånd. Maccaronernas urbana underkultur med feminina och extravaganta kläder irriterade de mer allvarligt sinnade Londonborna under seklets sista tredjedel; de unga aristokraterna, som hade påverkats av Italien under sina *grand tour*, flanerade framför allt omkring i nöjesparker som Vauxhall Gardens.²¹ Vid samma tid utkom

20. Michèle Cohen, 'Manliness, effeminacy and the French. Gender and the construction of national character in eighteenth-century England', Tim Hitchcock & Michèle Cohen (eds), *English Masculinities 1660–1800* (London 1999), s. 53–54; Newman, *The Rise of English Nationalism*, s. 129–137.

21. Miles Ogborn, *Spaces of Modernity: London's Geographies 1680–1780* (New York 1998), s. 133–142.

lord Chesterfields (1694–1773) brev till sonen (*Letters to His Son*, 1774). ”Dygd och bildning har, precis som guld, ett värde i sig; men om de inte poleras, förlorar de utan tvekan mycket av sin glans; och till och med polerad mässing kommer att omhölja fler människor än obearbetat guld”, skrev den mondäne Whig-aristokraten till sin son.²² Den s.k. Chesterfield-kontroversen som följde på utgivningen av breven visade att tiderna hade förändrats: också en så osentimental klassiker som Samuel Johnson konstaterade att breven lärde ut en skökas moral och en dansmästares seder.²³

Dagboksskribenten och *man of letters* James Boswell (1740–1795) är en särskilt intressant figur när det gäller receptionen av London under den andra hälften av 1700-talet. Hos denne skönande förenades en tidigromantisk sensibilitet med den tidigmoderna periodens och upplysningens idéer och staden som en teater. Boswell ansåg att man för att helt kunna njuta av London – och detta var hans primära mål – måste dölja sina känslor, kultivera det egna jaget och ha en teatralisk relation till det sociala umgänget. Den unge Boswell skrev hur London hade påverkat hans inre och yttre väsen:

Sedan jag kom hit har jag börjat eftersträva en samlat förnäm personlighet, som skiljer sig helt från den rastlösa okultiverade personlighet som jag tidigare tilltalades av. Jag har insett att vi till en viss grad kan välja den karaktär vi vill vara. Dessutom kan en man genom övning bli vad som helst. Jag glädde mig nu över att finna mig själv sansad, behaglig och lugn.²⁴

I citatet förenas tanken på att dölja det inre med kravet på att kultivera jaget. Ens yttre habitus och beteende var formbara storheter. Målet

22. ”Virtue and learning, like gold, have their intrinsic value; but if they are not polished, they certainly lose a great deal of their lustre; and even polished brass will pass upon more people than rough gold.” Lord Chesterfield, *The Letters of Philip Dormer Stanhope, 4th Earl of Chesterfield*, vol. III, ed. Bonamy Dobrée (New York 1968), s. 877.

23. Michèle Cohen, ’Manliness, effeminacy and the French’, s. 44–61; Jenny Davidson, *Hypocrisy and the Politics of Politeness: Manners and Morals from Locke to Austen* (Cambridge 2004), s. 47–49.

24. ”Since I came up I have begun to acquire a composed genteel character very different from a rattling uncultivated one which for some time past I have been fond of. I have discovered that we may be in some degree whatever character we choose. Besides, practice forms a man to any thing. I was now happy to find myself cool, easy and serene.” James Boswell, *London Journal 1762–1763*, ed. Gordon Turnbull (London 2010), s. 9.

var en gentleman som suveränt styrde över sina känslor och gester: ”Jag bestämde mig för att den här gången upprätthålla en sansad kontroll över mig själv i London, och att inte bli yr som vanligt.”²⁵ Det är intressant att dra en parallell till den tidigare citerade Shenstone. De delar en viss sentimental disposition, men medan Shenstone såg tillbakadragenheten som ett värn mot den hotfulla världen, och ansåg att rättframheten var förbehållen en betrodd vänkrets, så betraktade Boswell återhållsamhet som ett grundläggande element i det urbant sociala, och ansåg att den gjorde det möjligt att njuta av bekantas och obekantas sällskap.

Retenue, tillbakadragenhet och stoisk självbehärskning var endast ett minimivillkor när man skulle orientera sig i storstaden. Målet med kultiveringen av jaget var en kreativ och teatralisk inställning till storstadens polyfona verklighet; för Boswell var en scenisk inställning till sällskapslivet en källa för intensivt välbefinnande livet ut: ”Jag driver med samhället i detta obeständiga liv, och med alla dess varieteter, seriösa och komiska. Jag leker med kvinnor, och även med män”²⁶, antecknade han i sin dagbok 1784. År 1770 skrev Boswell en serie essäer med rubriken *On the Profession of a Player*. Precis som rubriken säger behandlade han här skådespelaryrket, men han utvidgade diskussionen till att också omfatta de grundläggande förutsättningarna för ett civiliserat sällskapsliv. I inledningen konstaterade Boswell att det under barbariska tider i historien hade rått ett antiteatraliskt etos, när skådespelaryrket hade varit föremål för förakt. I hans egen civiliserade samtid hade man emellertid börjat uppskatta skådespelarna, när man hade insett att ”skådespelaryrket innefattar det mänskliga livets hela system”.²⁷ Boswell använde termen *double feeling* för att skildra skådespelarens relation till sitt arbete. När skådespelaren orienterade sig i sin roll blev hans person tudelad, när gestaltens känslor och passioner trädde fram i skådespelarens medvetande och dolde hans

25. ”I resolved to maintain a calm mastery of myself this time in London, and not to grow giddy in it as usual.” James Boswell, *Boswell in Extremes, 1776–1778*, ed. C. M. Weiss & Frederick A. Pottle (New York 1970), s. 22.

26. ”I make game of society in this transitory life, and of all its varieties, serious and comic. I frisk with women and with men, too.” James Boswell, *Boswell: The Applause of the Jury, 1782–1785*, ed. Irma Lustig (New York 1981), s. 207.

27. ”the profession of a player comprehends the whole system of human life”. James Boswell, *On the Profession of a Player*. Essay I. *London Magazine*, August 1770, s. 397.

eget jag ”längst in i ett skrymsle”.²⁸ I enlighet med idén om *Theatrum mundi* betraktade Boswell *double feeling* som en nödvändig del också av det utvecklade urbana sällskapslivet.²⁹ ”Om det inte fanns någonting annat än den verkliga karaktären, skulle samhället inte vara hälften så tryggt och angenämt som vi uppfattar det”, skrev Boswell, och fortsatte att om ”vi avslöjade för våra vänner vad vi verkligen tycker om dem, skulle det ofta uppstå gräl, och om vi inte uttryckte mer respekt för dem än vad vi verkligen känner, skulle nöjet i den sociala samvaron minska drastigt”. Härmed lät han förstå att öppenhet och rättframhet ledde till ett ociviliserat beteende. Det teatraliskas koder var inte enbart en sköld, utan de möjliggjorde ett kreativt och spontant förhållande till medmänniskorna, som i en storstad ofta förblev okända. För att garantera vår egen trivsel och se till att umgänget var behagligt borde vi tillägna oss den sinnesstämning som passade i en viss situation, vilket innebar att vi ”liksom skådespelare till en viss grad är en annan person än vår egna”.³⁰

I slutet av essäerna drog Boswell en humoristisk parallell mellan fransk och engelsk hövlighetskultur. När han försvarade fransmännen, som enligt Boswell var eviga skådespelare (”perpetual comedians”) och förmögna att tillägna sig konstgjorda känslor, tog han ställning i en kulturkritisk debatt som pågått länge i England: de som försvarade autenticiteten och kritiserade en teatralisk hövlighetskultur använde ofta xenofobiska argument när de påstod att också den urbana hövlighetskulturen bottnade i fransk hovinställsamhet.³¹ ”Vi måste medge att fransmännens hövlighet gör att de är mycket lyckligare, tack vare sin ständiga vana att klämma in sig i en behaglig ram”, skrev Boswell och irriterade utan tvekan många landsmän.³² Redan i sina dagböck-

28. ”in the innermost recess”. James Boswell, *On the Profession of a Player*. Essay II. *London Magazine*, September 1770, s. 469–470.

29. Boswell, *On the Profession of a Player*. Essay II, s. 469.

30. ”Were nothing but the real character to appear, society would not be half so safe and agreeable we find it”; ”did we discover to our companions what we really think of them, frequent quarrels would ensue; and did we not express more regard for them than we really feel, the pleasure of social intercourse would be very contracted”; ”like players, are to a certain degree a different character from our own”. Boswell, *On the Profession of a Player*. Essay II, s. 470.

31. Cohen, ’Manliness, Effeminacy and the French’, s. 44–61.

32. ”We must confess that the politeness of the French makes them much happier; because from the continual habit of working themselves into an agreeable frame.” Boswell, *On the Profession of a Player*. Essay II, s. 470.

er från ungdomstiden hade han funderat på hur fransmännens lättsamma och teatraliska förhållande till världen gjorde dem så lyckliga och behagliga, att vansinne och självmord var i det närmaste okända företeelser bland gallerna.³³

Sjuttonhundratalets upplevelse av London placerade sig i stor utsträckning på en linje mellan det teatraliska och det autentiska. *Spectators* i de moraliska veckobladen i början av århundradet balanserade mellan kraven på kultiverat umgänge respektive uppriktighet, men behöll ändå sin nyfikenhet inför storstadens polyfona och anonyma värld. Den känslighetskult som förstärktes från mitten av seklet innebar att den äkta sällskapligheten blev förbehållen en nära krets. Storstadens hotfulla mångfald hamnade utanför det autentiskt sociala. Denna inställning, som ofta innefattade xenofobiska drag, stärktes mot slutet av 1700-talet, då den engelska rättframheten och uppriktigheten på ett tydligare sätt än tidigare ställdes emot den kontinentala dissimulationen som hade sina rötter vid hoven. Perioden var emellertid inte en monolit som präglades av en enda *Zeitgeist*: 1700-talet gav upphov till en skara extravaganta individualister, som upplevde storstaden som ett sceniskt spektakel – och njöt av det.

33. Boswell, *London Journal 1762–1763*, s. 48.

MY HELLSING & SOPHIE HOLM

Tidigmodern utrikespolitik som kulturhistoria?

En presentation av forskningsfältet 'new diplomatic history'

Tidigmoderna diplomaters bakgrund, uppgifter och arbetsvillkor rör sedan ett tiotal år förnyat intresse inom historievetenskapen och dess granndiscipliner. Så har skett även i Norden,¹ men den svenska termen 'diplomatihistoria' leder för de flesta ändå fortfarande tankarna till en äldre typ av historieskrivning.² Att många nyare verk med koppling till Sveriges historia inte är skrivna på svenska kan ses som symptomatiskt för en vilja att kommunicera resultaten utanför Norden, där den diplomatihistoriska renässansen har haft större genomslag.³ Den här presentationen strävar därför efter att ge nordiska läsare en överblick av fältet *new diplomatic history* – som vi valt att översätta till *ny diplomatihistoria* – identifiera tendenser och diskutera fältets möjligheter och svagheter. Författarna till denna uppsats arbetar

-
1. Framför allt Ulrik Langen, *Revolutionens skygger. Franske emigranter og andre folk i København 1789–1814* (Köpenhamn 2005); Charlotta Wolff, *Vänskap och makt. Den svenska politiska eliten och upplysningstidens Frankrike* (Helsingfors 2005); Heiko Droste, *Im Dienst der Krone. Schwedische Diplomaten im 17. Jahrhundert* (Berlin 2006); Peter Lindström & Svante Norrhem, *Flattering Alliances: Scandinavia, Diplomacy, and the Austrian–French Balance of Power, 1648–1740* (Lund 2013); Joachim Östlund, *Saltets pris. Svenska slavar i Nordafrika och handeln i Medelhavet 1650–1770* (Lund 2014).
 2. På svenska stöter man på termen 'diplomatihistoria' i beskrivningar av det tidiga 1900-talets historieskrivning; se t.ex. Ragnar Björk, 'Att integrera nivåer. Nya krav på en internationaliserande historieskrivning', *Historisk Tidskrift* 130 (2010), s. 469–483.
 3. Framför allt Lindströms och Norrhems studie (*Flattering Alliances*) samt största delen av Heiko Drostes publikationer.

med var sitt forskningsprojekt om 1700-talets diplomatiska liv i Stockholm, inspirerade av pågående forskning på diverse håll i Europa.⁴

Fram till 1960-talets början var mellanstatliga förbindelser och diplomatiska förhandlingar ett självklart historiskt avhandlingsämne, som sedan gradvis hamnade i skuggan av social- och kulturhistoriska studier.⁵ I samband med denna omställning fick diplomatihistorien stämpeln som en förlegad och konservativ disciplin. Liksom de politiska historikerna ansågs diplomatihistorikerna fokusera enbart på ”händelser, ’stora män’ och regeringens synpunkt”.⁶ Som om det inte vore nog uppfattades de som befattade sig med tidigmodern diplomati som de konservativaste av de konservativa.⁷ Det hävdas emellertid numera ofta, såväl bland anhängare som bland utomstående observatörer, att diplomatihistorien bytt skepnad. Analysen av furstars utrikespolitiska intentioner och referat av innehållet i sändebudens depescher har gett vika för nya teoretiska och metodologiska perspektiv.

-
4. My Helsing är postdoktor vid Uppsala universitet där hon ägnar sig åt projektet *Elitens politiska liv i revolutionens skugga: Genus och social status i Stockholm 1780–1820*, finansierat av svenska Vetenskapsrådet. I projektet ingår en undersökning av diplomatiska sändebud. Sophie Holm är doktorand vid Helsingfors universitet och forskare vid Svenska litteratursällskapet i Finland. I sitt pågående avhandlingsprojekt studerar hon utländska sändebud i Stockholm på 1740-talet med hänseende till diplomatiska handlingsmöjligheter och arbetsmetoder.
 5. Ursula Lehmkuhl, 'Entscheidungsprozesse in der internationalen Geschichte. Möglichkeiten und Grenzen einer kulturwissenschaftlichen Fundierung außenpolitischer Entscheidungsmodelle', Wilfried Loth & Jürgen Osterhammel (Hrsg.), *Internationale Geschichte. Themen – Ergebnisse – Aussichten, Studien zur internationalen Geschichte* 10 (München 2000), s. 187–207, och 'Diplomatiegeschichte als internationale Kulturgeschichte: Theoretische Ansätze und empirische Forschung zwischen Historischer Kulturwissenschaft und Soziologischem Institutionalismus', *Geschichte und Gesellschaft* 27 (2001), s. 394–423, samt Karina Urbach, 'Diplomatic History since the Cultural Turn', *The Historical Journal* 46 (2003), s. 991. En översikt av hur diplomatihistorien kritiserades och marginaliserades under 1900-talet finns dessutom i Karl W. Schweizer & Matt J. Schumann, 'The revitalization of diplomatic history. Renewed reflections', *Diplomacy and Statecraft* 19 (2008), s. 149–186. Heiko Droste, 'Diplomacy as a means of cultural transfer in early modern times', *Scandinavian Journal of History* 31 (2006), s. 144, anser t.o.m. att diplomatihistorien tillfälligt försvann tillsammans med den biografiska forskningen. Se även Daniel Riches, *Protestant Cosmopolitanism and Diplomatic Culture: Brandenburg-Swedish Relations in the Seventeenth Century* (Leiden 2013), s. 2 och hänvisningar s. 2–8.
 6. Peter Burke, 'Cultural History and its Neighbours', *Culture & History Digital Journal* 1 (2012), e006 doi: 10.3989/chdj.2012.006 (hämtad i januari 2015).
 7. John Watkins, 'Toward a new diplomatic history of medieval and early modern Europe', *Journal of Medieval & Early Modern Studies* 38 (2008), s. 1.

Den nya diplomatihistorien går under benämningar som *new diplomatic history*, *cultural approach to diplomatic history* eller *Sozial- und Kulturgeschichte der Außenbeziehungen*.⁸ Fältet – trots avsaknaden av metodologisk och teoretisk enighet menar vi att det är berättigat att tala om ett sådant – har uppstått i geografiskt skilda forskningsmiljöer men delar i stor utsträckning intentioner och perspektiv. Ambitionen är inte minst att förena forskare över disciplin- och nationsgränser för att skriva en allmäneuropeisk, t.o.m. global historia,⁹ och på så sätt sätta punkt för den nationella utrikespolitiska historieskrivningen, som i sin nationalisering av det internationella framstår som näst intill paradoxal. Den nya diplomatihistoriens uppkomst, och särskilt dess relevans för tidigmoderna studier, motiveras ofta genom nutida fenomen, framför allt konsekvenserna av en ökad globalisering och kalla krigets slut.¹⁰ I och med att vår tids moderna stater har utmanats i sin ekonomiska och politiska ställning av överstatliga organisationer och privata intressen framstår den diplomatiska diskursen från tiden före den borgerliga nationsstatens uppkomst som högst aktuell.¹¹

Metodförnyelse och bärande begrepp

Det som skiljer denna nya inriktning från den klassiska diplomatiska historiografin är de framträdande impulserna från social-, kultur- och

-
8. För *cultural approach to diplomatic history* se Lehmkuhl, 'Diplomatiegeschichte als internationale Kulturgeschichte'. Det tyska uttrycket *Sozial- und Kulturgeschichte der Aussenbeziehungen* har myntats av Christian Windler och Hillard von Thiesen i *Akteure der Außenbeziehungen. Netzwerke und Interkulturalität im historischen Wandel* (Köln 2010).
 9. Ett utmärkt exempel är specialnumret av *Journal of Medieval & Early Modern Studies* 38 (2008:1), hädanefter *JMEMS* 38, med syftet att "uppmuntra till fördjupade reflektioner över det kulturella värdet av medeltida och tidigmoderna diplomatiska möten" genom att sammanföra historiska, konsthistoriska och litteraturvetenskapliga bidrag; Watkins, 'Toward a new diplomatic history', s. 8. Detta är även ambitionen bakom forskarnätverket *Premodern Diplomats Networks*.
 10. Hillard von Thiessen & Christian Windler, 'Einleitung', Hillard von Thiessen & Christian Windler (Hrsg.), *Zeitschrift für historische Forschung Beiheft 36 Nähe in der Ferne – Personale Verflechtung in den Außenbeziehungen der Frühen Neuzeit* (2005), s. 13. Kopplingen görs även av Heidrun R. I. Kugeler, 'Le parfait Ambassadeur': *The Theory and Practice of Diplomacy in the Century Following the Peace of Westphalia* (Oxford 2006), s. 1, samt av Marc Belissa, 'Diplomatie et relations «internationales» au 18e siècle : un renouveau historiographique?', *Dix-huitième siècle* 37 (2005), s. 36.
 11. Watkins, 'Toward a new diplomatic history', s. 5.

idéhistoria, vilket kan ses som ett svar på kritiken från samma håll. I stället för ett fokus på furstepolitik och statliga institutioner betraktas diplomatin som ”en kulturbunden aktivitet som skapas av en brokig samling individer vars diplomatiska verksamhet påverkas av deras världsbild, i sin tur formad av deras bakgrund, personliga intressen och relationer”.¹² Många nya diplomatihistoriker har inspirerats av den tyska historikern Ursula Lehmkuhl som i flera omgångar framhävt nyttan av att se på diplomatihistorien som ett slags kulturhistoria och velat skapa en sammanhållen metodologi.¹³ En annan uttalad ny diplomatihistoriker, Daniel Riches, förankrar sin studie i den utrikespolitiska teoretikern Hedley Bulls uppfattning om en diplomatisk kultur som styr det diplomatiska arbetet i ett internationellt samfund genom specifika, gemensamma idéer, värderingar, språk och arbetsätt. Under nya tiden fanns det emellertid enligt Riches en större mångfald av diplomatiska kulturer i Europa än under senare tider,¹⁴ vilket motiverar forskning kring särskilt äldre tiders diplomati.

Men långt intressantare än dessa disciplinbeskrivande begrepp är den konceptuella diskussion inom den nya diplomatihistorien vilken gäller forskningens huvudfokus. Paradoxalt nog är själva termen diplomati i tidigmoderna sammanhang anakronistisk. I betydelsen ”konst eller sätt att leda underhandlingar med främmande makter, att sköta ett rikes utrikespolitik genom underhandlingar” förekommer den först i slutet av 1700-talet på engelska eller början av 1800-talet på franska och svenska.¹⁵ Det samma gäller ’internationell’ och ’transnationell’, som även de är sena begrepp i denna kontext och dessutom antyder en konceptuell förbindelse mellan nation och stat som inte

12. Riches, *Protestant Cosmopolitanism*, s. 4, ”a culturally-inflected activity carried out by multifaceted individuals whose own biographies, priorities, and personal relationships shape their understandings of the world and how its various parts should fit together, affecting in turn their diplomatic activities in fundamental ways”.

13. Formeln ”cultural approach to diplomatic history” har hon lånat av den amerikanska diplomatihistorikern Akira Iriye; Lehmkuhl, ’Diplomatiesgeschichte als internationale Kulturgeschichte’, s. 396.

14. Riches, *Protestant Cosmopolitanism*, s. 11–12.

15. Svensk Akademisk Ordbok, uppslagsord ’diplomati’; *Le trésor de la langue française informatisé* (<http://atilf.atilf.fr/>), uppslagsord ’diplomatie’ (hämtad i januari 2015); Oxford English Dictionary, uppslagsord ’diplomacy’, OED Online. Oxford University Press. <http://www.oed.com/view/Entry/53200?redirectedFrom=diplomacy> (hämtad i september 2015).

är giltig före 1800-talet.¹⁶ I många fall har dessa resonemang icke desto mindre utmynnat i ett kringgående av vissa termer snarare än en uppfinning av nya.

Hillard von Thiessen diskuterar t.ex. noga sitt val av terminologi utifrån ett tyskspråkigt perspektiv. Först föreslår han *Gesandtschaftswesen* och *Gesandter* i stället för diplomati och diplomat. Problemet med det begreppet, framhåller han emellertid, är att det på tyska även betecknar en diplomatisk grad (under *Botschafter* respektive *Ambassadeur*). Av den anledningen uppmanar von Thiessen att tala om *Außenbeziehungen* för att undvika adjektiven 'internationell' och 'transnationell'. Som en eftergift åt engelsk och tysk forskning, där termen trots allt är vedertagen, godkänner han ändå även begreppet 'diplomati'.¹⁷ Ett annat, mer subtilt exempel på osäkerheten kring begreppen är då Mary Lindemann talar om hur kvinnors roll i "diplomatiska situationer" undersöks. Hon kringgår därmed såväl termen diplomati som utrikespolitik.¹⁸ Sammanfattningsvis tyder begreppsdiskussionen enligt vår uppfattning på att den nya diplomatihistorien hittills främst har varit en dekonstruering av äldre forskning men ännu inte en teoretisk och metodologisk rekonstruering. Det verkligt nya återfinns snarare i de nya diplomatihistorikernas ämnesval.

Här ingår disciplinen i ett större vetenskapligt sammanhang av den politiska historieskrivningens förnyelse och renässans, där det politiska ses som införlivat i det tidigmoderna samhällets organisation och värderingar. Ståndssamhällets mekanismer – patronage, gåvoutbyte och släktallianser – analyseras därmed som bärande element även i den diplomatiska strukturen, där såväl materiella förutsättningar som värderingar ingår. Den nya diplomatihistorien inskränker inte utrikespolitiken till mellanstatliga relationer utan betraktar den som ett ständigt flöde av personer med skilda bakgrunder och intressen. I det politiska livet under tidigmodern tid deltog en komplex sam-

16. Engelskans 'international' introducerades av Jeremy Bentham i verket *An Introduction to the Principles of Morals and Legislation* 1780 för att kunna beskriva den del av juridiken som behandlade folkrätten. Sökord 'international' i *Oxford English Dictionary*.

17. Hillard von Thiessen, 'Diplomatie vom "type ancien"'. Überlegungen zu einem Idealtypus des frühneuzeitlichen Gesandtschaftswesens', Hillard von Thiessen & Christian Windler, *Akteure der Außenbeziehungen. Netzwerke und Interkulturalität im historischen Wandel* (Köln 2010), s. 495.

18. Mary Lindemann, 'The discreet charm of the diplomatic archive', *German History* 29 (2011), s. 283.

mansättning av formella och informella aktörer i olika samhällliga skikt. Detta tenderade tidigare att falla utanför diplomatihistorikernas synfält. Dessa aktörer kunde vara ambassadörer, konsulter, ambassadsekreterare, furstinnor, kungliga älskarinnor eller personer inom skilda yrkesområden som anlätades för regelbundna eller tillfälliga politiska ärenden.¹⁹ Parallellt med denna utvidgning av uppsättningen möjliga utrikespolitiska aktörer vill diplomatihistoriker fördjupa kunskapen om de formella sändebudens roller och arbetsuppgifter. Uppdragen skiftade över tid, liksom uppfattningen om vem som skulle få utföra dem, vilket så småningom kom att utkristallisera diplomatin som profession. Dessa förändringar studeras såväl i teoretiskt som praktiskt hänseende. Empiriskt utrymme ägnas även förutsättningarna för den tidigmoderna diplomatin: kommunikationsmedel, infrastruktur, informationsnätverk och postgång.²⁰

Betydelsen av den diplomatiska aktörens kompetens och handlingsutrymme i det lokala sammanhanget är en annan viktig poäng inom

-
19. Se Stefano Andretta et al. (dir.), *Paroles des négociateurs. L'entretien dans la pratique diplomatique de la fin du moyen âge à la fin du XIXe siècle* (Rome 2010); von Thiesen & Windler, *Akteure der Aussenbeziehungen*; Corina Bastian et al. (Hrsg.), *Das Geschlecht der Diplomatie. Geschlechterrollen in den Aussenbeziehungen vom Spätmittelalter bis zum 20. Jahrhundert* (Köln 2014). Konsulernas betydelse och arbetsuppgifter definieras i Anne Mézin, *Consuls de France au siècle des Lumières (1715–1792)* (Paris 1998) och Jörg Ulbert & Gérard Le Bouédec (dir.), *La fonction consulaire à l'époque moderne. L'affirmation d'une institution économique et politique (1500–1800)* (Rennes 2006) samt av Silvia Marzagalli i bl.a. Silvia Marzagalli & Pierre-Yves Beaurepaire, 'El consulado sueco en Marsella en el siglo XVIII: un cónsul, ¿para qué?', Marcela Aglietti, Manuel Herrero Sánchez & Francisco Zamora Rodríguez (coord.), *Los Cónsules de Extranjeros en la Edad Moderna y a principios de la Edad Contemporánea* (Aranjuez 2013), s. 81–94. Vid Universität Bern har Christian Windler lett ett forskningsprojekt om kvinnor som diplomatiska aktörer. Inom projektet finns följande huvudpublikationer: Eva Kathrin Dade, *Madame de Pompadour. Die Mätresse und die Diplomatie* (Köln 2010), Corina Bastian, *Verhandeln in Briefen. Frauen in der höfischen Diplomatie des frühen 18. Jahrhunderts* (Köln 2013).
20. Droste, *Im Dienst der Krone*; Ernst Schütz, *Die Gesandtschaft Grossbritanniens am immerwährenden Reichstag zu Regensburg und am Kur(Pfalz-) Bayerischen Hof zu München, 1683–1806* (München 2007); Kugeler, 'Le parfait ambassadeur'; Daniel Legutke, *Diplomatie als soziale Institution. Brandenburgische, sächsische und kaiserliche Gesandte in Den Haag 1648–1720* (Munster 2010); Heiko Droste (Hrsg.), *Connecting the Baltic area: The Swedish Postal System in the Seventeenth Century* (Huddinge 2011); Barbara Stollberg-Rilinger, 'Offensive Formlosigkeit? Der Stilwandel des diplomatischen Zeremoniells', Gregor Vogt-Spira & Bernd Sosemann (Hrsg.), *Friedrich der Grosse in Europa. Geschichte Einer Wechselvollen Beziehung*, Bd I (Stuttgart 2012), s. 354–371.

fältet. Flera studier har visat att sändebudens kännedom om sin stationeringsort utgjorde en väsentlig ekonomisk och kulturell resurs för att fullfölja ett politiskt uppdrag. Furstars eller ambassadörers familjereaktioner kunde även de ibland vara effektivare verktyg i en diplomatisk förhandling än kungliga audienser och depescher. Diplomaters verksamhetsfält sträckte sig likaså ofta utanför det politiska. De var många gånger centrala förmedlare av varor, kunskap och nätverk över större geografiska områden.²¹

Före den kulturhistoriska diplomatihistoriens genombrott ansågs det mer eller mindre självklart hur utrikespolitik skulle studeras: via ett diplomatiskt sändebud med formellt uppdrag från sitt land och genom en analys av hans (för sändebudet var alltid en man) diplomatiska korrespondens.²² Företrädare för den nya diplomatihistorien gör i stället anspråk på att fånga skillnader och växelverkan mellan diplomatisk teori och praktik samt mellan den politiska verksamhetens olika nivåer genom att använda sig av så många olika källor som möjligt. De facto kan en strävan efter ett varierat källmaterial å ena sidan och en annorlunda läsning av officiella depescher å andra sidan anses vara två av fältets viktigaste gemensamma nämnare och en övertygelse som från första början funnits med. Forskare som Jeremy Black konstaterade på 1980-talet att utrikespolitiken inte kunde studeras separat från maktkamper, patronage och inrikespolitik. Av den anledningen blev det missvisande om forskaren grundade sin undersökning enbart på diplomatiska arkiv och de frågor dessa gav upphov till. Black efterlyste ett bredare källmaterial där såväl ministrars, tjänstemäns och diplomaters privatarkiv som källor av opinionsbildande och allmänpolitisk karaktär ingick, något som han senare har tillämpat i sin

-
21. Dorothea Nolde & Claudia Opitz (Hrsg.), *Grenzüberschreitende Familienbeziehungen. Akteure und Medien des Kulturtransfers in der Frühen Neuzeit* (Köln 2008); Almut Bues, 'Patronage fremder Höfe und die Königswahlen in Polen-Litauen', Hillard von Thiessen & Christian Windler, *Zeitschrift für historische Forschung Beiheft 36. Nähe in der Ferne – Personale Verflechtung in den Außenbeziehungen der Frühen Neuzeit* (2005); Lindström & Norrhem, *Flattering Alliances*; Daniela Frigo, 'Prudence and experience. Ambassadors and political culture in early modern Italy', *JMEMS* 38; Riches, *Protestant Cosmopolitanism*. Bland de svenskspråkiga studierna visar särskilt Wolff, *Vänskap och makt*, på sändebudens stora ansvar för uppgifter som inte hade direkt, men väl indirekt, betydelse för utrikespolitiken.
22. En anledning till detta var sannolikt att många verk författades av personer i (före detta) diplomatisk tjänst med ett inifrånperspektiv på gott och ont; Belissa 'Diplomatie et relations «internationales»', s. 33.

egen forskning.²³ Forskare utanför det diplomatihistoriska fältet har å sin sida, med åberopande av de tidigmoderna depeschernas innehållsrikedom, pläderat för en bredare tillämpning av denna formella politiska korrespondens för allt från socialhistoriska till kulturhistoriska frågeställningar.²⁴

Jean-Claude Waquet har framhållit att en depesch snarare speglar den tidigmoderna diplomatins teori än dess praktik. Sändebudet framställde sina rapporter enligt uppfattningen om vad utrikesministern på hemmaplan önskade och vad som bäst kunde gynna diplomatens egen karriär.²⁵ För att fånga diplomatiska praktiker är det därför viktigt att historikern kombinerar depescher med andra parallellt förda korrespondenser och dagböcker. Eva Dade omprövade t.ex. Madame de Pompadours diplomatiska betydelse genom att analysera det brittiska sändebudets personliga korrespondens med den engelske monarken. Dade menar att Pompadours inflytande inte var något ämne för depescherna enligt tidigmoderna konventioner. I breven kunde det brittiska sändebudet däremot vara precis och konkret angående sin informationsanskaffning, och där framgick det tydligt vilket inflytande den kungliga mätressen kunde ha i olika utrikespolitiska ärenden.²⁶

Problematik och begränsningar

Parallellt med den utökning av diplomatihistoriens studieobjekt som skett har viktiga frågor om ensidighet, fallgropar och gränsdragningar dykt upp. John Watkins har lyft fram en alltför stor dominans av europeiska sammanhang och referensramar inom *new diplomatic history*. Detta trots att flera studier fokuserar på sändebudens möten med och föreställningar om "den andre", d.v.s. geografiskt avlägsna kulturer och befolknings-

23. Jfr Jeremy Black, 'Archives and the problem of diplomatic research', *Journal of the Society of Archivists* 8 (1986:2), s. 105, samt *ibid.*, *Debating Foreign Policy in Eighteenth-Century Britain* (Farnham 2011).

24. Lindemann, 'The discreet charm', särskilt s. 284.

25. Jean-Claude Waquet, 'Introduction', Stefano Andretta *et al.* (dir.), *Paroles des négociateurs. L'entretien dans la pratique diplomatique de la fin du moyen âge à la fin du XIXe siècle* (Rome 2010), s. 8–11.

26. Eva Kathrin Dade, 'Une diplomatie féminine. Les entretiens des négociateurs étrangers avec Madame de Pompadour', Stefano Andretta *et al.* (dir.), *Paroles des négociateurs. L'entretien dans la pratique diplomatique de la fin du moyen âge à la fin du XIXe siècle* (Rome 2010).

grupper.²⁷ Watkins har rätt i att detta kan vara ett analytiskt problem i flera avseenden. En av fallgroparna med ett eurocentriskt perspektiv är att skildra en schematisk statsbildningsprocess med givna utrikespolitiska modeller och utvecklingsgrader i olika geografiska områden. En tendens är exempelvis att tala om givna diplomatiska guldåldrar (t.ex. efter westfaliska freden 1648) respektive kriser (t.ex. tiden före franska revolutionen) eller att utgå från de västeuropeiska diplomatiska systemen som allmänna och övriga som avvikande eller skapade med de europeiska metoderna som förebild. Denna svaghet i argumentationen kan förstås även uppstå i ett inomeuropeiskt sammanhang; modeller grundas oftare utgående från stormakter som Frankrike eller Storbritannien, medan länder som Sverige eller Schweiz framställs som perifera.²⁸

En angränsande svårighet gäller periodiseringarna. Trots uttalande syften att bryta med traditionella periodiseringar följer många enskilda studier vedertagna epokindelningar.²⁹ I enlighet med klassiska diplomatihistoriska framställningar verkar fältets företrädare eniga om att inleda undersökningarna i början av 1500-talet, med det norditalienska diplomativäsendet som förebild. Å sin sida anses professionaliseringen av det politiska livet på 1800-talet ställa krav på nya analytiska verktyg vid undersökandet av utrikespolitiken.³⁰ Det finns med andra ord en ambition att bryta klassiska historiografiska gränser, men de empiriska studierna håller sig trots det ändå inom traditionella perioder som omfattar en viss statsbildning eller regeringstid. Det förtjänar dock att framhållas att det inte är något unikt för just det

-
27. Christian Windler, *La diplomatie comme expérience de l'autre. Consuls français au Maghreb (1700–1840)* (Genève 2002); Watkins 'Toward a New Diplomatic History', s. 3–4. I det av Watkins redigerade specialnumret se Anthony Cutler, 'Significant gifts: Patterns of exchange in late Antique, Byzantine, and early Islamic diplomacy', *JMEMS* 38, s. 79–101. Mary Lindemann, som spinner vidare på Watkins plädning, lyfter också fram den interkulturella aspekten i den nya diplomatihistorien; Lindemann, 'The discreet charm', Michael Rohrschneider & Arno Strohmeier (Hrsg.), *Wahrnehmungen des Fremden. Differenzenerfahrungen von Diplomaten im 16. und 17. Jahrhundert* (Münster 2007); Östlund, *Saltets pris*. Christian Windler och hans kollegors pågående forskning vid Universität Bern behandlar bl.a. religiösa aktörers diplomatiska funktioner: missionärer i Persien och Kina, samt de påvliga sändebuden (nuntierna) som diplomatiska aktörer och som ett betydelsefullt steg i främjandet av släkternas världsliga karriär.
28. Att lyfta fram den diplomatiska kulturen i periferin – i detta fall det protestantiska Nordeuropa som periferi i förhållande till en tongivande fransk diplomati – ar ett av Daniel Riches huvudsyften i *Protestant Cosmopolitanism*.
29. Watkins, 'Toward a New Diplomatic History', s. 2–3.
30. Se von Thiessen, 'Diplomatie vom "type ancien"'.

här forskningsfältet, utan en ofrånkomlig konsekvens av ingrodda institutionella uppdelningar och av framhävandet av en specifik epokkännedom som historikerns särskilda kompetens.

Det är också en berättigad fråga huruvida den nya diplomatihistorien verkligen innebär ett *tabula rasa* för diplomatisk historieskrivning. Oenkligen avfärdas kanske äldre tiders historiska verk väl lättvindigt i strävan efter att framhålla vetenskaplig förnyelse. Även under föregående decennier tog historiker hänsyn till diplomaters bakgrund och informella nätverk i sin analys. Kvinnliga aktörer kunde tillerkännas en viss betydelse. Personliga korrespondenser var en ofta utnyttjad källa vid sidan om sändebudens officiella depescher.³¹ Det finns emellertid en viktig skillnad i anspråk och diskurs när man lägger ett tidigt 1900-talsverk bredvid en företrädare för den nya diplomatihistorien. Det svenska standardverket *Den svenska utrikespolitikens historia* från mitten av 1900-talet hade inte kunnat vara en produkt av det nya fältet – varken den bestämda formen i titeln eller själva sakinnehållet, d.v.s. en kronologisk kartläggning av utrikespolitiken.³² Det finns likaså en väsentlig skillnad i uppfattningen om och rangordningen mellan offentligt och privat i den tidigmoderna politiken. I äldre studier *kompletterade* informella politiska aktörer de formella sändebudens perspektiv men var aldrig huvudfokus. Källmaterial som brev och memoarer ansågs analytiskt mer lättviktigt än det offentliga, politiska materialet. För den kulturhistoriska diplomatihistoriens frågeställningar är förhållandet ofta det motsatta.

Genom diplomatihistoriens förnyelse har fokus förskjutits till nya grupper av politiska aktörer utanför den klassiska byråkratiska eliten representerad av furstar, utrikesministrar och formella sändebud. Det borde därpå så småningom följa en fråga angående fältets gränser. Hur långt bort kan man röra sig från det diplomatiska ämbetet och fortfarande tala om diplomatihistoria?³³ Denna gränsdragning aktualiseras

31. Se t.ex. Alma Söderhjelm, *Sverige och den franska revolutionen. Bidrag till kännedom om Sveriges och Frankrikes inbördes förhållande i slutet av 1700-talet* (Stockholm 1920–1924); Göran Behre, *Underrättelseväsen och diplomati. De diplomatiska förbindelserna mellan Sverige och Storbritannien 1743–1745* (Göteborg 1965).

32. Nils Ahnlund (red.), *Den svenska utrikespolitikens historia* (Stockholm 1951–1961).

33. Mary Lindemann konstaterar träffande att de nya diplomatihistorikerna fört forskningen i riktningar som på ett givande sätt nyanserat bilden av vad diplomati är, utan att för den skull gå in på hur denna nyanserade bild egentligen ser ut; Lindemann, 'The discreet charm', s. 283.

som både diakron och synkron, d.v.s. såväl kronologiskt som institutionellt. Vilka typer av tjänstemannahierarkier och institutioner bör föreligga för att man ska kunna karakterisera ett utbyte mellan politiska och geografiska enheter som en diplomatisk förbindelse? Bör relationer furstar emellan, utan diplomatiska mellanhänder, räknas till diplomatihistoria, t.ex. under tiden före ambassadväsandets uppkomst? Hör kategorier som konsuler hit, eller analysen av kvinnliga kungligheters politiska agendor? I samtliga dessa fall har de villigt införlivats som en del av den nya diplomatihistorien. Men utan tydliga teoretiska och metodologiska ambitioner kvarstår många frågor. Hur breda patron- och klientnätverk ska man studera? Hur mycket av sändebudets personliga bakgrund och biografi är relevant att integrera i den diplomatiska analysen? Förutom att det gäller disciplinens yttre gränser illustreras här kärnfrågan om hur diplomati bör definieras, vilket förhoppningsvis blir ett större fokus i framtida studier.

Ett betydelsefullt bidrag till fältet vore även ett fördjupat samarbete över disciplin- och nationsgränser. Ett projekt mellan språkforskare, litteraturvetare och historiker kunde ta sig an diplomatdepescher som en litterär genre med särskild terminologi och undersöka hur denna har präglat det politiska innehållet. Det vore också angeläget att ytterligare fördjupa aktörsperspektivet i konkreta fallstudier av sändebud. I många fall krävs det omfattande källstudier i flera utländska arkiv för att beakta dessa aktörers parallella produktion i form av depescher, korrespondenser och dagböcker. Genom en kombination av familjearkiv och diplomatiska arkiv skulle man nå fördjupad förståelse av sändebudets varierande intressen och relationer. Sändebuden var representanter för ett specifikt land men hade även en personlig karriär att sörja för. De var patroner eller klienter i gränsöverskridande nätverk som inte alltid motsvarade de formella arenor där utrikespolitiken avgjordes.³⁴

New diplomatic history framstår sammanfattningsvis som ett fält under tillblivelse. Det söker vetenskapligt berättigande genom en framställning av tidigare tillkortakommanden men har ännu inte formulerat sin egen programförklaring. Dess vetenskapliga värde ligger kanske därmed i själva öppenheten och det ständiga sökandet efter ny empiri och nya metoder. Fältet har inte någon institutionell förankring i form av lärosäten eller tidskrifter, men flera forskarnätverk med återkom-

34. Se Belissa, 'Diplomatie et relations «internationales»', s. 39.

mande konferenser och doktorandprojekt håller den vetenskapliga debatten levande.³⁵ Större synteser i form av omfattande monografier lyser ännu med sin frånvaro. Texterna stipulerar snarare förväntningar än levererar färdiga resultat.

Onekligen har fältet ändå bidragit till att övervinna de rigorösa nationella gränser som präglade äldre tiders frågeställningar. Diplomathistoria har *per se* en internationell dimension, eftersom det gynnas av forskningsutbyten och språkkunskaper. Fältet har även lyckats formulera gemensamma frågeställningar där komparativa studier är fruktbara och nödvändiga. Med större möjlighet till arkivresor och större tillgång till digitalt material kommer förmodligen det vetenskapliga utbytet och samarbetet att främjas. Men risken kvarstår givetvis för forskare att fastna i hemtama språkrum och kultursfärer. Det finns en tydlig skillnad mellan olika forskarnätverk. De tyskspråkiga och franskspråkiga nätverk som existerar är t.ex. långt mer nationella än nätverk som *Premodern Diplomacy*, som tack vare en förankring vid lärosäten i olika länder har förmått samla forskare över fler språkliga och nationella gränser. Detta faktum borde motivera forskare från mindre språkrum – t.ex. från de nordiska länderna – att engagera sig inom fältet, eftersom de i många fall inte kan undvika historiska perspektiv som överskrider dagens nationella gränser.

35. Här tänker vi främst på forskare som samarbetar tillsammans med Lucien Bély vid Université Paris IV-Sorbonne och Christian Windler vid Universität Bern, samt på *Premodern Diplomats Network* (<http://www.premoderndiplomats.org/>).

SYNPUNKTEN

HENRIK KNIF

Kulturhistoria förr och nu

Det är märkligt hur ordet kulturhistoria roterat kring sin betydelse. Eller kanske rättare sagt: det är märkligt hur termen givits en serie helt olika betydelser, och det under en tidsrymd på bara hundra år. En märklig betydelseglidning alltså: från 1900-talets början till dess slut har begreppet kulturhistoria gjort resan från att beteckna forskning om samhällslivets materiella bas och statistik över böndernas produktion till att beteckna en historieskrivning som kretsar kring eliters självrepresentation och konsumtion.

I början av 1900-talet sågs kulturhistoria – av gedigna historiker som sysslade med slagfält, fredsslut och diplomati – som ett ämne med ”betänklig” demokratisk slagsida, ett slags vänsterämne, som kvantifierade enkelt folks materiella villkor, ett ämne som med massdata försökte få fram massornas historia. När en historiker av i dag sysslar med eliternas historia, med dansmästare, hövlighet, burfåglar, silkesvästar m.m. så ter det sig som om kulturhistoriens laddning och associationsvärld fått snurra hundraåttio grader.

Då, i början av 1900-talet, präglade det tyska begreppet ”Kulturgeschichte” och Karl Lamprechts tolkning av dess innebörd, förståelsen. Och det var inte fråga om demoisellers edukation, operapubliken eller individens självrepresentation i olika brevstilar, utan om massan av bönder, jordbruksredskapens utbredning och statistiska tabeller över det hela. Alltså var en hel del sådant som i dag skulle klassas som socialhistoria eller ekonomisk historia då ”Kulturgeschichte”. I Finland uppfattade en del historiker med den finska saken varmt om hjärtat de lamprechtska idealen som sina, då sådana ideal gav dem en möjlighet att lyfta fram det anonyma folket och i synnerhet de sträv samma brukarna av jorden som det hade visat sig svårt att i efterhand individualisera.

På 1800-talet hade historievetenskapen i första hand handlat om stater och politiska förvecklingar, eller om kungar och krig då berättandet tog sig populära uttryck. Mera konservativa försvarare av historieämnet ansåg att så borde det vara. Staternas liv, uppgång och fall var det sanna ämnet för historia. Alla högt utvecklade stater producerade sina nationella historier. Historia uppfattades som staternas eller nationernas historia – därav de seglivade indelningarna av lärostolar i Finlands och Sveriges historia respektive de utanför Norden liggande staternas historia såsom allmän historia. En opposition mot denna inställning ställde däremot kulturhistorien främst och kunde betrakta en långsamt tungt framskridande materiell utveckling som fick olika politiska fördrag och statliga överenskommelser att framstå som futila, krusningar på ytan.

Detta var ändå inte Lamprechts egen melodi, eftersom han var en utpräglad tysk nationalist. Den gränsöverskridande inställningen kom efter hand, och i allt högre grad med Fernand Braudel, Johan Huizinga, Norbert Elias och andra som följde och som samtidigt utvidgade kulturhistoriens omfattning och innebörd.

Oaktat att Lamprecht och hans metoder var ganska omstridda redan då de först framträdde, fick han alltså ganska snart anhängare och efterföljare i Finland. Väinö Voionmaa hade rest till Tyskland och gjort sig bekant med de lamprechtska idealen innan han skrev en lång stadshistoria över Tammerfors. Gunnar Suolahti, som skulle utveckla kulturhistorien i flera egna riktningar, hade i sin tur studerat för Lamprecht. När sedan den mer kollektivt inriktade finska historieskrivningen samlades ihop till *Suomen kulttuurihistoria* på 1930-talet, höll Eino Jutikkala ihop det hela som redaktionssekreterare.

Utanför Finland och vid sidan om den strikt akademiska historieskrivningen hade en mer vittsvävande historieskrivning av kolossalformat blommat upp, med Oswald Spengler och Arnold Toynbee som beskrev olika kulturers eller världscivilisationers cykler, inmängt med ett evolutionistiskt eller biologiskt tänkande om kulturers födelse och död.

Mindre spekulativt och mera populärt skrev Egon Friedell för en stor mängd av europeiska läsare om mera vardagliga historiska förhållanden. En svensk författare som numera sällan blir ihågkommen men som var högst populär på sin tid, att döma av mängden bokavlagringar som ännu kan påträffas i antikvariat, är Carl Fries. Han studerade kulturernas inverkan på i synnerhet Medelhavskusternas land-

skap, men även de svenska, och var tidigt ute med att skriva ett slags ekologisk kulturhistoria.

Obekymrad av disciplinsgränser hade Yrjö Hirn redan tidigare gått sina egna vägar. Han skrev galanta essäer om kulturhistoriska ämnen av mer specifik natur då han för sin del valde att slå in på oupptrampade stigar och ägna sig åt exempelvis resenärer, landstrykare och vagabonder. Vissa paralleller till Hirns forskningsvägar drogs upp av holländaren Johan Huizinga, som ungefär samtidigt breddade historikerperspektivet med liknande vardagliga och folkliga ämnesområden, inte minst då han skrev om lekens historia.

Norbert Elias försökte sedan mer systematiskt kartlägga och förklara sedernas historia, eller vad man teoretiskt kunde formulera utgående från knivens och gaffelns historia. Egentligen väcktes väl Norbert Elias tankar till liv inom den större forskningsvärlden först på 1970-talet då en ny vurm för först folkliga och sedan högreståndsseder seglade upp vid universiteten – allt detta gärna byggt kring den likaså äldre franska *Annales*-skolans begrepp 'la longue durée', den tröga historien som malde på lågvarv under snabbare politiska skiften.

Till skillnad från annalisternas ursprungligen mycket breda och kvantifierbara ansatser framträdde flera mer begränsade kulturhistoriska versioner, från byn Montaillous tolv- och trettonhundratals historia, till enskilda, tidigare förment oviktiga individers liv och världsbild, sådant som följde på Carlo Ginzburgs och Natalie Zemon Davis välspridda böcker på 1980-talet. Den snabbt växande forskningen i kvinnors liv och förhållanden tjänade mestadels också till att flytta fokus från den traditionella politiken – eller att i stället politisera nya områden. I detta sammanhang visade sig också Michael Foucault och hans böcker om makt och marginalisering få en fortgående historisk tillämpning.

I Finland eller snarare i Helsingfors väcktes någon ny form av intresse för den lamprechtska traditionen på 1980-talet i och med Matti Viikari och hans välbesökta seminarier. Lamprecht var hans eget avhandlingsämne, och det hade satt spår i de uppfattningar och den historiesyn som han förmedlade. Viikari inspirerade en hel del forskning, ämnen som kanske snarare låg inom idéhistoria och närliggande områden men som på sitt sätt bidrog till att skapa en viss medvetenhet om ett historiografiskt arv.

Vid det här laget, en bit in på 1980-talet, kunde det mesta, ja faktiskt allt, utom den rena traditionella politiska historien, kallas kultur-

historia. Men snart drogs även den politiska historien allt mer in i kulturhistorien, som t.ex. då det bland historiker blev vanligare att framhålla viktiga, och inte minst politiska, konsekvenser av äldre föreställningar om kungens kropp och dess mer magiska egenskaper, eller när jårtecken och horoskop, med stor betydelse för en tidigmodern politisk elit, också började tas på allvar i den politiska historia som skrevs.

Och märkligt nog, vad tiden led och millennieskiftet närmade sig, började elitens kultur än en gång väcka det största intresset, med adelskultur och eliternas ”self-fashioning”. Elitens konsumtionsmönster och konsumtionen som statusmarkör blev ett stort ämne. Vad som börjat som intresse för folkflertalets materiella produktion hade så att säga vänt sig till intresse för elitens konsumtion. Det blev möjligt att ta fasta på högst begränsade områden i enskilda adelsmäns och adelskvinnors vardagliga liv.

Här, ungefär, står vi nu. Kulturhistoriens inriktning har under ett sekel roterat åtminstone hundraåttio grader. Eller har den kanske återvänt till sitt ursprung. Var det kanske litet missvisande att börja den här betraktelsen med Lamprecht? Om man i stället tar Jacob Burckhardt och hans banbrytande *Die Kultur der Renaissance in Italien* (1860) som utgångspunkt för en resa genom kulturhistoriens historiografi, så kunde man kanske påstå att begreppet snurrat trehundra sextio grader, eller kompassen runt, och återvänt till sitt ursprung. Det är bara att välja.

Så, varför inte, kanske kulturhistoriens historia kunde vara ett bra ämne.

GRANSKNINGAR

Sjukdom, lidande och död ur ett kvinnoperspektiv

Marjo Kaartinen, *Breast cancer in the eighteenth century*, Studies for the International Society for Cultural Histories No. 4. Series editors Anu Korhonen and Birgitta Svensson, 181 s., Pickering and Chatto, London 2013.

PROFESSORN I KULTURHISTORIA vid Åbo universitet Marjo Kaartinen är sedan 1990-talet en av de mer produktiva feministiska historikerna i Finland och känd för att ta sig an även tunga och etiskt komplicerade forskningsämnen. Monografien om bröstcancer är ett sådant projekt och ett resultat av hennes projekt vid Finlands Akademi *Difference and Corporeality. Experiences of Bodily Otherness in Pre-modern English Culture*. Med boken utmanar hon modern medicinsk uppfattning om bröstcancer som en välfärdssjukdom. Bröstcancer har alltid funnits men drabbar bara en del kvinnor. Orsakerna är ännu okända.

Undersökningen omfattar engelskt 1700-tal med vissa nedslag också i 1600- och 1800-talets franska och tyska medicinska litteratur. Den berör det århundrade då mer än 200 engelska bokhandlare till överkomligt pris spred alster från mer än 50 tryckerier. Vid samma tider uppkom också privata lånebibliotek, där låntagaren mot en årlig avgift kunde låna diverse självhjälpslitteratur. Källmaterialet består av enskilda läkares för allmänheten publicerade sjukdomsbeskrivningar, uppbyggelselitteratur om hälso- och sjukvård, opublicerade privata brev och dagböcker skrivna av cancerdrabbade kvinnor, enskilda familjers receptböcker över diverse kurer samt hushållshandböcker och religiösa texter om sjukdom och död. Det är alltså frågan om en imponerande mängd källor som författaren, enligt förordet, har samlat in med brittiska historikers hjälp. Greppet är ambitiöst och argumentationen välunderbyggd, dock med vissa störande upprepningar som hade kunnat upphjälpas om Kaartinen mera koncentrerat hade beaktat referensramarna för de föränderliga medicinska föreställningarna under 1700-talet, d.v.s. humoralpatologin och den begynnande biomedicinen. Källkritiken är överlag god. Författaren hänvisar bl.a. till att läkarnas skildringar av enskilda fall bör ses som en marknadsföring av deras tjänster. Detta i en atmosfär där allmänheten i det stora hela var livrädd för sjukhus och kirurgiska ingrepp.

Boken är uppdelad på fyra huvudkapitel. Fokus ligger på de cancerdrabbade personerna och de vårdande läkarnas erfarenheter av och kunskaper om sjukdomen med exempel från huvudsakligen senare delen av 1700-talet. Kaartinen kan därigenom förtjänstfullt skildra både föreställningar och verklighet. Det sista kapitlet, som berör kvinnornas rädslor, kan vara läsvärt också för nutida bröstcancerpatienter. Oavsett att cancer vården har blivit mycket bättre och räddar långt flera liv än förr, är vården fortfarande smärtsam och utsikterna osäkra för den drabbade. Det faktum att undersökningen utgår från erfarenheterna av sjukdomen, inte bara de medicinska vinningarna, innebär att Kaartinen studie också bidrar till modern medicinsk historia, där rädslorna för sjukdom och död hos både läkare och patient ofta har blivit förbisedda.

Cancern betraktades som en parasit i antika och medeltida skrifter, men övergick under 1700-talet till att betraktas som en obotlig sjukdom. I brist på mikrobiologiska kunskaper – man hade ju ännu ingen uppfattning om cellen – var kunskaperna om maligna tumörer och deras spridning rudimentära, också om en och annan läkare använde ordet *metastas* i sina skrifter. Sjukdomen ansågs redan under antiken framskrida som en krabba som rev och slet inne i kroppen. Tumören brukade vara omgiven av mörka vener som liknade krabbfötter, varför sjukdomen fick namnet *karkinos*, kræfta (*cancer*). Man antog länge att cancers ”giftighet” ökade med tumörens storlek, men redan 1700-talets läkare kände till att en tumör av bara en ärtas storlek kunde vara livsfarlig för patienten och snabbt växa sig till storleken av en melon, som i sjukdomens terminalskede perforerade huden och de friska venerna, med förruttelse i det öppna såret, fruktansvärda smärtor och en oundviklig död som följd.

Intressant nog antogs cancer i alla former vara en kvinnosjukdom. Den medicinska humoralpatologin betraktade sedan antiken en blockerad cirkulation av de fyra humoral kroppsvätskorna som sjukdomsframkallande. Eftersom kvinnor menstruerade och ammade, antogs deras rikare och livligare vätskeflöde i kroppen vara särskilt utsatt för rubbningar. Framför allt en fördämning i bröstet av den svarta koleriska humoralvätskan ansågs cancerframkallande. Mest utsatta var människor med ett melankoliskt temperament, eftersom de antogs ha gott om svart galla i kroppen.

Idén om cancers vanlighet bland kvinnor grundade sig också på uppfattningarna om att det fanns en kanal mellan livmodern och bröstet som, åtminstone enligt vissa läkare, pumpade upp den i livmodern bildade modersmjölken till bröstet. Genom kanalen spreds likaså cancern till bröst och livmoder eller äggstockar. Allt sedan antiken kopplades bröstcancern framför allt till menopausen, då kvinnan förlorade sin regelbundna månadsblödning som ditintills kunnat hålla hennes kroppsvätskor i balans och kvinnan frisk. Denna av samtiden på svenska kallade ”revo-

lution” inträffade vid 45–50 års ålder med förhöjd risk för bröstcancer som följd. På samma sätt troddes också risken för livmodercancer öka i klimakteriet och särskilt hos kvinnor som tidigare hade haft rikliga mensblödningar.

Den sista orsaken till att kvinnor rent allmänt ansågs mera cancerdrabbade än män var att kvinnan betraktades som en av naturen mindre fulländad varelse än mannen och därför som mer sjukdomsdrabbad. Man bör dock hålla i minnet, vilket Kaartinen överhuvudtaget inte verkar reflektera över, att cancer i de inre organen sällan gick att diagnostisera förrän operationerna blev allmänna. Författaren bedömer att cancer var lika vanligt hos bägge könen men konstaterar att cancers former påverkades av individens biologiska kön. Bröst- och livmodercancer var de mest kända formerna av cancer hos kvinnor före 1900-talet, medan män fick cancer i munhåla eller penis. Bröstcancer har dock alltid drabbat också män. Risken för att en man insjuknar lär i modern tid vara 1/1 000.

Humoralpatologin förlorade förvisso i auktoritet inom cancerforskningen redan på 1600-talet, i och med att Jean-Baptiste von Helmont (1579–1644) uppfann biokemin, men den levde i praktiken länge kvar, särskilt i spekulationerna över bröstcancers orsaker. Den vanligaste medicinska uppfattningen ända in på 1800-talet var att ett överskott av både lymf- och gallvätska (melankolisk humor eller nervösa vätskor) ledde till bröstcancer, särskilt i kombination med ohälsosam diet och stress. Också barnlöshet, oavsett om den var frivillig eller ofrivillig, betraktades som en möjlig orsak. Nunnor utgjorde en inte helt obetydlig grupp bland de insjuknade. Den faktiskt sett ökade risken för bröstcancer i klimakteriet fick 1700-talets läkare att förorda amning också bland elitens kvinnor. Dessa brukade hämma sin mjölkproduktion efter förlossningen, ofta med bröstinflammation som följd. Läkarna kritiserade på 1700-talet också hårt spända korsetter och betraktade dem som våld mot kvinnokroppen, vilket i det långa loppet kunde framkalla bröstcancer. Också starka känslor ansågs cancerframkallande, vilket var logiskt med tanke på att starka emotioner antogs koagulera de humoral vätskorna med sjukdom som följd.

Efter sekelskiftet 1800, när man började fästa allt större medicinsk vikt vid sambandet mellan mentala problem och sjukdomar, ökade intresset också för att förklara bröstcancer som känslorelaterad, en tanke som igen på senare år har slagit moderna cancerforskare när det gäller depressioner. Till riskgruppen antogs höra framför allt kvinnor med anlag för hysteri. I praktiken insjuknade kvinnor i alla samhällsklasser i bröstcancer, trots att samtidens uppfattningar om sjukdomens orsaker var klart klassrelaterade. Felaktig diet och orörlighet var cancerframkallande för överklasskvinnorna, medan fattiga kvinnor riskerade att få bröstcancer p.g.a. yttre våld eller svårläkta sår.

Bröstcancer betraktades i regel som dödlig. I praktiken hade många av de i undersökningen studerade kvinnorna känt av tumören i flera års tid innan de underkastade sig den tabubelagda medicinska palpationen. Däremot var kvinnorna öppna om sjukdomen inför sina nära och kära, trots att bröstcancer ända in på 1900-talet betraktades som skamlig. Skammen handlade om en naturlig blygsel för en sjukdom som angrep kvinnans "hemliga kroppsdelar" och bekräftar den gängse kulturella normen att en tidigmodern kvinna i varje samhällsklass skulle bevaka sin heder och sedlighet. Paradoxalt nog hävdar författaren samtidigt att bröstcancer inte förknippades med samma förutfattade uppfattningar om osedligt leverne som t.ex. venerisk smitta eller spetälska. Bara några sidor senare hävdar författaren att läkarna tidigt insåg kopplingen mellan cancer och dekadens. Särskilt tobak och sprit samt frosseri betraktades i regel som cancerframkallande.

Det är synd att Kaartinen inte diskuterar skammens betydelse för bröstcancer mera samlat. Diskussionen förs nu på olika ställen i boken och bidrar därmed mindre till forskningen om tidigmoderna kvinnliga skamkänslor än den kunnat göra. Placeringen av vissa citat som berör skamupplevelserna är också lite märklig. De medicinska texterna om kvinnors prydhed och val att undergå operationen när de såg döden i vitögat exemplifieras först i kapitel tre, trots att diskussionen om blygselns verkningar huvudsakligen förs i kapitel två.

Ur ett medicinskt perspektiv berodde den sena diagnostiseringen framför allt på att mindre tumörer var svåra att upptäcka, särskilt som läkarna undvek att beröra sina patienter. Kaartinen menar att beröringstabu förmodligen kom sig av att kunskaperna i biomedicin var så knapphändiga att det var onödigt för läkarna att röra kroppen. Läkarna diagnostiserade sjukdomarna utgående från anamnes medan de samtidigt betraktade patientens hudfärg, andning och uppträdande. Särskilt hetta, ilande smärta och en bröstknutas snabba tillväxt fungerade som varningsklockor och fick läkaren att t.o.m. smaka på utsöndringen från det misstänkta bröstet.

Kirurgerna var däremot mer handgripliga. Tidigt förstod man att operation var det bästa sättet att stävja cancer, men okunskapen om när en synbarligen normal knuta utvecklades till bröstcancer var knapphändig och gjorde det svårt att operera i tid. Läkarna kunde ändå göra en hel del för att förlänga patientens liv och förmådde ofta förbättra den sjukas livskvalitet ända fram till terminalskedet, då bristen på effektiv smärtlindring gjorde smärtorna outhärdliga. I medeltal levde patienten i tre år efter diagnosen, enligt data från Middlesex sjukhus. Endast fyra procent av patienterna levde över tio år med bröstcancer. Själva cancerforskningen och utarbetandet av nya vårdmetoder koncentrerades fr.o.m. 1700-talet till

speciella cancerkliniker i London och Edinburgh, där fokus försköts från lindring av sjukdomens verkningar till att lösa cancersnåla. Jakten på en universalmedicin var hektisk, och kvicksilver blev så småningom den mest rekommenderade medicinen, som användes ännu under 1800-talet i förhoppningen att kvicksilvret skulle torka ut tumören.

Kapitlet om vårdformerna gäller närmast den palliativa vården och cancersnåla, som innehöll recept på en salig blandning av diverse växt- och mineraldekokter. Själva cancersnåla var ofta experimentell och ibland extrem, som t.ex. den uråldriga metoden att lägga en halvrad kattunge eller hundvalp på cancersnåla och byta ut det kallade kadavret mot ett nyss uppskuret. Mot slutet av 1700-talet ansågs malen grön ödla från Guatemala bota cancer i tron att ju mera exotisk behandling, desto större effekt. Bröstcancersnåla utvecklades långsamt då de enskilda läkarna var rädda för att förlora sitt klientel i fall de nya vårdformerna misslyckades.

De kirurgiska ingreppen utgjordes av allt från frätning av cancersnåla med syra till bruk av skalpell på mindre cancersnåla och mastektomi, d.v.s. avlägsnande av hela det cancerdrabbade bröstet. Forcepsen, som uppfanns redan på 1600-talet, gjorde det möjligt att separera bröstvävnaden från kroppen, och under 1700-talet uppfanns en klämma som möjliggjorde ett snabbare snitt och mindre lidande för patienten. Det säger sig självt att ingreppen utan anestesi var plågsamma för patienten. Rent allmänt ansågs en operation betjäna patienten bäst i ett tidigt sjukdomsstadium, när tumören var liten och enskild, en s.k. schirrh. Ju större cancersnåla var, desto mindre troddes effekten av mastektomi vara. I praktiken letade bröstcancerdrabbade kvinnor i alla åldrar och samhällsklasser efter den bästa kuren som kunde hålla dem undan läkarens händer och kirurgens knivar. Också kirurgerna tillgrip mastektomi först när all annan vård hade visat sig löslös, eftersom även de betraktade en bröstamputation som en vedervärdig vårdform, där patientens liv sattes på spel. I praktiken lyckades ändå de flesta operationerna väl, och kvinnor, vars bröstcancer förnyade sig, undergick inte sällan en ny operation.

Även om det fanns medel att söva patienter redan på 1700-talet användes dessa mera sällan vid bröstoperationer. Kirurgen ville ha patienten vid fullt medvetande, dels för att hon skulle kunna få sista smörjelsen om döden nalkades, dels för att kirurgen skulle få direkt respons av sin patient under operationen för att kunna bedöma dennas livsfunktioner. Sist men inte minst betraktades smärtan som en nödvändig del av tillfrisknandet. Patienten fick i stället en stor dos smärtstillande medel före operationen. Man använde också en form av lokalbedövning, en s.k. nervpress, som fick bröstet att domna för stunden. Efter operationen lämnades såret öppet för bekämpning av infektioner. Bakom låg föreställningen om kroppens

egen helande verkan genom ärrbildningen. Först i slutet av 1700-talet började man se igen såret efter bröstamputationen då tillgången på anti-septiska medel och anestesi blev bättre. Läkningen förkortades radikalt och var betydligt mindre smärtsam för patienten. Kvinnorna slapp också ful ärrbildning eller öppna sår som aldrig riktigt läktes. De nya vinningarna innebar i praktiken att tidiga kirurgiska ingrepp blev allt vanligare i bröstcancervården i slutet av 1700-talet, också trots en osäker diagnos. I praktiken förbättrades tillfrisknandet betydligt först när radikal mastektomi började göras på 1880-talet. Det innebar att kirurgen förutom det cancerangripna bröstet avlägsnade också en del av bröstmuskulaturen och lymfvävnaden i armhålan. Kring 1900 var bröstcanceroperationer redan vardagliga ingrepp för engelska kirurger.

Kapitlet om de kirurgiska ingreppen förbryllar läsaren till den delen att författaren exemplifierar många läkares åsikter utan att förankra dem i de två samtida konkurrerande medicinska uppfattningarna, humoralpatologin och den begynnande biomedicinen. Det blir en uppräkningslista av åsikter som förvisso är intressanta men känns lösryckta, och genomgången av den medicinska utvecklingen blir onödigt splittrad. Texten är mer kronologisk bara i underkapitlet om kirurgiska tekniker och följer där, förvånande nog, de nya vinningarna mellan år 1600 och 1900 trots att undersökningen omfattar engelskt 1700-tal. Författarens val att berätta en längre historia ter sig klokt men kunde ha motiverats.

Bokens mest intressanta kapitel är det som fokuserar på patienterna och egenvården. Kaartinen visar här att patientskapet inte undergrävde de cancerdrabbade kvinnornas identitet som självständiga aktörer. Särskilt elitens kvinnor hade en hel del farmaceutisk kunskap som kom till användning när de själva, deras underställda eller anhöriga insjuknade i bröstcancer. Ett exempel handlar om en 27-årig obesutten kvinna, som diagnostiserades med cancer av en kirurg år 1754 och sökte hjälp hos en högreståndskvinna som sade ha botat sin egen bröstcancer. Vården bestod i att kvinnan själv tillverkade ett liniment utav det mycket giftiga amerikanska kermesbäret (*Phytolacca Americana*) som i 24 timmar fick fräta sönder huden över tumören och göra den fullt synlig för behandling med samma liniment. Efter sju månader var tumören borta och kvinnan tillfrisknade helt. Växten, som fortfarande används inom bröstcancervården, är bara ett av många exempel på hur flera av de av kvinnorna genom generationer använda huskurerna i bröstcancervården senare kom att upptas i medicinska handböcker för läkare och de manliga apotekare som under 1700-talets lopp professionaliserade farmakologin.

Bokens sista kapitel drar förtjänstfullt ihop de tre föregående kapitlen och diskuterar rädslan för smärtorna och hur dessa påverkade kvinnornas vårdval. När diagnosen väl ställdes blev de flesta kvinnorna djupt

deprimerade och ångestfyllda inför vad som komma skulle. Rädslan för operationen är väl dokumenterad framför allt i den medicinska litteraturen, men mindre framträdande i det privata källmaterialet. Kvinnans lidande under sjukdomstiden var offentligt och väckte läkarnas beundran för kvinnors styrka och förmåga att utstå extrem smärta. Smärtorna betraktades som en viktig del av tillfrisknandet, och att skrika ut sin smärta under sjukdomsförloppet och operationen ansågs hälsosamt för både kropp och själ. I praktiken ansåg många kvinnor att operationen hade varit mindre smärtsam än den palliativa vården med frätande liniment. Överlag verkar det bara vara ett fåtal fall som får belysa smärtupplevelserna och deras betydelse för den cancerdrabbades val av vård. Det hade varit rejälare om författaren tydligt hade angivit hur många fall hon faktiskt bygger sin argumentation på. Medelklasskvinnan Fanny Burneys skildring av sin tjugo minuter långa mastektomi är det enda fallet av sitt slag i hela boken.

De exceptionella omständigheterna under sjukdomstiden gjorde de tidigmoderna könsuppfattningarna plastiska och framställde den cancer-sjuka kvinnan som manlig i sitt stoiska lidande. Beslutet om mastektomi utan anestesi var extremt modigt och tolkas av författaren inom ramen för en diskurs om starka tidigmoderna kvinnor som ofta fann tröst i religionen. Ett fåtal likpredikningar har lästs av författaren som reseskildringar mot en oundviklig död. Bröstcancer betraktades inte som Guds straff utan som en prövning som ingav hopp om syndernas förlåtelse och evig frid. Dessvärre framgår det inte av undersökningen huruvida t.ex. pietistiska kvinnor överlämnade sin sjukdom i Guds händer och undvek all vård. De religiösa texterna har tyvärr inte historiserats när det gäller en eventuell förändrad syn på smärta under 1700-talets mera sekulariserade andra hälft. Författaren ger bara några exempel på kvinnor som i det sena 1700-talet hade bett sina män ta livet av dem p.g.a. de helvetiska smärtorna, oavsett de religiösa föreställningarna om evig förtappelse. Religionens påverkan på cancervården i terminalskedet exemplifieras också i det ökade bruket av kraftiga smärtstillande droger som opium i slutet av 1700-talet, i vissa fall på bekostnad av den sista smörjelsen.

Kaartinenens bok är fascinerande och etiskt hållbar läsning om sjukdom, lidande och död. Boken avslutas med en epilog som väl närmast fungerar som en resumé över författarens upplevelser av sitt tuffa forskningsobjekt. Det jag mest saknar i boken är en djupare förankring av resonemanget i de medicinska strömningarna och deras betydelser för bröstcancervården och dess vinningar. Icke desto mindre är boken en viktig studie över en ganska vanlig kvinnosjukdom där kvinnorna får komma till tals. Det är synd att Kaartinen inte ens i en fotnot berör de ytterst få nordiska bidrag till ämnet som hon säkert har stött på under sin forskning.

Recensenten läste utgåvan som e-bok, och det ska sägas att systemet med att ha alla noter i slutet av boken fungerar dåligt i en digital version om det inte går att klicka fram den relevanta noten och återkomma till brödtexten. Läsaren var tvungen scrolla sig fram till varje not, vilket både fördröjde läsningen och gjorde att mindre intressanta noter lämnades olästa.

Mona Rautelin

Nytt perspektiv på det inledande skedet av fästningsbygget Sveaborg

Sofia Gustafsson, *Leverantörer och profitörer. Olika geografiska områdets och sociala gruppers handel med fästningsbygget Sveaborg under den första byggnadsperioden 1748–1756*. Bidrag till kännedom av Finlands natur och folk 196, 255 s., Helsingfors 2015.

FILOSOFIE MAGISTER Sofia Gustafsson undersöker i sin doktorsavhandling byggandet av Sveaborgs fästning under det första, intensiva skedet från slutet av 1740-talet till mitten av 1750-talet. Sveaborg var den viktigaste hörnstenen i Sveriges försvarsplan och på sin tid det största byggnadsprojektet i riket. Fästningen upprätthöll de finska undersåtarnas tilltro till att kungen verkligen skulle skydda och försvara finländarna under framtida kriser.

Man hade inte byggt många fästningar i det svenska rikets huvudområden (d.v.s. Sverige och Finland) under 1600-talet, eftersom nästan alla militära aktioner under stormaktstiden ägde rum utanför Sveriges och Finlands traditionella gränser. Situationen förändrades dramatiskt under den första hälften av 1700-talet, när Sverige först förlorade stora nordiska kriget 1721 och i början av 1740-talet ett nytt krig mot Ryssland.

Den svenska kronan blev tvungen att använda en ännu större andel av sina minskade resurser till försvaret, men det försämrade ekonomiska läget gjorde det mycket svårt att förverkliga de planerade fästningsbyggena. Redan på 1720- och 1730-talen hade man gjort upp flera planer för att förstärka försvaret av gränsen, men resultaten hade varit ganska magra: ett undantag var Fredrikshamn vid den dåvarande östgränsen.

Efter hattarnas ryska krig (1741–1743) var det svenska rikets möjligheter att försvara sina gränser ännu sämre än tidigare. Danmark orsakade problem i söder, men Ryssland i öster var ändå det största hotet mot Sveriges säkerhet. Genom freden i Åbo, som undertecknades 1743, nådde Ryssland fram till Kymmene älv. När den s.k. nordiska krisen eskalerade under den andra hälften av decenniet började man på svenskt håll frukta en rysk invasion. Till slut möjliggjorde generösa bidrag, s.k. subsidier, från Frankrike stora satsningar på en förbättring av försvaret. De tidigare planerna kunde tas fram ur arkiven och sättas i verket.

Sveaborgs fästning hade rykte om sig att vara ointaglig. Detta rykte krossades emellertid våren 1808 under finska kriget, då fästningen kapitulerade nästan utan strid. Resultatet av finska kriget, separationen mellan Sverige och Finland och den skamliga kapitulationen, har onekligen påverkat uppfattningen om byggnadsprojektet som helhet och synen på fästningens betydelse. Ingen har naturligtvis förnekat det mäktiga byggnadskomplexets kulturhistoriska värde och dess betydelse för det materiella kulturarvet. Men när det gäller Sveaborgs betydelse för försvaret i sig eller fästningens ekonomiska inverkan i allmänhet är situationen en annan: en del forskare har betraktat fästningen som obetydlig, eller så har man valt att inte alls behandla frågan. I synnerhet i Sverige har man inte varit särskilt intresserad av tematiken, speciellt efter mitten av 1900-talet.¹

Sofia Gustafssons val av undersökningsperiod är motiverat. Undersökningen täcker det första intensiva byggnadsskedet från den på byggnadsplatsen hastigt påbörjade planeringen fram till slutet av pommerska kriget. Det har också bevarats rikligt med källmaterial från just den här perioden. En del av diagrammen i avhandlingen sträcker sig visserligen ända fram till 1760.

Avhandlingen är logiskt uppbyggd från en överblick över resurser och praxis i samband med byggandet till en ingående granskning av leverantörerna i vissa geografiskt avgränsade områden och de varor de levererade. Rubriksättningen är sparsam till stilen, och dessutom är de frågor som behandlas delvis litet omaka: siffrorna som gäller Helsingfors (som ort) och militärpersonal som leverantörer (som grupp) följer på varandra.

Frågeställningen kommer först i avhandlingen, men om frågorna skulle ha placerats senare hade det varit möjligt att undvika en del upprepningar. Dessutom hade Gustafsson då kunnat göra en ännu mer explicit avgräns-

1. I de översiktsverk som utkommit i Sverige uppmärksammas i princip inte Sveaborg. Även t.ex. Sven-Erik Åström betraktar fästningsprojekten under frihetstiden som ekonomiskt olönsamma. Se Sven-Erik Åström, 'Suomen asema Ruotsin valtioon- ja sotataloudessa', Eino Jutikkala, Yrjö Kaukiainen & Sven-Erik Åström (toim.), *Suomen taloushistoria 1. Agraarinen Suomi* (Helsinki 1980), s. 320–321.

ning så att frågor som varit föremål för tidigare forskning hade hamnat utanför undersökningen. I boken finns inga egentliga bilagor med komprimerad information om den databas som använts eller om de viktigaste aktörerna, alltså leverantörerna. Denna information finns visserligen med i boken, men den är inte samlad på ett enda ställe. Under disputationen visade Gustafsson att det är omöjligt att få fram uppgifter om de levererade varorna och om enhetspriserna på olika varor direkt ur det huvudsakliga källmaterialet.

Frågeställningen är stringent och grundar sig på öppna frågor såsom vilka områden och vilka grupper som deltog i anskaffningarna; vilka och hur mycket ekonomiska resurser som användes samt särskilt vilken roll invånarna i Helsingfors spelade i de här processerna. Frågorna är tydliga men förekommer på flera ställen (särskilt på s. 14, 17, 18 o.s.v.). Författaren hade gärna fått ge en lika systematisk förklaring till varför hon har valt just dessa frågor. Det sägs inte explicit att studien i första hand fokuserar på socioekonomiska perspektiv, visserligen bortsett från byggarbetarnas utfodring och löner (d.v.s. i praktiken utgifter för rotearmén och de värvade trupperna), handeln med livsmedel (inklusive tillverkning och försäljning av alkohol) samt de kostnader som frakten av varor gav upphov till. Gustafsson kommer visserligen in på fraktintäkternas stora betydelse för enskilda aktörer, t.ex. med hjälp av sjöofficeren Carl Tersmedens privata material.

I avhandlingen undersöks egentligen inte individuella aktörskap, eftersom det framför allt är de grupper som deltog i varuleveranserna som är i fokus. De viktigaste varuleverantörerna i varje grupp har emellertid fått särskild uppmärksamhet. Gustafsson går i sin avhandling i allmänhet rakt på sak, men ibland, som när det gäller bakgrunden till fästningsbygget, hade det lönat sig att förse läsaren med en litet mer omfattande kontext. Trots detta är en av undersökningens förtjänster just det att författaren har undvikit att redogöra för redan kända historiska händelseförlopp.

Studien är i första hand ett exempel på empirisk grundforskning, framför allt i en positiv bemärkelse. Det innebär att teorierna intar en biroll. Alfred Weber och hans teori om placeringen av industrianläggningar, logistik, transportkostnader och tillgång till råvaror är emellertid viktig i det här sammanhanget. Tyvärr finns Weber inte alls med i källförteckningen, utan hans verk *Über den Standort der Industrie* (1909) står nu under namnet Carl J. Friedrich (Friedrich har översatt boken till engelska). Trots att alla hörnstenar i Webers teori antingen inte påträffas i fallet Sveaborg eller saknar relevans för frågeställningen (t.ex. placeringen av nya industrianläggningar i sig eller betonandet av transportkostnadernas betydelse), så har modellen ändå utan tvekan varit till nytta i systematiseringen. Också Sven-Erik

Åströms artikel ”Anlagda städer och centralortssystemet i Finland 1550–1785”² hade kunnat utnyttjas, eftersom den åskådliggör Helsingfors roll som centralort. Med hjälp av Åström hade man också funnit Walter Christaller, som var samtida med Weber. Christallers centralortsteori betonar i högre grad betydelsen av det förflutna, den eftersträvar en omspannande förklaring, och den är mindre matematisk än Webers teori.³ Reino Ajo⁴ har undersökt vilka trakter som hörde till Helsingfors transportområde, och det visar sig att de personer som levererade varor till Sveaborgs fästning kom just från detta område (jfr Gustafssons kartor 5.1 och 5.2).

En annan viktig teoretiker är Douglass C. North, vars nyinstitutionella ekonomiska teori visar sig vara viktig genom sin betoning på kostnaderna inom affärsverksamheten. Hit hör även betydelsen av kunskapsförmedling och ofullständig information inom den ekonomiska verksamheten. I avhandlingen finns rikligt med exempel på bäggedera. Jag hade önskat att Gustafsson inte bara skulle ha använt sig av Norths teoretiska framställningar utan också av sådana studier av nordiska förhållanden där Norths iakttagelser har tillämpats på 1700-talets Norden. Den första som i Finland förenade Norths teori med en omfattande empiri var Jari Ojala i sin avhandling om affärsverksamhet i österbottniska småstäder.⁵

Sofia Gustafsson visar med hjälp av internationell litteratur hur praxis i det svenska riket avvek från det övriga Europa. I Centraleuropa och i Ryssland var det ofta entreprenörer, d.v.s. enskilda företagare, som ansvarade för byggandet av fästningar. I Sverige byggde armén själv fästningarna, och undersåtarna levererade materialet. Men skiljde sig dessa metoder faktiskt så mycket från varandra? För att Charles Tillys⁶ grundläggande indelning i kapitalstarka stater och repressiva stater ska stämma i Sveriges fall, borde det tidigmoderna Sverige utan tvekan ha hört till de repressiva staterna i den här dikotomin, vilka inte förfogade över något stort kapital. I verkligheten var Sverige ganska långt ifrån en repressiv stat, men samtidigt kan man fråga sig om grundandet av Sveaborg i själva verket handlade om att Frankrike – som till största delen bekostade bygget – anställde svenska staten som ”underleverantör” för fästningsbygget. Denna

-
2. Grethe Authén Blom (red.), *Urbaniseringsprocessen i Norden. 2. De anlagte steder på 1600–1700 tallet*. Det XVII. nordiske historikermøte (Oslo 1977).
 3. Walter Christaller, *Die zentralen Orte in Süddeutschland: eine ökonomisch-geographische Untersuchung über die Gesetzmässigkeit der Verbreitung und Entwicklung der Siedlungen mit städtischen Funktionen* (1933), på engelska 1966.
 4. Reijo Ajo, *Liikennealueiden kehittyminen Suomessa*, Fennia 69:3 (Helsinki 1947).
 5. Jari Ojala, *Tehokasta liiketoimintaa Pohjanmaan pikkukaupungeissa. Purjemerenkulun kannattavuus ja tuottavuus 1700–1800-luvulla*, Bibliotheca Historica 40 (Helsinki 1999).
 6. Charles Tilly, *Coercion, Capital and European states, AD 990–1990* (Cambridge 1990).

tankelek är ett exempel på hur många reflektioner Gustafssons avhandling väcker.

Tidigare forskning på området har fokuserat antingen på Ehrensvärd som person, på fästningsplanerna som en del av en politisk händelsehistoria (Dannert 1943; Juvelius (Juva) 1919, 1921, Juva 1947 (*Suomen tie Uudestakaupungista Haminaan*)) eller på en historikliknande och källrefererande framställning (Ericsson 1937–1939, 1942–1945).⁷

Författaren har använt sig av alla centrala källor med direkt anknytning till fästningsarbetena och en stor mängd annat material, bl.a. domböcker och befolkningsmaterial som ger information om de lokala förhållandena. Fästningskassans bokföring är utan tvekan det viktigaste källmaterialet. I kassaböckerna noterades under perioden 1751–1756 årligen 3 000–4 000 transaktioner. Den omfattande användningen av räkenskapsmaterial skiljer avhandlingen från tidigare studier på området. Redan de samtida konstaterade i sina revisioner att fästningens räkenskaper var tillförlitliga, och även om det kan förekomma vissa oklarheter i samband med en så omfattande företagsverksamhet, så är materialet ändå allmänt taget pålitligt. Detta intryck förstärks av den stränga källkritiken och det idoga utredningsarbetet, som gett utmärkta resultat: vanligtvis förblir under fem procent av leverantörernas socialgruppsstillhörighet och/eller namn okända. Gustafsson skiljer sig klart från tidigare forskare som använt sig av narrativa källor, men trots det har särskilt den korrespondens och de olika offentliga utredningar som särskilt Oscar Nikula har använt i sin Ehrensvärd-biografi varit viktiga redskap i arbetet med att skapa en helhetsbild.

Avhandlingen är ett exempel på traditionell historieforskning: metoderna diskuteras inte särskilt ingående, och författaren visar inte sin beläsenhet genom att hänvisa till teoretisk metodlitteratur. Metoddelen fokuserar i hög grad på att öppna upp den information som framgår av källmate-

7. Einar Juva, "Augustin Ehrensvärd", *Svenskt biografiskt lexikon* (1949), <http://sok.riksarkivet.se/sbl/Presentation.aspx?id=16730> (hämtad 30.9.2015); Oscar Nikula, *Augustin Ehrensvärd*, Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland 380 (Helsingfors 1960); Leif Dannert, *Svensk försvarspolitik 1743–1757 i dess utrikespolitiska och inrikespolitiska sammanhang* (Uppsala 1943); Einar W. Juvelius, *Suomen puolustusksymys ison- ja pikkuvihan välisenä aikana*, Historiallisia Tutkimuksia II (Kokkola 1919); Einar W. Juvelius, *Suomen puolustusksymys vuosina 1741–1747 ja G. Fr. v. Rosenin määräminen Suomen kenraalikuvernööriksi*, Historiallisia Tutkimuksia II:2 (Porvoo 1921); Einar W. Juva, *Suomen Uudestakaupungista Haminaan 1721–1808. Historiallinen tutkielma* (Helsinki 1947); Ernst Ericsson, *Kungliga Fortifikationens historia IV:3. Rikets fasta försvar 1720–1811, det fasta försvaret i Finland 1741–1772* (Stockholm 1937–39); Ernst Ericsson, *Kungliga Fortifikationens historia IV:4. Rikets fasta försvar 1720–1811, fästningsbyggnader i Sverige 1741–1772 och Rikets gamla fästningar 1747–1772* (Stockholm 1942–1945).

rialet och att redogöra för olika aspekter i forskningsprocessen. Däremot är diskussionen knapp om t.ex. vad som är utmärkande för kvantitativ forskning, om användningen av räkenskaper överlag eller möjligheten att koppla ihop olika typer av material och de svårigheter som ett sådant arbete möjligtvis kan ge upphov till. På sätt och vis påminner studien vad greppet beträffar också om prosopografisk forskning. Dessutom finns det inslag av aktörsforskning, eftersom undersökningen fokuserar på grupper från olika geografiska områden och deras verksamhet.

Metoddelen grundar sig till stor del på klassificering av material och är därmed framför allt en presentation av insamlingsteknik och källkritik. Gustafsson har skapat en databas som innehåller rikligt med systematiserad information om leverantörerna. Eftersom det i första hand är fråga om en kvantitativ undersökning, hade studien gagnats av en mer omfattande del om den kvantitativa behandlingen av materialet. Det hade varit möjligt att göra betydligt fler teoretiska uträkningar av det slag som finns på s. 74, där byggprojektet och fastighetspriserna har ställts i relation till varandra.

I avhandlingen presenterar Gustafsson viktig information om de resurser som användes i bygget av Sveaborg. Hon bekräftar uppfattningen att fästningen aldrig skulle ha blivit byggd utan de generösa franska subsidierna. Det är inte alldeles enkelt att bedöma de ekonomiska resurserna. Av det svenska rikets samtliga utgifter för fästningar gick ungefär 40 procent till Sveaborg. Årligen gick mellan 3 och 6 procent av den svenska statens utgifter till byggprojektet. Summorna är förbluffande höga: enligt Karl Åmark⁸ var den svenska statens intäkter och utgifter netto omkring 10–12 miljoner daler silvermynt (smt) om året. Finlands andel var sammanlagt 1–2 miljoner daler smt, d.v.s. ungefär 10–20 procent av den totala summan. En del av uppgifterna om resurser skulle kräva vidare forskning, eftersom de uträkningar av utgifterna för fästningsarbetena som Augustin Ehrensvärd gjorde på 1760-talet inför riksdagen (Gustafsson 2015, s. 54) ger annorlunda siffror per år än de som finns i tabell 2.1 (s. 57). Enligt Ehrensvärd borde man åren 1747–1757 ha fått 7,6 miljoner daler smt för fästningsbygget, alltså i medeltal ungefär 690 000 daler smt per år, men resurserna uppgick slutligen till 7 miljoner, alltså ungefär 640 000 daler smt per år. I tabellen på s. 57 anges som kostnader för Sveaborg åren 1751–1756 2,8 miljoner daler smt, med andra ord ca 470 000 om året. Differensen blir således ca 200 000 daler smt per år. Orsaken till den här skillnaden kan sökas på många håll, men sannolikt innefattar Ehrensvärds uträkningar också kost och löner till de soldater som i huvudsak ansvarade för bygnadsarbetena.

8. Karl Åmark, *Sveriges statsfinanser 1719–1809 I–III* (Stockholm 1961), tabell 1 (s. 134–135).

I avhandlingen presenterar Gustafsson viktiga uppgifter om olika lokala kommittéer och kommissioner. Upphandlingsdeputationens uppgift var att skaffa de varor som behövdes för bygget. Gustafsson visar att kommittéerna och kommissionerna var en svensk företeelse, men i Sverige var det en beprövad praxis att tillsätta ett sådant ”utskott” bestående av olika intressegrupper. Motsvarande utskott hade länge använts t.ex. när man skulle bestämma markegångspriser. Användningen av samarbetsorgan av det här slaget kan kopplas till ett växelverkansperspektiv: man försökte åtminstone förhandla i olika frågor. Ett intressant undantag från det svenska tänkandet vid den här tiden utgörs därmed av Augustin Ehrensvärds irritation över att borgerskapet enligt honom inte levererade tillräckligt med varor till byggarbetsplatsen, liksom även hans hot om olika exportbegränsningar m.m.

Gustafsson gör i sin undersökning även skarpa iakttagelser om t.ex. den klagomålskultur som fanns inom borgerskapet i Helsingfors, och hon visar att stadsborna de facto inte hade någon verklighetsgrund för sina klagomål över att invånare från andra orter tog sig in på den livliga marknaden i anknäytning till fästningsbygget. Enligt dåtida penningvärde levererade helsingforsarna under undersökningsperioden ca 40 procent av de varor som skaffades till Sveaborg, en andel som kan betraktas som mycket betydande. I början försökte man skaffa varor på samma sätt som man i allmänhet gjorde när det gällde offentliga inköp, alltså genom auktioner, men det visade sig vara en ineffektiv och dyr metod. Enligt Gustafsson gav den svenska praxisen även fattigare leverantörer möjlighet att delta i leveranserna, men i praktiken hamnade de nya pengar som flödade in till trakten tack vare fästningsbygget hos starka och traditionella handelshus: nio betydande leverantörer levererade enligt penningvärdet mer än 90 procent av varorna.

Att militärpersonalen deltog så aktivt i byggnadsarbetena är även det ett intressant resultat. Samtidigt framgår tydligt krigsmaktens starka ställning i Sverige i mitten av 1700-talet. Det svenska samhället var fortfarande mycket militariserat, vilket är en orsak till att officerarna deltog i utrustandet av fästningen. Markku Kuisma har redan tidigare visat att officerarna var delaktiga i sågindustrin.⁹ Det faktum att officerarna hade tid och/eller behov att ägna sig åt annat vid sidan om sitt yrke, säger en del om situationen inom den svenska krigsmakten. Att utrusta fästningen gynnade naturligtvis rikets säkerhet och framtid och var ett uttryck för en fosterländsk anda. I avhandlingen betonas med fog Augustin Ehrensvärds roll och betydelse som initiativtagare i allmänhet och särskilt som offi-

9. Markku Kuisma, *Kauppasahojen perustaminen Suomessa 1700-luvulla*, Bidrag till kännedom av Finlands natur och folk 129 (Helsinki 1983).

cerskårens patronus. Militärpersonerna som grupp placerade sig utanför den traditionella uppdelningen av ståndssamhället. Soldaterna kunde i allmänhet verka i en gråzon, utan att irritera andra grupper. Officerarnas iver att delta i utvecklandet av fästningen kan både betraktas som ett försök att skapa sig bättre möjligheter till avancemang med hjälp av bistånd från Ehrensverd och som en strävan att skaffa sig den förmögenhet som behövdes för att bli befördrad: det behövdes besparingar för att få en högre befattning eftersom man måste betala ackordavgifter som ofta var hisnande stora.¹⁰

Gustafsson räknar en stor del av militärpersonerna till ”traditionella leverantörer”, eftersom särskilt aktörerna inom indelningsverket fick naturprodukter som lön, vars omvandlande till kontanter helt säkert hade varit besvärligt tidigare. På det här sättet bekräftar Gustafsson de iakttagelser som Fredrik Thisner gjort i fråga om Uppland (2007). Till de ”innovativa leverantörerna” hörde ofta de officerare som uttryckligen hörde till specialvapenslagen eller de värvade trupperna, som inte hade motsvarande egendomar som löneförmåner. Den här indelningen fungerar: även om det här temat borde man ge ut en separat publikation, där man skulle tillämpa en liknande indelning också på andra grupper. Till exempel var långt ifrån alla stora leverantörer inom borgerskapet innovativa, utan de förlitade sig på traditionella verksamhetsmodeller och en stor volym.

Det perspektiv som Sofia Gustafsson tillämpar på byggandet av Sveaborg har inte tidigare uppmärksammats i någon större omfattning. I avhandlingen studerar hon, ur ett i huvudsak ekonomisk-geografiskt perspektiv, införskaffningen av det byggnadsmaterial som behövdes under det första intensiva byggnadsskedet och leverantörerna av detsamma. Undersökningen, som baserar sig på ett omfattande räkenskapsmaterial, har utsträckts så att den omfattar även den lokala nivån och enskilda aktörer. Arbetet innehåller rikligt med nya resultat bl.a. om de här gruppernas verksamhet. Gustafssons flitiga källstudier belyser den ekonomiska verksamheten i det svenska och finländska samhället i mitten av 1700-talet. Undersökningen bidrar med säker och detaljerad information, samtidigt som den innehåller färsk tolkning om det inledande skedet av ett byggprojekt som är centralt i Sveriges och Finlands historia.

Genom avhandlingen förändras uppfattningen om att bara Helsingfors (och i mindre utsträckning Lovisa) skulle ha dragit nytta av bygg-

10. Om ackordsystemet, se särskilt Kaarlo Wirilander, *Herrasväkeä. Suomen säätyläistö 1721–1870*, Historiallisia Tutkimuksia 93 (Forssa 1974 [på svenska 1982]); Fredrik Thisner, *Militärstatens arvegods. Officerstjänstens socialreproduktiva funktion i Sverige och Danmark, ca 1720–1800*, Studia historica Upsaliensia 230 (Uppsala 2007).

nadsarbetena. Samtidigt står det klart att resurserna på ett annat sätt än tidigare koncentrerades till Helsingforstrakten. Gustafsson diskuterar på ett intressant sätt klagomålskulturen bland borgerskapet i Helsingfors: i vanliga fall är det svårt att finna grunder för stadsbornas missnöje. Avhandlingen bekräftar, ur ett mindre känt perspektiv, tidigare iakttagelser om den politiska kulturen vid den här tiden samt relationerna mellan undersåtar och centralmakt. I allmänhet har de vad 1700-talet beträffar studerats med hjälp av material som uppstått i samband med riksdagarna eller utifrån pamflettmaterial.

Avhandlingen befinner sig i en korsning där inrikes- och utrikespolitik, militärväsen och ekonomiska realiteter möts. Den lyfter därmed fram frihetstidens flerdimensionella verklighet på ett intressant sätt.

Petri Karonen

FRÅN FÄLTET

På kunskapens marknad i Erasmus stad

Rapport från ISECS-SIEDS kongress i Rotterdam 2015

I juli 2015 hölls i Rotterdam en internationell konferens om 1700-talsforskning under temat *Opening Markets: Trade and Commerce in the Eighteenth Century*. Konferensens bakgrundsorganisation är den internationella takorganisationen för 1700-talsforskning, den år 1967 grundade *International Society for Eighteenth Century Studies – Société Internationale des Études du Dix-Huitième Siècle* (ISECS-SIEDS). Konferensen var redan den fjortonde i sitt slag. Deltagare anlände från över femtio länder, och bland dem fanns en växande skara finländska forskare.

Den tvärvetenskapliga konferensen, som samlar tusentals forskare, erbjuder en bred dukning av 1700-talsforskning från världens alla hörn. I programmet är i allmänhet särskilt litteratur-, kultur- och idéhistorien starkt representerade, inte att förglömma forskningen om upplysningen och det politiska tänkandets historia. Programmet rymmer dock också mycket annat. Under en vecka organiseras hundratals paneler, ett flertal keynote-anföranden samt rundabordsdebatter med världskända forskare. I Rotterdam väckte exempelvis Jonathan Israels och Jonathan C. Clarks debatt om upplysningens definitioner uppmärksamhet.

Opening markets var ett naturligt val för allmänt tema för konferensen i Rotterdam med tanke på den holländska republikens rykte som det moderna ekonomiska systemets vagga. Detta utgjorde förvisso inget hinder för intressanta sessioner om alldeles andra ämnen. Temat visade sig också i övrigt vara inklusivt och lyfte på ett intressant sätt fram bl.a. hur allmänna de termer och metaforer som anknyter till ekonomin är i nutida forskning oberoende av disciplin och ämne.

Vid sidan om den egentliga ekonomiska historien utsträcktes i panelerna begrepp som utbyte och marknad till de mest varierande områden för mänsklig verksamhet. Dessa sträckte sig från handelns regionala eller globala strukturer och nationalekonomiska läror till kulturella kontakter och informationsflöden, från lyxkonsumtion till idéernas, litteraturens och konstens marknader, och från naturalhistorien och samlandet till formandet och marknadsförandet av personligheter. Genom denna mångfald lyfte konferensen fram begreppens dubbla natur dels

som diskursiva redskap inom forskningen i dag, dels som historiska medel för strukturerandet av politik, natur eller känslor i 1700-talets filosofiska diskussioner.

Konferensen, som hålls med fyra års mellanrum, erbjuder 1700-tals-specialisterna en möjlighet att presentera sin egen forskning, bli ”upplysta” och utveckla sina nätverk. Ett evenemang tillägnat ett visst århundrade är ingen självklarhet inom historieforskningen, men de som forskar om 1700-talets kultur förstår mycket väl det mervärde som en tvärvetenskaplig och gränsöverskridande infallsvinkel kan ge för förståelsen av epoken. På konferensen i Rotterdam hade man p.g.a. Nederländernas tidigmoderna handels- och kulturkontakter valt att betona också det globala perspektivet. Den nära förbindelsen mellan den internationella takorganisationen för 1700-talsforskning och de olika nationella samfund har garanterat en mycket god internationell representation på konferenserna.

För den enskilda är det inte nödvändigt att vara bekant med ISECS-SIEDS eller de nationella samfund som verkar inom dess ramar. Av dessa samfund finns det i dag redan ett trettiotal. Den som inriktat sig på perioden kan dock dra nytta av de olika sätt på vilka dessa samfund försöker koordinera och främja forskning på området. I Finland finns det år 2001 grundade tvåspråkiga Finska Sällskapet för 1700-talsstudier rf – Suomen 1700-luvun tutkimuksen seura ry, som har en egen delegat inom ISECS-SIEDS. De som ansluter sig till sällskapet blir på samma gång medlemmar i takorganisationen och kan genom att rösta i val påverka dess styrelse. Mer konkreta möjligheter erbjuder bl.a. de årliga seminarierna för unga forskare. Genom sin internet-tjänst (www.isecs.org) förmedlar ISECS-SIEDS information om de andra nationella samfund och om nyheter och evenemang arrangerade av Voltaire Foundation, vars verksamhet är nära knuten till ISECS-SIEDS.

På stora konferenser får de stora kulturländerna ofta den uppmärksamhet de är värda. Många sessioner byggs också upp kring geografiska enheter, vars tyngdpunkt varierar beroende på var konferensen äger rum och vilken tematik den har. Den enskilda deltagaren kan dock bidra med ett anförande på många olika sätt: som en del av en större tematisk panel, som en del av en öppen panel eller genom ett enkelt *paper proposal* som av arrangörerna placeras in i en lämplig session. Då konferensen nästa gång arrangeras i Edinburgh år 2019 vore det fint om programmet omfattade ännu mer mångsidig forskning än tidigare, även från Finland.

Päivi Maria Pihlaja

Sjuttonhundratalet sett från Kalifornien

Rapport från American Society for Eighteenth-Century Studies kongress i Los Angeles 2015

Två år efter takorganisationen ISECS-SIEDS (International Society for Eighteenth-Century Studies – Société internationale d'étude du dix-huitième siècle), år 1969, grundades det amerikanska sällskapet för 1700-talsstudier, American Society for Eighteenth-Century Studies (ASECS), som fungerar som det nationella samfundet för 1700-talsforskare inom Förenta Staterna. Sällskapet är ett av de största och mest inflytelserika inom ISECS-SIEDS och räknar bland sina grundare och tidigare ordförande flera av de största namnen inom den s.k. nya kulturhistorien.

Till sällskapets verksamhet hör utgivandet av den prestigefyllda tidskriften *Eighteenth-Century Studies*, som utkommer fyra gånger om året, och årsboken *Studies in Eighteenth-Century Culture*. Därtill organiserar sällskapet årligen en stor konferens, som varje år hålls på en ny ort i Förenta Staterna. Konferensen är öppen för alla medlemmar av ASECS eller av andra nationella samfund inom ISECS-SIEDS. Liksom på takorganisationens internationella konferens kan medlemmarna erbjuda både sessioner och enstaka anföranden, och konferensen har en stor tematisk bredd. I konferensen deltar i allmänhet också europeiska forskare; särskilt de brittiska och tyska nationella samfunden brukar arrangera egna sessioner i samförstånd med de amerikanska organisatorerna, vilket återspeglar de starka historiska banden mellan Nordamerika och dessa kulturområden.

År 2015 i mars hölls konferensen i Los Angeles, Kalifornien, vilket för många utomamerikanska forskare torde ha framstått som en attraktiv ort. Konferensen lockade anmärkningsvärt många nordeuropeiska forskare, medan vissa kolleger på östkusten menade att orten var avlägsen. På amerikanskt vis hölls konferensen på ett stort hotell där 1700-talsforskarna frekventerade varandra under fyra dagars tid, då de inte gjorde exkursioner till kulturorter och kulturella institutioner – UCLA:s bibliotek, Getty Centers konstmuseum med europeis-

ka 1700-talsmålningar, Huntington Library som är en vallfärdsort för bibliofiler, samt San Francisco och alla dess sevärdheter – i en omedelbar eller relativ närhet.

Granskat från en kalifornisk horisont kan 1700-talet te sig i en något annan dager än den vi är vana vid från Europa och de tretton ursprungliga staterna. På det lokala planet står epoken för den spanska tiden. Den europeiska bosättningen går tillbaka till början av 1770-talet då franciskanerbröder från Nya Spanien etablerade missionsstationer i området; staden grundades sedan som en municipalitet (*pueblo*) år 1781 då två grupper av bosättare anlät från nuvarande Mexiko. Vissa äldre kyrkor finns ännu kvar – den äldsta i Los Angeles är från 1810-talet – medan andra har förstörts av de många jordbävningarna i området. I Kalifornien tar också den amerikanska ”gränsen” slut. Stilla havet, förbindelsen till Japan och Kina samt närheten till Mexiko präglar starkt traktens kultur och världsuppfattningar. Detta ger en intressant utgångspunkt för en konferens om den period då det anglosaxiska Amerika uppstod som en självständig kultursfär och stat.

På konferensen belystes de mest varierande teman allt från 1700-talets ordböcker till hur 1700-talet ser ut i Hollywoodfilmer. Det kulturhistoriska perspektivet var på många sätt dominerande och förenande för många sessioner, vilka också karakteriserades av en näst intill självklar tvärvetenskaplighet där litteraturvetare, historiker, musikologer, filosofer och konstvetare glatt debatterade substantiella frågor utan större svårigheter att förstå varandras metodologiska utgångspunkter. Till denna fördomsfria och gränsöverskridande attityd bidrar det faktum att det inte är tillåtet att erbjuda färdigt rekryterade sessioner, utan sessionerna bör innehålla sådana anföranden som inkommit via öppen *call for papers*.

I motsats till de av europeisk auktoritetstro präglade ISECS-SIEDS-konferenserna har ASECS konferenser inte heller nödvändigtvis någon stor mängd *keynote*-anföranden. I Los Angeles hölls ordförandens festtal av Kathleen Wilson, professor i historia vid State University of New York, som talade om Sheridanreceptionen i Kingston och Calcutta. En annan plenarföreläsning hölls av Ann Bermingham från University of California, Santa Barbara, som talade om kaffehus och brittisk visuell humor i slutet av 1700-talet.

Till dragplåstren bland sessionerna hörde även sessionerna om 1700-talet på film, bl.a. den session där manusförfattaren till *The Duchess*, Jeffrey Hatcher, samt de sakkunniga Paula Byrne (*Belle*) och Stella

Tillyard (*Aristocrats, Tides of War, A Royal Affair*) berättade om hur det är att reproducera 1700-talet i Hollywood och hur arbetet med att skriva för film skiljer sig från att skriva en bok.

Ett intressant koncept på ASECS konferenser är även den återkommande sessionen ”Innovative Course Design”, där vinnarna i ASECS årliga tävling för unga universitetslärare får tillfälle att presentera sina pedagogiska visioner och insikter. På konferensen finns även en helpdesk för unga forskare som kan få hjälp av äldre kolleger med sin meritförteckning eller med att finna en förläggare.

Den framåtanda och optimism som präglar det amerikanska sättet att arbeta kollegialt nådde kanske särskilt varma proportioner då temperaturen utomhus närmade sig trettio celsiusgrader samtidigt som det på östkusten var snö och kyla. Nästa konferens, där det igen blir möjligt att knyta värdefulla kontakter och träffa nya kolleger, hålls i Pittsburgh, Pennsylvania, i mars 2016. Därpå följande konferens, för vilken anmälningstiden ännu inte gått ut, äger rum i Minneapolis, Minnesota, 2017.

Charlotta Wolff

Vardagsliv under 1700-talet: upplevt, samlevt, utlevt

*Rapport från Sällskapet för 1700-talsstudier
konferens i Uppsala 2015*

Det svenska Sällskapet för 1700-talsstudier ordnade i Uppsala i maj en konferens med temat vardagsliv. Konferensen var riktad i första hand till svenska 1700-talsforskare, men några finländska deltagare hade hittat fram med konferensföredrag. Inbjudna talare från världen utanför Sverige var Joachim Eibach (Universität Bern), Catriona Seth (Université de Lorraine) och Dena Goodman (University of Michigan).

Vardagen är en brokig historia, och forskningen om vardagsliv och vardagens historia är minst lika brokig. Som alla goda begrepp ger detta uppslag till många infallsvinklar, frågeställningar och källmaterial. Genom att låta ett löst definierat vardagslivsbegrepp vara sammanhållande konferenstema lockade arrangörerna fram inspirerade och livliga diskussioner. Deltagarna representerade flera discipliner och föredragen rörde sig inom ett fält av historia, ekonomisk historia, litteraturhistoria, idéhistoria och konsthistoria. Perspektiven varierade från frågor om känslor, konflikter och relationer till representationer och föreställningar, från praktiker till normer och regelverk, från vardag i hemmet till vardagen på resor. Olika aspekter av vardag och vardagsliv behandlades under två dagar i tolv sessioner, två plenarforelasningar och i en avslutande diskussion.

Den förste plenartalaren Joachim Eibach inledde konferensen med en historiografisk tillbakablick särskilt med fokus på den tyska bakgrunden och 1980-talets tyska konfrontation mellan en traditionell socialhistoria och representanter för en ny socialhistoria, *Alltagsgeschichte*, som tog intryck av ett brett fält av kulturhistoria, antropologi, italiensk mikrohistoria, fransk mentalitetshistoria, kvinnoforskning, brittisk marxistisk historieskrivning och "history from below". Den äldre socialhistoriska forskningens sociologiska metoder, med statistik och makroperspektiv i högsätet, konfronterades med forskning som fokuserade på narrationer, praktiker och individuella aktörer. Ursprungligen var den här

nya socialhistoriska forskningen starkt knuten till historia underifrån med betoning på att synliggöra marginaliserade och osynliga grupper i samhället. Projektet att studera de vardagliga praktikerna och aktörerna har ändå sedermera lockat till studier av samhällets alla sociala skikt. Det här var tydligt också i programmet under konferensen där de presenterade bidragen handlade om allt från pigors läskunnighet till högadlig heminredning, från soldathustrur under stora nordiska kriget till adligt och borgerligt vardagsliv som det framställdes i Pehr Hilleströms målningar.

Eibach frågade sig i sitt föredrag om vardagens historia, och en "history of the self-evident", fortfarande är angelägen för historieforskningen och svarade med att räkna upp några perspektiv och frågeställningar som han tyckte att under 2000-talet har visat sig relevanta och spännande. Han lyfte bl.a. fram forskning om materiell kultur och känslornas historia som exempel på intressant utveckling av fältet, liksom också genusforskningens perspektiv på genus som görs i praxis, i handling och i kontakten med andra människor.

Catriona Seth illustrerade i sin plenarföreläsning något som ofta har varit kännetecknande för den s.k. nya socialhistorien och dess nära granne ny kulturhistoria, nämligen att ett källmaterial som sammanställts för andra ändamål på ett skickligt sätt används för att studera vardag, sociala relationer, mönster och normer i en förgången tid. Seth föreläste om vad materialet i arkiv efter hittebarnsanstalter i Frankrike kan säga om fransk vardag under 1700-talet. Barn kunde lämnas som hittebarn anonymt, genom en lucka i väggen, och varje barn dokumenterades. Brev, föremål, kläder eller tyglappar som hade lämnats med barnet bevarades och arkiverades. Genom dessa innehållsrika förteckningar över inlämnade barn kunde Seth t.ex. diskutera förändringar i religiösa praktiker och förhållning t.ex. till dopets betydelse. Omsorgen om spädbarnet framkom, berättade Seth, i början av 1700-talet i att de flesta barnen då hade döpts innan de lämnades bort. Man hade sett till barnets odödliga själ även om man inte kunde ta hand om dess timliga välfärd. I slutet av seklet var det inte lika vanligt att de inlämnade barnen var döpta. Materialet gav också möjligheter att problematisera bilden av och relationen till barnet. Många föräldrar lämnade något tecken genom vilket de skulle kunna identifiera barnet då de senare skulle komma och hämta det. En del använde hittebarnsanstalten som en tillfällig nödlösning då de inte kunde försörja sina barn. Vissa barn blev upphämtade senare, men många spädbarn

dog under det första året och bara en liten andel levde till tonåren. Orsakerna till att lämna bort sitt barn har varit många, känslorna som barnet och behovet att lämna bort det har väckt har varierat. En del bevarade brev vittnar om föräldrar som beskrivit sin sorg och tårar då de lämnat bort barnet. Vissa barn har försetts med papperslappar med ”skrift” som inte har varit någon skrift i egentlig betydelse, utan bara efterlikningar av verkliga bokstäver eller ord. Skriften, nedtecknade tecken på papper, hade uppenbarligen också andra betydelser än bara det orden de facto betydde.

Om vardagshistoria i dag inte är särskilt överraskande eller en forskningsmässig nyhet så väcker relationen mellan, och betydelsen av, ”stora” och ”små” frågor fortfarande diskussion. Det här debatterades i slutdiskussionen som inleddes av historikerna Dena Goodman och Karin Sennefelt. Goodman, vars pågående forskning handlar om vetenskaps- och teknikhistoria i Frankrike efter revolutionen genom tre individer och deras brevnätverk, talade om en oro som hon har mött hos historiker under senare år, att historiker inte tar ställning till stora frågor i världen och samhället, att historiker inte är relevanta. Att historiker borde studera och förklara stora frågor för att bli betydelsefulla inom vetenskap och politik, var en åsikt hon ville ifrågasätta bl.a. genom att fråga för vem vi vill eller borde vara relevanta och viktiga. Själv hävdade hon att historiker borde göra sig relevanta och intressanta för en allmänhet, för vanliga människor, och åtminstone inte bara eftersträva att bli tagna på allvar som uttolkare av stora politiska processer. Karin Sennefelt tog bl.a. upp en tangerande fråga om huruvida historiker alltid genom sin forskning borde kunna förklara förändring, eller om det ligger ett egenvärde i att beskriva hur ett samhälle eller en grupp fungerade, vilka koder, sanningar och mekanismer som rådde i den historiska kontexten. Sennefelt var kluven inför frågan och undrade om det finns en överhängande risk att mikrohistoriska studier t.ex. bara bekräftar det vi redan visste med ytterligare ett fall.

Sennefelt och Goodman talade lite förbi varandra i slutdiskussionen som inte riktigt lyfte. Konferensdeltagarna diskuterade pliktskyldigast en stund, men de stora aha-upplevelsorna och de riktigt spännande diskussionerna hade redan ägt rum under konferensens sessioner. Att sammanfatta en konferens, komma med något riktigt tankeväckande och skapa ytterligare livlig och angelägen diskussion efter två dagar av föredrag och sessioner är inte ett lätt uppdrag.

Henrika Tandefelt

Innehållsförteckning

Lars-Folke Landgrén, <i>Historisk Tidskrift för Finland</i>	1
Charlotta Wolff & Johanna Ilmakunnas, <i>Den sinnliga kulturhistorien. En inledning</i> ..	369
Uppsatser:	
Mikael Ahlund, <i>Att se och bli sedd på 1700-talets konstscen. Nedslag i konstbetraktandets kulturhistoria</i>	377
Sofia Aittomaa, <i>Kejsarinnans sten. Från lojalism via revolutionsyra och nationalism till rehabilitering</i>	4
Heini Hakosalo, <i>Ille och Elin. Syskon, kön och medicinsk karriär i det tidiga 1900-talets Finland</i>	125
Johanna Ilmakunnas, <i>Måltidsupplevelser i 1700-talets Sverige och det tidiga 1800-talets Finland</i>	453
Marja Kivilehto, <i>Från Livet i början av 1800-talet till En enda värld. Historiskt tänkande i finlandssvenska högstadieläroböcker i historia</i>	322
Matti Lackman, <i>Från krigskommunism till upproret i Tallinn. Kommunisterernas upprorsverksamhet 1919–1924 och dess inverkan på Finlands säkerhet</i>	245
Tomi Mertanen, <i>Det europeiska brödraskapet. Europeiska författarförbundet och dess finländska medlemmar under andra världskriget</i>	161
Hannu Mähönen, <i>Yrkesstudier bortom havet. Yrkesutbildningen av finländska krigsinvalid i Sverige 1942–1947</i>	293
Pernilla Rasmussen, <i>Återbruk i modegarderoben, ca 1790–1830</i>	485
Kirsi Vainio-Korhonen, <i>Skrivande barnmorskor. Barnmorskeyrkets litterarisering under 1700-talet</i>	517
Charlotta Wolff, <i>Musikkultur och musiksmak i 1700-talets Sverige. Ett bidrag till lyssnandets historia</i>	420

Översikter och meddelanden:

Göran Anderberg, <i>Till frågan om varför Gustav III gick i krig mot Ryssland</i>	44
My Helsing & Sophie Holm, <i>Tidigmodern utrikespolitik som kulturhistoria? En presentation av forskningsfältet 'new diplomatic history'</i>	549
Markku Kekäläinen, <i>Upplevelser av teatraliskhet och autenticitet i 1700-talets London</i>	539
Lars-Folke Landgrén, <i>Finlands grafiska industri och inbördeskriget 1918</i>	67
Eljas Orrman, <i>Iakttagelser om solskiftets utbredning och kronologi i Finland under medeltiden med särskild hänsyn till Nyland</i>	186

Synpunkten:

Henrik Knif, <i>Kulturhistoria förr och nu</i>	561
--	-----

Granskningar:

Seppo Aalto, <i>Krigsstaden. Helsingfors Gammelstads historia 1550–1639.</i> Av Lars-Folke Landgrén	88
Johan Cullberg & Björn Sahlin, <i>Märtha och Hjalmar Söderberg – en äktenskapskatastrof.</i> Av Maria Vainio-Kurtakko	234
Julia Dahlberg och Joachim Mickwitz, <i>Havet, Handeln och Nationen. Släkten Donner i Finland 1690–1945.</i> Av Alexandra Ramsay	358
Nils Erik Forsgård, <i>Ingens herre ingens träl. Radikalen Anders Chydenius i 1700-talets Sverige och Finland.</i> Av Patrik Winton	227
Sofia Gustafsson, <i>Leverantörer och profitörer. Olika geografiska områdets och sociala gruppers handel med fästningsbygget Sveaborg under den första byggnadsperioden 1748–1756.</i> Av Petri Karonen	572
Marjo Kaartinen, <i>Breast cancer in the eighteenth century.</i> Av Mona Rautelin	565
Sari Katajala-Peltomaa, Christian Krötzl & Marjo Meriluoto-Jaakkola (toim.), <i>Suomalaisten pyhiinvaellukset keskiajalla. Kun maailma aukeni.</i> Av Eva Ahl-Waris	217
Kasper Kepsu, <i>Den besvärliga provinsen. Reduktion, skattearrendering och bondeoroligheter i det svenska Ingermanland under slutet av 1600-talet.</i> Av Nils Erik Villstrand	94

Jyrki Knuutila, <i>Soturi, kuningas ja pyhimys. Pyhän Olavin kultti osana kristillistymistä Suomessa 1200-luvulta 1500-luvun puoliväliin</i> . Av Markus Hiekkänen	85
Mirkka Lappalainen, <i>Pohjolan leijona. Kustaa II Adolf ja Suomi 1611–1632</i> . Av Christer Kuvaja	221
Lena Rangström, <i>Dödens teater. Kungliga svenska begravningar genom fem århundraden</i> . Av Magdalena af Hällström	229
Arja Rantanen, <i>Pennförare i periferin. Österbottniska sockenskrivare 1721–1868</i> . Av Per Sörlin	100
Marie-Christine Skuncke, <i>Carl Peter Thunberg. Botanist and Physician</i> . Av Päivi Maria Pihlaja	355
Henry Wiklund, <i>Uppdraget som växte. Historien om Svenska litteratursällskapet som förvaltare av allmännyttigt kapital</i> . Av Henry Rask	362
Joachim Östlund, <i>Saltets pris. Svenska slavar i Nordafrika och handeln i Medelhavet 1650–1770</i> . Av Emil Kaukonen	351

Från fältet:

<i>Historiska föreningen 2014</i> . Av Nina Johansson	116
<i>Historiska samfundet i Åbo 2014</i> . Av Mats Wickström	121
<i>Nytt arkivmaterial på SLS</i> . Av Maria Miinalainen	122
<i>På kunskapens marknad i Erasmus stad. Rapport från International Society for Eighteenth-Century Studies kongress i Rotterdam 2015</i> . Av Päivi Maria Pihlaja	581
<i>Sjuttonhundratalet sett från Kalifornien. Rapport från American Society for Eighteenth-Century Studies kongress i Los Angeles 2015</i> . Av Charlotta Wolff	583
<i>Symposiet ”Brevkonst och brevet som genre” på Svenska litteratursällskapet i Finland</i> . Av Jens Grandell	239
<i>Vardagsliv under 1700-talet: upplevt, samlevt, utlevt. Rapport från Sällskapets för 1700-talsstudier konferens i Uppsala 2015</i> . Av Henrika Tandefelt	586

Diskussionsinlägg:

Mera om S:t Erik och S:t Henrik – svar på Eljas Orrmans diskussionsinlägg. Av Mikko Heikkilä	108
Ytterligare om S:t Erik och S:t Henrik – svar till Mikko Heikkilä. Av Eljas Orrman ...	111

Medarbetare i detta nummer:

Mikael Ahlund, docent, biträdande museichef, universitetsantikvarie, Uppsala universitet; *My Hellsing*, fil.dr, forskare, Uppsala universitet; *Sophie Holm*, doktorand, Helsingfors universitet; *Johanna Ilmakunnas*, docent, forskardoktor (Finlands Akademi), Helsingfors universitet; *Henrik Knif*, docent, Åbo Akademi; *Petri Karonen*, professor, Jyväskylä universitet; *Markku Kekäläinen*, fil.dr, forskare, Helsingfors universitet; *Päivi Maria Pihlaja*, fil.dr, forskare, Helsingfors universitet; *Pernilla Rasmussen*, fil.dr, universitetslektor, Lunds universitet; *Mona Rautelin*, fil.dr, forskare, Helsingfors universitet; *Henrika Tandefelt*, docent, universitetslektor, Helsingfors universitet; *Kirsi Vainio-Korhonen*, professor, Åbo universitet; *Charlotta Wolff*, docent, akademiforskare (Finlands Akademi), Helsingfors universitet.

Kirsi Vainio-Korhonen's uppsats, Markku Kekäläinen's översikt och Petri Karonen's granskning har översatts av Jennica Thylin-Klaus. Översättningarna finansierades av FILI/Delegationen för den svenska litteraturens främjande.

Päivi Maria Pihlajas rapport har översatts av Charlotta Wolff.

Gästredaktörer för detta nummer:

Johanna Ilmakunnas och *Charlotta Wolff*

Pärbild: Richard Cosway, *Ögonminiatyr* (Ann Fryer), 1787. Akvarell på elfenben. Foto: Bodil Karlsson, Nationalmuseum. CC BY-SA.

Historisk Tidskrift för Finland 2015:4

- 369 Charlotta Wolff & Johanna Ilmakunnas, *Den sinnliga kulturhistorien. En inledning*
- 377 Mikael Ahlund, *Att se och bli sedd på 1700-talets konstscen. Nedslag i konstbetraktandets kulturhistoria*
- 420 Charlotta Wolff, *Musikkultur och musiksmak i 1700-talets Sverige. Ett bidrag till lyssnandets historia*
- 453 Johanna Ilmakunnas, *Måltidsupplevelser i 1700-talets Sverige och det tidiga 1800-talets Finland*
- 485 Pernilla Rasmussen, *Återbruk i modegarderoben, ca 1790–1830*
- 517 Kirsi Vainio-Korhonen, *Skrivande barnmorskor. Barnmorskeyrkets litterarisering under 1700-talet*

Översikter och meddelanden

- 539 Markku Kekäläinen, *Upplevelser av teatraliskhet och autenticitet i 1700-talets London*
- 549 My Helsing & Sophie Holm, *Tidigmodern utrikespolitik som kulturhistoria? En presentation av forskningsfältet 'new diplomatic history'*

Synpunkten

- 561 Henrik Knif, *Kulturhistoria förr och nu*

Granskningar

- 565 Marjo Kaartinen, *Breast cancer in the eighteenth century.* Av Mona Rautelin
- 572 Sofia Gustafsson, *Leverantörer och profitörer. Olika geografiska områden och sociala gruppers handel med fästningsbygget Sveaborg under den första byggnadsperioden 1748–1756.* Av Petri Karonen

Från fältet

- 581 *På kunskapens marknad i Erasmus stad. Rapport från International Society for Eighteenth-Century Studies kongress i Rotterdam 2015.* Av Päivi Maria Pihlaja
- 583 *Sjuttonhundratalet sett från Kalifornien. Rapport från American Society for Eighteenth-Century Studies kongress i Los Angeles 2015.* Av Charlotta Wolff
- 586 *Vardagsliv under 1700-talet: upplevt, samlevt, utlevt. Rapport från Sällskapets för 1700-talsstudier konferens i Uppsala 2015.* Av Henrika Tandefelt
- 589 Årsinnehåll

HISTORISKA

FÖRENINGEN

Historisk Tidskrift för Finland www.historisktidskrift.fi

Redaktionens adress: Historisk Tidskrift för Finland c/o Vetenskapernas hus, Kyrkogatan 6, 00170 Helsingfors. **Internet:** www.historisktidskrift.fi **Prenumerationspris 2015:** 40,00 €.

För beställningar till utlandet tillkommer 5,00 €.

Lösnummerpris: 15,00 €. **Försäljning:** Akademiska bokhandeln i Helsingfors och Åbo, Vetenskapsbokhandeln i Helsingfors (Snellmangatan 13), Gaudeamus Kirja & Kahvi samt genom redaktionen.

ISSN: 0046-7596 (Print) **ISSN:** 2343-2888 (Online)

Tryck: Oy Fram Ab, Vasa 2016

